

જૈનદર્શન

લેખક :

પ્રા. ઝવેરીલાલ વિ. કેઠારી,

નિવર્ણિતી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

જૈનદર્શન

: લેખક :

પ્રા. ઝવેરીલાલ વિ. કોઠારી,
એમ. એ.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક,
બહાઉદ્દીન સરકારી વિનયન કોલેજ,
જૂનાગઢ.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

JAINISM

by

Prof. Zaverilal V. Kothari

: પ્રકાશક :

જે. બી. સેઝિલ

અધ્યક્ષ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૪

પાકલ : ૧૧૦૦

કિંમત : રૂ. ૧૫-૦૦

“Published by the University Book Production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Books and Literature in Regional Languages at the University level, of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi.”

શ્રી ત્રિપુલ ગ્રાન્ટિંગ પ્રેસ
૮, અડલાણી માર્કેટ, દિલ્હી દરવાજા બહાર,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

પ્રકાશકનું પુરોવચન

હવે ડેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને તે માટે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પ્રત્યેક વિદ્યાશાખા માટે વિપુલ ગ્રંથસામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. આ હેતુથી કેન્દ્ર સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના ઘડી અને તેને સાકાર કરવા માટે ૧૯૭૦માં આ ઝોડ રચવામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે મળતાં અનુદાનો ઉપરાંત એપ્રિલ ૧, ૧૯૭૬થી આ યોજનામાં રાજ્ય સરકારે પણ અમુક અનુદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

આ યોજનામાં રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકો અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને આવરી લેતાં પાઠ્યપુસ્તકો અને સંદર્ભગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે અને એ કાર્ય હજુ વણુચંબુ ચાલુ જ છે.

આ યોજના અનુસાર ગુજરાત રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓમાં વિનયન વિદ્યાશાખાના તરવજ્ઞાન વિષયના વિદ્યાર્થીઓને સુયોગ્ય ગુજરાતી ગ્રંથો આપવાની વ્યવસ્થામાં નૈનદર્શન પુસ્તક પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાત થાય છે કે પુસ્તકના લેખક પ્રો. એડ. વી. કોઠારી આ વિષયના જ્ઞાતા છે અને એમણે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. આ પુસ્તકનું પરામર્શન કરવા બદલ પ્રો. મોહનલાલ મહેતા નો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથ એકલા વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પણ આ વિષયમાં રસ લેતા બધા જ અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને પણ નૈન ધર્મના હાર્દને સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે, અને એ બધાનો આવકાર આ ગ્રંથ પામશે એવી હાર્દિક અપેક્ષા છે.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ ઝોડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬
મે, ૧૯૮૪

જે. બી. સેડિલ
અધ્યક્ષ

આત્મોદ્ધાર

અનેક સ્ત્રોતોના સંગમસમી અને જીવંતતાની આગવી લાક્ષણિકતા માટે સુવિખ્યાત ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન કાળથી દષ્ટિગોચર થતી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ પરંપરાઓમાંથી આ ગ્રંથ શ્રમણ પરંપરાની અંતર્ગત જૈનદર્શનના પરિચય આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે. આ ગ્રંથના છ વિભાગો-પ્રકરણો જૈન ઇતિહાસ, તત્ત્વવિજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, જ્ઞાનમીમાંસા, મનોવિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર હેઠળ જૈનદર્શનના વિવિધ વિષયોને આવરી લે છે અને અન્ય ભારતીય દર્શનોના પરિપ્રેક્ષમાં તેમની ચર્ચાવિચારણા કરે છે. આથી આ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકમિત્રો ઉપરાંત જિજ્ઞાસુ જૈન-જૈનતર સામાન્ય જનસમુદાય માટે પણ રસપ્રદ અને ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે—શ્રદ્ધા છે.

‘જૈનદર્શન’ લેખન સંદર્ભમાં એક વાતના ઉલ્લેખને પ્રસ્તુત માનું છું. વર્ષો પૂર્વે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક ડૉ. ડી. એમ. પી. મહાદેવન હેઠળ તેમના દ્વારા સૂચવાયેલ “Jaina Theory of Reality” વિષય પર રિસર્ચ સ્ટોલર તરીકે કાર્ય કરતાં કરતાં જૈન પરિવારનાં સંસ્કારમાં ઉછરેલ એવા મારામાં જૈનદર્શન પ્રતિ સવિશેષ અભિરુચિ કેળવાઈ અને તેના પરિપાકરૂપે ગુજરાત યુનિવર્સિટી જર્નલ ‘વિદ્યા’માં : (૧) Jaina Metaphysics(1961), (૨) Syadvada and Relativity (1961), અને (૩) The Jaina Doctrine of Karma and Omniscience (1978) નામક અભ્યાસલેખો લખવા અને All India Philosophical Conferenceની જુદીજુદી Sessionsમાં જૈનદર્શનના ‘પેપર્સ’ વાંચવા પ્રેરાયો. તદુપરાંત ગુજરાત તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદના રાજકોટ ખાતેના ૧૯૮૧ના દ્વિતીય અધિવેશનમાં ‘Either Omniscience Or Freedom’ નામક પેપર-વાંચન કરવા પ્રેરાયો જે આ પરિષદના અભ્યાસલેખોના સંગ્રહ ‘ચિંતન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ ખોડનું ‘જૈનદર્શન’ લેખન માટે આમંત્રણ મળતાં મને અત્યંત ખુશી થઈ અને મેં તેનો જીલટભેર સ્વીકાર કર્યો. ‘જૈનદર્શન’ લેખન માટે પાઠવેલ આમંત્રણ માટે યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ ખોડનો આભાર માનું છું.

જૈનદર્શનના ખ્યાતનામ વિદ્વાન, અનેક જૈન ગ્રંથોના લેખક અને પુના યુનિવર્સિટીના જૈનદર્શનના પ્રાધ્યાપક ડૉ. મોહનલાલ મહેતાની ‘જૈનદર્શન’ના

પરામર્શક તરીકે સેવા ઉપલબ્ધ થઈ એ આ ગ્રંથ માટે ગૌરવની વાત સમજી છું અને 'જૈનદર્શન' લેખનમાં મળેલ તેમના ઉપયોગી અને કિંમતી સલાહસૂચનો અને માર્ગદર્શન બદલ તેમના પ્રત્યે ખૂબ ખૂબ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. ડા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદના સંસ્કૃતના રિડર, મારા સહૃદયી મિત્ર અને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક ડૉ. નગીન શાહ પ્રતિ મને જોઈતાં પુસ્તકો સુલભ બનાવવા બદલ અને અન્ય રીતે પણ સહાયમૂત થવા બદલ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવાની તક ઝડપુ છું. તદુપરાંત, ડ. ડા. આર્ટ્સ કૉલેજ-અમદાવાદના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ અને મારા સહૃદયી મિત્ર શ્રી દામુભાઈ ગાંધીએ આ પુસ્તક-લેખનમાં અંગત રસ દાખવી તેની વાંચન-સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરવામાં સહાય કરવા બદલ તેમના પ્રતિ પણ આભારની લાગણી વ્યક્ત કર્યાં સિવાય રહી શકતો નથી. અંતમાં, આ પુસ્તકની અંતિમ નકલ તૈયાર કરવામાં સહાયમૂત થનાર મારી જીવનસંગિની શ્રીમતી કનકતારા કોઠારીને શે વિસરાય ? ગૂજરાત કૉલેજ-અમદાવાદથી બહાઉદ્દીન કૉલેજ-જૂનાગઢમાં બદલી થવાને ક્ષીઘે આ ગ્રંથ-લેખન કાર્ય થોડા સમય માટે ખેરંભે પડ્યું અને પરિણામે તેના પ્રાકટ્યમાં વિલંબ થતાં વિદ્યાર્થીમિત્રો અને પ્રાધ્યાપક-મિત્રોને રાહ જોવી પડી એ બદલ ક્ષમા યાચુ છું.

અંતમાં, આ ગ્રંથ વિદ્યાર્થીમિત્રો, પ્રાધ્યાપકમિત્રો અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ જનસમુદાયને કોઈપણ રીતે ઉપયોગી નીવડશે તે આ ગ્રંથ લેખનને હેતુ સાર્થક થશે એમ માની વિરમું છું.

૨૩-૪-૧૯૮૪

અવેરીલાલ વિ. કોઠારી

‘ચિંતન’

૫૫/૩૩૨ સરસ્વતીનગર

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

અનુક્રમણિકા

ક્રમ

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ નંબર

૧. પૂર્વભૂમિકા

૧-૩૧

- (૧) પ્રાસ્તાવિક-૧
- (૨) 'શ્રમણ'શબ્દ-૨
- (૩) જૈન પરંપરાનું મહત્વ-૨
- (૪) જૈન સંસ્કૃતિ અને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ-૩
- (૫) કાળ-૪
- (૬) તીર્થંકર-૪
- (૭) ઋષભદેવ-૫
- (૮) નેમિનાથ-૫
- (૯) પાર્શ્વનાથ-૬
- (૧૦) ભગવાન મહાવીર-૬
- (૧૧) જૈન સંઘ-૧૨
- (૧૨) ગણધરો-૧૩
- (૧૩) જૈન સાહિત્ય-૧૪
- (૧૪) જૈન સાહિત્યકારો-૨૦
- (૧૫) શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરાઓ-૨૦
- (૧૬) શું જૈનદર્શન નિરીશ્વરવાદી છે ?-૨૭.

૨. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન

૩૨-૭૮

- (૧) પ્રાસ્તાવિક-૩૨
- (૨) જૈન સત્તામીમાંસા-૩૩
- (૩) સત્ત્વ સ્વરૂપ : સત્ત્વનાં લક્ષણો-૩૪
- (૪) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય-૩૫
- (૫) દ્રવ્યને નિહાળવાનાં ચાર જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓ-૩૭

- (૬) તરવના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં વૈવિધ્ય અને તાદાત્મ્ય-૩૮
 (૭) ભેદ-અભેદ અંગે વિભિન્ન મતવ્યો-૩૯
 (૮) દ્રવ્યની સંખ્યા-૪૬
 (૯) દ્રવ્યનું તાર્કિક વર્ગીકરણ : ૧૩૬વ્યો-૪૯
 (૧૦) તરવનું નૈતિક વર્ગીકરણ : નવ તરવો-૬૮.

૩. જૈન તર્કશાસ્ત્ર

૭૯-૧૦૭

- (૧) પ્રાસ્તાવિક-૭૯
 (૨) 'સ્યાદાદ' અને 'અનેકાંતવાદ' શબ્દોની સમજૂતી-૭૯
 (૩) સ્યાદાદ કે અનેકાંતવાદ-૮૦
 (૪) સપ્તભંગી નય-૮૨
 (૫) સકલાદેશ અને વિકલાદેશ-૮૮
 (૬) નયના પ્રકારો-૯૯
 (૭) નયાભાસ-૯૩
 (૮) જૈન પ્રમાણમીમાંસા-૯૫.

૪. જૈન જ્ઞાનમીમાંસા

૧૦૮-૧૩૦

- (૧) પ્રાસ્તાવિક-૧૦૮
 (૨) જૈન જ્ઞાનમીમાંસાના તબક્કાઓ-૧૦૮
 (૩) જ્ઞાનનું સ્વરૂપ-૧૧૧
 (૪) જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય-૧૧૪
 (૫) દર્શન અને જ્ઞાન-૧૧૬
 (૬) જ્ઞાનના પ્રકારો : પંચજ્ઞાન-૧૨૧.

૫. જૈન મનોવિજ્ઞાન

૧૩૧-૧૪૫

- (૧) મન-૧૩૧
 (૨) આત્મા-૧૩૩.

૬. જૈન નીતિશાસ્ત્ર

૧૪૬-૧૮૮

- (૧) પ્રાસ્તાવિક-૧૪૬
 (૨) જૈનદર્શનનું ચિરકલ્પ-ત્યાગી વલણ-૧૪૬

[८]

- (३) नैन नीतिशास्त्रमां त्याग के सं-यास-१४७
- (४) श्रमणायार अथवा पंचमहाप्रतो-१४८
- (५) श्रावकायार अथवा पांच अलुप्रतो-१५५
- (६) तेरापंचनो अडिंसाविषयक प्यास-१६२
- (७) कर्मनो सिद्धांत-१६४
- (८) गुणकौश्ली के गुणस्थाननो सिद्धांत : आत्मविकास
के आध्यात्मिक विकासनां सोपानो-१८१

उपसंहार

१८८

अंथसूचि

१८९-१९०

પ્રકરણ ૧

પૂર્વભૂમિકા

૧. પ્રાસ્તાવિક :

ભારતીય સંસ્કૃતિની કેટલીક આગતી લાક્ષણિકતાઓ છે. તે તેની જીવંતતા માટે સુવિખ્યાત છે. તે અનેક સ્ત્રોતાના સંગમમાંથી ઉદ્ભવેલ એક વિરાટ જીવન-સ્ત્રોત છે, અસ્ખલિતપણે વહે છે, નવાં નવાં પાણી લે છે, પોતાનાં પાણી દૂર-સુદૂર પર્યંત પ્રસરાવે છે, સદાયે પોતાની પ્રગતિ અને તાજગી જાળી રાખે છે અને યુગકાર્યને સાનુકૂળ બની આશીર્વાદરૂપ નીવડે છે. તે એક ધર્મપરાયણ વિરાટ સામાજિક પ્રયોગ પરંપરા છે. તે અનેક પ્રકારના વિચારોનો વિકાસ છે. તેમાં ન જાણે કેટકેટલી ધારાઓના પ્રવાહ વહ્યા છે. અનેકતામાં એકતા અને એકતામાં અનેકતા ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીન પરંપરા છે, આ સારીય વિવિધતાનાં જાડીને આંખે વળગે એવાં બે સ્વરૂપો છે : (૧) બ્રાહ્મણ પરંપરા અને (૨) શ્રમણ પરંપરા. બંને વિચાર-પ્રવાહો અત્યંત પ્રાચીન છે, અનાદિ છે. બંને હંમેશાં સાથે સાથે વહે છે. આ બંને વિચાર-પ્રવાહોનો આધાર માનવજાતિ છે. માનવ સ્વયં આ બંને વિચારધારાઓનો સ્ત્રોત છે. આ બંને મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય પર નિર્ભર છે. માનવ-વિચાર આ બંને વિચાર-ધારાઓમાં સ્વાભાવિક રીતે વહે છે. કોઈકવાર તે એક વિચારપ્રવાહને વિશેષ મહત્ત્વ અર્પે છે, તે કોઈકવાર અન્યને; પરંતુ આ બંને વિચારધારાઓ હંમેશાં અસ્તિત્વ-માન છે. કોઈક સમયે એક પ્રવાહ માનવ-સમાજ પર વિશેષ પ્રભાવ પાડે છે, તે અન્ય સમયે બીજો પ્રવાહ અધિક પ્રભાવશાળી બને છે. પ્રવાહ અનાદિ છે, અનંત છે. બંને વિચારપ્રવાહો એકમેકને પ્રભાવિત કરે છે. વાસ્તવમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સમન્વયાત્મક સંસ્કૃતિ છે અને તેના વિકાસમાં બંને વિચારધારાઓનું પોતપોતાનું યોગદાન છે. બંને ધારાઓમાં જેમ અનેક સમાનતાઓ છે તેમ તેમનામાં પોતપોતાની વિશેષતાઓ અને વિભિન્નતાઓ પણ છે, એક વિચારધારા સામ્ય પર અને આત્મિક વિકાસ (તપ અને ત્યાગ) પર ભાર મૂકે છે; બીજા બીજા વિચારધારા વિષમતા પર અને જીવનના બાહ્ય સ્વાર્થ (ભોગ અને મજા) પર ભાર મૂકે છે.

આ રીતે જીવનની બે પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓ (પક્ષો) બે વિરોધી આચાર-વિચારમાં અભિવ્યક્તિ પામે છે. આ બંને પરંપરાઓ માનવજીવનની અંતર્ગત બે ભિન્ન સ્વમાવયુક્ત વૃત્તિઓની પ્રતીકમાત્ર છે. બ્રાહ્મણધારામાં વૈદિક, આર્ય કે હિન્દુ પરંપરાનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે શ્રમણ પરંપરામાં જૈન, બૌદ્ધ અને આ પ્રકારની અન્ય તપપ્રધાન કે યોગિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. શ્રમણ સંસ્કૃતિના ધુરંધરોમાં મહાવીર અને બુદ્ધ ઉપરાંત ગોશાલક, પૂરણકાસ્યપ, અજિત-કેશકંબલી, પકુઘડાત્યાયન અને સંજય બેલટ્ટિપુત્તનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગોશાલકે યદ્ માઘ્યં તદ્ મવિષ્યતિ-ને થવાનું છે તે થશે-એવા નિયતિવાદનો નાદ ગૂંજતો કર્યો હતો. બ્રાહ્મણ પરંપરાનું ઉપલબ્ધ માન્ય સાહિત્ય વેદ છે. જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓ સ્પષ્ટપણે શ્રમણ સંસ્કૃતિની શાખાઓ છે અને બંનેને પોતપોતાના પ્રમાણભૂત સિદ્ધાંતપ્રથો છે. બંને વેદોને પ્રમાણ માનતા નથી, ઈશ્વરને વેદના કર્તા માનતા નથી, કે વેદોને અપૌરુષેય માનતા નથી. આજીવિક પણ શ્રમણ સંસ્કૃતિની શાખા છે, પરંતુ તેનું કોઈ મૌલિક સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ નથી. શ્રમણ પરંપરા સામ્ય (સમાજવિષયક અને પ્રાણીસહિ પ્રત્યે દષ્ટિવિષયક) પર પ્રતિષ્ઠિત છે.

૨. 'શ્રમણ' શબ્દ :

'શ્રમણ' શબ્દ માટે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં 'સમણ' શબ્દપ્રયોગ થાય છે. જૈન-સૂત્રોમાં ઠેરઠેર 'સમણ' શબ્દ દષ્ટિગોચર થાય છે અને તેનો અર્થ 'સાધુ' થાય છે. આ 'સમણ' શબ્દનાં ત્રણ સ્વરૂપો શક્ય છે : ૧. શ્રમણ, ૨. સમન, અને ૩. શમન. ૧. શ્રમણ શબ્દ 'શ્રમ' ધાતુમાંથી ઉદ્ભવેલ છે અને તેનો અર્થ થાય છે પરિશ્રમ કરવો. તપસ્યાનું બીજું નામ પરિશ્રમ પણ છે. જે વ્યક્તિ પોતાના જ શ્રમથી ઉત્કર્ષ પ્રાપ્તિ કરે છે તે શ્રમણ છે. ૨. સમન એટલે સમાનતા-પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ. ૩. શમનનો અર્થ છે શાંત કરવું-કુવૃત્તિઓ-વાસનાઓને શાંત કરવી. શ્રમણ સંસ્કૃતિના મૂળમાં શ્રમ-સમ-શમ એ ત્રિવિધ તત્ત્વો વિદ્યમાન છે.

૩. જૈન પરંપરાનું મહત્ત્વ :

જૈન પરંપરા અને બૌદ્ધ પરંપરા શ્રમણ સંસ્કૃતિની અંતર્ગત હોવા છતાં બંને પરંપરાઓ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે. આ હકીકત તદ્દન સ્પષ્ટ હોવા છતાં પ્રો. લાસેન જેવા કેટલાક વિદ્વાનો બુદ્ધ અને મહાવીરના સિદ્ધાંતોમાં દષ્ટિગોચર સામ્યને લીધે તેમને બે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ ન માનતાં એક જ વ્યક્તિ હોવાનું માને છે, જ્યારે પ્રો. વેબર જેવા વિદ્વાનો જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની એક શાખા

માત્ર માને છે. આ બંને માન્યતાઓ હકીકત વિરુદ્ધ છે, કારણ કે આ બંને સ્વતંત્ર, ભિન્ન વિચારપરંપરાઓ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ જૈન પરંપરા ભૌદ્ધ પરંપરાથી પ્રાચીન છે. મોહન-ગ્જે-દડો અને હડપ્પાની સિંધુ સભ્યતા (૩૦૦૦ ઈ.સ.પૂર્વે) જૈન સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા પર પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે. મોહન-ગ્જે-દડો અને હડપ્પામાં મૂર્તિવાદની સ્પષ્ટ ઝલક દેખાય છે. અહીંથી અનેક નગ્ન ચિત્રો અને નગ્ન મૂર્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે અને આ તપસ્વી યોગીઓનાં ચિત્ર કે મૂર્તિ હોવાનું માની શકાય. મૂર્તિવાદ અને નગ્નતા જૈન સંસ્કૃતિની મુખ્ય વિશેષતા છે. જૈન પરંપરાની પ્રાચીનતા અંગે વેદ, તૈત્તિરીય સહિતા, અલ્લસૂત્ર, ભાગવત વગેરે વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં અને ઔદ્ધોના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં વિપુલ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. તેમજ જૈનો પણ પરંપરાગત રીતે તેમ માનતા આવ્યા છે. શ્રી મહાવીર જૈન પરંપરાના સંસ્થાપક નથી, પરંતુ યોગીસમા અંતિમ તીર્થંકર છે. આ બે પરંપરાઓમાંથી ભૌદ્ધધર્મ તેના ઉદ્ભવ સ્થાનસમા ભારતમાંથી મહદ્ અંશે અદશ્ય થયો છે અને વિદેશોમાં પ્રસર્યો છે, જ્યારે જૈનધર્મ ભારતમાં અઘાપિપર્યંત જીવંત છે અને ભારતીય જીવનના નિર્માણ અને પરિવર્તનમાં તેનું મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન છે. પરંતુ તેના પ્રભાવ ભારત બહાર જૂજ પ્રમાણમાં છે. જૈન ધર્મ અને દર્શનમાં અહિંસાનું અદ્વિતીય સ્થાન છે. પાંચ વ્રતો, કર્મવાદ, પદ્મચો, નવતસ્ત્રો, સ્યાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ) જૈન ધર્મ અને દર્શનના મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતો છે.

‘જૈન’ શબ્દ ‘જિન’ પરથી ઉદ્ભવેલ છે. ‘જિન’ સંસ્કૃત ધાતુ ‘જા’-જીવું પરથી જાતરી આવેલ હોઈ તેનો અર્થ ‘વિજેતા’ થાય છે. વિજેતા એટલે પોતાના અંતઃશત્રુઓ-વિકારો-રાગ-દ્વેષ પર સંપૂર્ણ પ્રમુત્તવ પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા. જિન શબ્દનો પ્રયોગ માત્ર તીર્થંકર પૂરતો મર્યાદિત નથી, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર સર્વે આત્માઓ માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

૪. જૈન સંસ્કૃતિ અને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ :

જૈન અને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ છે :

૧. બંને સંસ્કૃતિઓ સરળ, સ્પષ્ટ અને નિરાશાવાદી દષ્ટિકોણબુક્ત છે. જૈનધર્મ નિરાશાવાદી છે, અર્થાત્ સંસારને દુઃખપૂર્ણ હોવાનું માને છે. વૈદિક આશાવાદમાં આનો અભાવ છે.
૨. બંને અતીશરવાદ તેમજ આત્મ: અને જડ પદાર્થો વચ્ચેના દ્વંદ્વવાદમાં માને છે.
૩. બંને પુનર્જન્મ અને કર્મવાદના સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરે છે.

૫. કાળ :

જૈનદર્શિએ, કાળ-ગણના માટે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એવા બે મુખ્ય વિભાગો છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આયુષ્ય, બળ વગેરે પદાર્થોની ક્રમશઃ ઉન્નતિ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર સુખવૃદ્ધિ થાય છે; જ્યારે અવસર્પિણી કાળમાં આ પદાર્થોની ક્રમશઃ અવનતિ થાય છે, અર્થાત્ આ સુખમાં કમી (ઘટાડો) થતી જાય છે. પરંતુ આ ઉન્નતિ અને અવનતિ સમૂહની અપેક્ષાએ છે, વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નથી. ઉત્સર્પિણીની ચરમ સીમા જ અવસર્પિણીના પ્રારંભ છે, અને અવસર્પિણીના અંત ઉત્સર્પિણીના પ્રારંભ છે. આ કાળ-ચક્ર ક્રમિક રીતે ચાલતું રહે છે. પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણી છ ભાગો-આરાઓ (સંસ્કૃતમાં ચર) છે : (૧) દુઃખ-દુઃખ, (૨) દુઃખ, (૩) દુઃખ-સુખ, (૪) સુખ-દુઃખ, (૫) સુખ, અને (૬) સુખ-સુખ. અવસર્પિણીના ઉપરોક્ત છ ભાગો ઊલટા ક્રમમાં છે : (૧) સુખ-સુખ, (૨) સુખ, (૩) સુખ-દુઃખ, (૪) દુઃખ-સુખ, (૫) દુઃખ, (૬) દુઃખ-દુઃખ. આજે આપણે અવસર્પિણી કાળના પાંચમા આરા-દુઃખ-માં જીવી રહ્યા છીએ.

૬. તીર્થંકર :

તીર્થંકરનો સામાન્ય અર્થ છે તારનાર-માર્ગદર્શક અર્થાત્ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા સંસારના જીવોને સાચા રહે દોરનાર. તીર્થં એટલે એવારો-નદીનો ડિનારો કે જ્યાં જીવો રહેવાય છે. શાસ્ત્રો અને ચારિત્ર્ય દ્વારા આવા ડિનારો રચનાર તીર્થંકર કહેવાય છે. જૈન શાસ્ત્ર એ સંસારરૂપી નદી જીતવાનો એવારો-ડિનારો છે અને એ પાંધનાર તીર્થંકર છે. જૈન ધર્મમાં 'તીર્થંકર'નો વિશિષ્ટ અર્થ છે. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા એ ચાર તીર્થોને અસ્તિત્વમાં લાવનાર. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બંને કાળ વિભાગોમાં અસંખ્ય આત્માઓ મુક્તિ મેળવે છે. આ દેવળીઓમાંના તીર્થંકરો નવા ધર્મની સ્થાપના કરતા નથી પરંતુ તેઓ કાળબળે ધર્મમાં પ્રવેશી શિથિલતાને દૂર કરી તેમાં નવું ચેતન રેડે છે. છ આરાઓમાં કુલ ૨૪ આત્માઓ જ તીર્થંકર (એટલે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ અર્થાત્ તીર્થંની સ્થાપના કરનાર)નું પદ પ્રાપ્ત કરે છે. વર્તમાન કાળના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ નીચે મુજબ છે : (૧) ઋષભદેવ (આદિનાથ), (૨) અજિતનાથ, (૩) સંભવનાથ, (૪) અભિનંદન, (૫) સુમતિનાથ, (૬) પદ્મપ્રભ, (૭) સુપાર્શ્વનાથ, (૮) ચંદ્રપ્રભ, (૯) સુવિધિનાથ, (૧૦) શીતલનાથ, (૧૧) શ્રેયાંસનાથ, (૧૨) વાસુપૂજ્ય, (૧૩) વિમળનાથ, (૧૪) અનંતનાથ, (૧૫) ધર્મનાથ, (૧૬) શાંતિનાથ, (૧૭) કુંથુનાથ, (૧૮) ચરનાથ, (૧૯) મલ્લિનાથ, (૨૦) મુનિસુવ્રત, (૨૧) નમિનાથ, (૨૨) નેમિનાથ, (૨૩) પાર્શ્વનાથ, અને (૨૪) મહાવીરસ્વામી..

૭. ઋષભનાથ :

વર્તમાન યોષીસીના સર્વપ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં થયા હોવાનું મનાય છે. તેમને 'આદિનાથ' પણ કહેવામાં આવે છે. તેમનો જન્મ અયોધ્યામાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નાભિ કુલકર હતું. તેમની માતાનું નામ મરુદેવી હતું અને તેમની પત્નીનું નામ સુમંગલા હતું. ઋષભદેવ આ જગતના સર્વપ્રથમ રાજા બન્યા અને તેમણે અયોધ્યાને રાજધાની બનાવી. તેમણે લુહાર-ચિતારા-વણકર-હજમ-ની ૪ કળાઓ સર્વપ્રથમ પ્રકટ કરી. આ કળાઓનાં નામો જૈન-શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તેમણે તેમના ૧૦૦ પુત્રોને જુદાં જુદાં રાજ્યો સોંપી જગતના જીવોના હિતાર્થે ધર્મ-પ્રવર્તન માટે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને ત્યારથી તેઓ આદિ મુનિ કહેવાયા. દીર્ઘકાળ પર્યંત સાધુ ધર્મનું પાલન કર્યું બાદ તેમને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. કેટલાંયે વર્ષો બાદ તેઓ અષ્ટાપદ પર્વત પર નિર્વાણ પામ્યા અને મોક્ષે સંચર્યા. ઋષભદેવના જમાનામાં માનવીનું આયુષ્ય હજારો વર્ષોનું અને મનુષ્યોની કાયાનું પ્રમાણ ધણું મોટું હોવાની માન્યતા પ્રચલિત છે. ઋષભદેવનું આયુષ્ય ૮૪ લાખ વર્ષનું હોવાનું મનાય છે. ઋષભદેવે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી. ઋષભદેવના પ્રથમ પુત્ર ભરત સર્વ પ્રદેશો જીતી પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા થયા હોવાનું મનાય છે. ઋષભદેવ પછી ૨૦ તીર્થંકરો પણ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલ છે અને તેમના અંગે બહુ પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી.

૮. નેમિનાથ (અરિષ્ટનેમિ) :

નેમિનાથનો જન્મ યાદવ કુળમાં થયો હતો. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ અને અરિષ્ટનેમિના પિતા સમુદ્રવિજય અને સગા ભાઈઓ હતા. આમ તે કૃષ્ણના કાકાના પુત્ર હતા. દારકાના રાજા ઉગ્રસેનની સુપુત્રી રાજમતી સાથેના તેમના લગ્ન-પ્રસંગે થતી પશુહિંસાથી દ્રવિત થતાં અને તેમના હૃદયમાં કરુણાભાવ ઉદ્ભવતાં તેમણે સંસારને ત્યાગી દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેઓ રૈવતક (સૌરાષ્ટ્રના ગિરનાર) પર્વત પર ચાલતા થયા, ત્યાં તપશ્રય્યા કરી અને જ્ઞાનની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યા-કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આથી જ ગિરનાર પર્વત જૈનધર્મનું એક મહાન પવિત્ર તીર્થ ગણાય છે.

નેમિનાથનું આયુષ્ય ૧ હજાર વર્ષનું હોવાનું મનાય છે અને જૈન પરંપરા મુજબ નેમિનાથ પૂર્વે ૨૧ તીર્થંકરો થયા હતા, પરંતુ તેમની ઐતિહાસિકતાની સ્થાપનાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન છે.

૯. પાર્શ્વનાથ :

ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા એ હકીકત આજે સર્વ સ્વીકૃત છે. તેમનો જન્મ વારાણસીના રાજા અશ્વમેન અને રાણી વામાનો પુત્ર તરીકે ૮૭૨ (કે ૮૧૭) ઈ. સ. પૂર્વે થયો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે પાર્શ્વે બાગમાં અરિષ્ટનેમિ(નેમિનાથ)નું ચિત્ર જોયું અને અંતર્જાન જાગૃત થતાં તેમણે તત્કાળ સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ૩૦ વર્ષની વયે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને ૮૩ દિનની લગાતાર તપશ્ચર્યા બાદ ૮૪મા દિને તેઓ કેવળજ્ઞાની થયા. તેમનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હોવાનું મનાય છે. ૭૦ વર્ષ સુધી સારાય દેશમાં વિહાર કરીને ધર્મોપદેશ આપી જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. તેમના પ્રથમ શિષ્યોમાં તેમની માતા, પત્ની વગેરે નજદીકના સગાસંબંધીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૦૦ વર્ષની વયે બિહારમાં આવેલ સમેતશિખર (પાર્શ્વનાથ પર્વત) પર તેઓ ઈ.સ. પૂર્વે ૭૭૨માં નિર્વાણ પામ્યા. આમ તેમનો સમય મહાવીરથી લગભગ ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વેનો હતો.

પાર્શ્વનાથ હિંસા, અસત્ય, ચોરી તથા પરિગ્રહ એ ચાર બાબતોના સાગને સીધો સાદો ઉપદેશ આપતા હતા. પાર્શ્વનાથનાં ચતુર્થામ-ચાર વ્રતા નીચે મુજબ છે :

૧. અહિંસા : સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાથી દૂર રહો.
(સવ્વાઓ પાળાઈવાયાઓ વિરમણં ।)
  ૨. સત્ય : સર્વ પ્રકારના મિથ્યા ભાષણથી દૂર રહો.
(સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વિરમણં ।)
  ૩. અસ્તેય : ન આપેલી એવી કોઈપણ વસ્તુથી અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરીથી દૂર રહો.
(સવ્વાઓ અદિણ્ણાદાણાઓ વિરમણં ।)
  ૪. અપરિગ્રહ : સર્વ પ્રકારના બહારના આદાનથી દૂર રહો અર્થાત્ નિર્ધન રહો.
(સવ્વાઓ બહિદ્દાદાણાઓ વિરમણં ।)
- મહાવીરના પંચ મહાવ્રતોમાં પ્રત્યર્થ વ્રત અહીં અપરિગ્રહમાં સમાવિષ્ટ છે.

૧૦. ભગવાન મહાવીર :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસનો સમય વિશ્વના ઇતિહાસમાં ધાર્મિક દષ્ટિએ ધણો જ અગત્યનો છે. આ સમય દરમ્યાન વિશ્વનાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોમાં

નવા વિચારો અને નવી પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન કરવાની મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ સમય દરમ્યાન ચીનમાં લાગ્યો ત્સે અને કોન્ફ્યુશ્યસ, ઈરાનમાં અષો જરથુસ્ત્ર અને ગ્રીસમાં પ્રથમ પંક્તિના છ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞો-થેલિસ, એનેકઝીમેન્ડર, એનેકઝીમીનીસ, એનોફેનિસ, પાયથાગોરસ અને હેરેકલિટસ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. ભગવાન યુદ્ધ પણ મહાવીરના સમકાલીન હતા, પરંતુ બંનેની મુલાકાત કઠી થઈ નહોતી.

જન્મસ્થળ અને કુટુંબ : આવા મહત્વપૂર્ણ સૈકામાં ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીરનો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૯૯ની આસપાસ ચૈત્ર સુદ ૧૩ને દિવસે વિદેહ (વર્તમાન બિહાર)ના પાટનગર વૈશાલી (વર્તમાન ખેસાર)ના ઉપનગર ક્ષત્રિય કુંડગ્રામ (વસુકુંડ)માં એક ક્ષત્રિય રાજાને ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધર્થ અને માતાનું નામ ત્રિશલાદેવી હતું. ત્રિશલા વૈશાલીના રાજા ચેટકના બેન હતાં. મહાવીરનાં માતાપિતા પાર્શ્વનાથના ધર્મનાં અનુયાયી હતાં. તેમના મોટાભાઈનું નામ નંદિવર્ધન હતું અને તેમનું લગ્ન ચેટકની પુત્રી જ્યેષ્ઠા સાથે થયું હતું. તેમની બહેનનું નામ સુદર્શના હતું અને તેનું લગ્ન મગધના પ્રતાપી રાજા બિંબિસાર સાથે થયું હતું. મહાવીરના ગોત્રનું નામ કશ્યપ હતું. જ્ઞાત નામક કુળમાં જન્મને લીધે તેઓ જ્ઞાતપુત્ર (નાતપુત્ર) પણ કહેવાય છે. ત્રિશલાદેવીના ગર્ભાધાન કાળથી કુટુંબ અને રાજ્યની કીર્તિ અને રિદ્ધિસિદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થઈ હોવાથી તેમનું નામ વર્ધમાન રાખવામાં આવ્યું. તેઓ ત્રણ નામોથી વિખ્યાત છે : ૧. વર્ધમાન, ૨. શ્રમણ અને ૩. મહાવીર. વર્ધમાન નામ તેમના માતાપિતાએ આપ્યું. જન્મસમુદાયે તેમને શ્રમણ કહ્યા કારણ કે તેઓ સતત સમભાવ-પૂર્વક, સહજ સુખપૂર્વક, અનેક દિનપર્યાંત તપસ્ચામાં લીન રહ્યા, બ્યારે તેમણે સર્વ પ્રકારના ભય, સંઘર્ષ, આપત્તિઓ પર વીરતાપૂર્વક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ત્યારથી તેઓ 'મહાવીર' તરીકે ઓળખાયા. આ નામ સૌથી અધિક પ્રચલિત છે.

શરૂઆતનું જીવન : કાઈપણ રાજકુમારનું જીવન હોય તેવું વૈભવશાળી તેમનું જીવન હતું. મહાવીરની કાળજી પાંચ સ્ત્રીઓ રાખતી હતી એક તેને સ્તનપાન કરાવતી, બીજી તેને સ્વચ્છ રાખતી, ત્રીજી તેને કપડાં પહેરાવતી, ચોથી તેને રમાડતી અને પાંચમી તેને બહાર લઈ જતી. આ પ્રમાણે એક બાઈ પાસેથી બીજી બાઈ પાસે તેમને લાવવામાં આવતા હતા.

બાલ્યકાળથી વર્ધમાન પરાક્રમપ્રિય હતા. તેમણે બ્યાયામ દ્વારા તેમનું શરીર સુદૃઢ બનાવ્યું હતું. તેઓ રમનગમતના પણ ભારે શોખીન હતા. રાજકુમારને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. તેમના શરીર અને મનની શક્તિનો અદ્ભુત વિકાસ થવા લાગ્યો. તેઓ સ્વભાવે નિર્ભય હતા. આઠ વર્ષની વયે એકવાર ગામ બહાર સમવયસ્ક મિત્રો સાથે બાળક્રીડા કરવા ગયા ત્યારે ત્યાં

એક દેવ ભયંકર સર્પનું રૂપ ધારણ કરી વૃક્ષના થડ સાથે વીંટળાઈ જતાં અન્ય બાળકો ભયથી નાસી ગયા, પરંતુ વર્ધમાને તે સર્પને હાથથી પકડી દોરડાની જેમ તેને દૂર ફેંકી દીધો. તેમની ખુદ્ધિ વિચક્ષણ હતી. ૯ વર્ષની વયે તેમણે વ્યાકરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

લગ્ન અને કુટુંબજીવન : બાળપણથી તેમની વૃત્તિ વૈરાગ્યમુક્ત હતી. તેમને તેમના માતા-પિતા પ્રત્યે અનહદ આદર અને કુટુંબ પ્રતિ ખૂબ વહાલ હતું. પોતાના માતા-પિતાની લાગણી કોઈપણ પ્રકારે ન દુભાય એટલા માટે તેમણે માતા-પિતાની હયાતિમાં દીક્ષા અંગીકાર ન કરવાનો અને સંસારમાં રહીને નિર્લેપ ભાવે સાધનામય જીવન ગુજરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મહાવીરના જીવનની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમણે ક્યારેય કોઈને દુઃખ આપી કોઈ કાર્ય કર્યું નથી. તેમણે પરિવારની સંમતિ મેળવીને જ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો.

માતા-પિતાના આગ્રહને વશ થઈને તેઓ રાજકુટુંબની યશોદા નામની સુંદર, કુળવાન રાજકન્યા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા અને તેમને પ્રિયદર્શના નામની એક પુત્રી થઈ અને તેનાં લગ્ન પાછળથી જમાલિ (સુદર્શનાના પુત્ર-તેમના ભાણેજ) સાથે કરવામાં આવ્યાં. મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા બાદ તેઓ બંને તેમના શિષ્યો થયાં.

દીક્ષા : મહાવીરના માતાપિતા પાર્શ્વનાથના ધર્મનું પાલન કરતા હોવાથી તેમણે જૈન ભાવના પ્રમાણે અનશન વ્રત કરી પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો. ત્યાર બાદ નંદિવર્ધન રાજા થયા. તક શોધી રહેલા ૨૮ વર્ષની વયના મહાવીરે દીક્ષા માટે અનુજ્ઞા માગી, પરંતુ નંદિવર્ધનની અનુમતિ ન મળતાં તેઓ બે વર્ષ સંસારમાં રહ્યા અને ૩૦ મે વર્ષે મહાવીરનો આગ્રહ જઈને નંદિવર્ધને દીક્ષા માટે સંમતિ આપી. મહાવીરે સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો, પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કર્યું અને અશોક વૃક્ષ પાસે પંચમુષ્ટિ ક્રેશલોચન કરી માત્ર એક વસ્ત્ર રાખી પવિત્ર જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે ગૃહત્યાગ-સંસારત્યાગ કરી વિધિ-પુરઃસ્સર દીક્ષા ગ્રહણ કરી. દીક્ષા બાદ તુરત જ તેમને યોથું જ્ઞાન-મનઃ પર્યાયજ્ઞાન (અન્યના વિચારો જાણી લેવાનું જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થયું. તીર્થંકર ગર્ભકાળથી જ અવધિજ્ઞાની હોય છે અને મહાવીર પણ અવધિજ્ઞાની હતા.

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ એકાગ્રવૃત્તિથી તેઓ વિચરણ કરતા હતા ત્યારે એક વખત એક વૃક્ષ બ્રાહ્મણે તેમની પાસે આવી ભિક્ષાની યાચના કરી. મહાવીર પાસે પોતે પહેરેલા વસ્ત્ર સિવાય કંઈ રહ્યું ન હતું, તેથી તેમણે પહેરેલા વસ્ત્રનો અડધો ભાગ તે વૃક્ષ બ્રાહ્મણને આપી દીધો. બ્રાહ્મણે જોયું કે વસ્ત્રનો કકડો કિંમતી હતો અને વિચાર્યું કે જો બાકીનો અડધો ભાગ પણ મળી જાય તો, તે આખા વસ્ત્રની

સરસ કિંમત ઉપજી શકે. આવા વિચાર સાથે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આ તપસ્વીની શોધમાં તેમની પાછળ પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો. મહાવીર ભગવાન એકવાર એક વાડ પરથી પસાર થતા હતા ત્યારે તેમનું અંકુશું બાકી રહેલું વસ્ત્ર કાંટામાં ભરાઈ ગયું. જે પોતાનાથી અલિપ્ત થયું તે ઉપયોગી નહીં હોય તેમ માની તેઓ ત્યારથી દિગંબર દશામાં વિચરવા લાગ્યા, તેથી પાછળ પરિભ્રમણ કરતો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તે લઈ આવતો થયો !

કઠોર તપશ્ચર્યા : દીક્ષા ગ્રહણ બાદ મહાવીરે આંતરિક શત્રુ પર વિજય મેળવવા અને વાસનાઓ પર કાબૂ મેળવવા ૧૨ વર્ષ કઠોર તપશ્ચર્યામાં વ્યતીત કર્યાં. આ દીર્ઘકાલીન તપશ્ચર્યા દરમ્યાન તેમને કદીયે અન્યની સહાયની અપેક્ષા રાખેલ નહીં. પોતાના જ પુરુષાર્થબળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવા તેમણે દઢ સંકલ્પ કરેલો. તેમની માન્યતા મુજબ ઉપસર્ગો (પ્રાણીઓ દ્વારા ઉદ્ભવેલ વિઘ્નો અને કલેશો) અને પરિષદો (નૈસર્ગિક આપત્તિઓ) ભોગવ્યા સિવાય પાપકર્મક્ષય અને ચિત્તશુદ્ધિ ન થઈ શકે એટલા માટે જ તેઓ કદીય તેમાંથી બચવાનો પ્રયાસ કરતા નહીં. સાધનાકાળ દરમ્યાન તેમના માર્ગમાં ઉપસ્થિત થતાં વિઘ્નો-મુશ્કેલીઓ તેઓ સહન કરતા. એકવાર તેમને ચોર અને ગુપ્તચર માની પકડીને તુરંગમાં પણ પૂરવામાં આવેલ. ફેટલીકવાર તેમના પર કૂતરાઓ છોડવામાં આવતા તો કોઈ વાર સર્પ, વાઘ વગેરે હિંસક પશુઓ તરફથી તેમને દુઃખો વેઠવાં પડતાં; તો કોઈવાર ટાઢ, તડકો, વરસાદ, વાવાઝોડું વગેરે નૈસર્ગિક આપત્તિઓ સહન કરવી પરતી.

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલા લખે છે : “એમનું જીવન તપશ્ચર્યાનું ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, સત્યને શોધવા માટે મુસુક્તની વ્યાકુળતા ફેટલી તીવ્ર હોય, સત્ય, અહિંસા, ક્ષમા, દયા, જ્ઞાન અને યોગથી વ્યવસ્થિત અપરિગ્રહ, શાંતિ, દમ ઇત્યાદિ દૈવી ગુણોનો ઉત્કર્ષ ફેટલે સુધી સાધી શકાય, તથા ચિત્તની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારે થતી બનેઈએ, એના ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ છે.”* ગૃહત્યાગ બાદનાં ૧૨ વર્ષો મહાવીરે ઘોર તપશ્ચર્યામાં વિતાવ્યાં અને આ સાધનાકાળ દરમ્યાન તેમનામાં રહેલ અપૂર્વ સહનશક્તિ, વિરલ સમભાવવૃત્તિ, અદ્વિતીય ક્ષમાવૃત્તિ અને અદ્ભૂત ધૈર્યનાં દર્શન આપણને થાય છે.

કેટલાક પ્રસંગો : (૧) એકવાર વિહાર કરતાં કરતાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર-સ્વામી અસ્થિ ગામે પધાર્યા. આ ગામમાં સૂક્તપાણિ નામનો યક્ષ લોકોને ખૂબ

* મશરૂવાળા, કિશોરલાલ, છુદ્ધ અને મહાવીર, પૃ. ૭૭.

ત્રાસ આપતો. યક્ષને પ્રતિબોધ કરવા માટે યક્ષના મંદિરમાં જ ચાતુર્માસ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ધ્યાનસ્થ મહાતપસ્વી મહાવીરને ક્ષોભ પમાડવા હાથી, સર્પ વગેરેનાં ભયંકર રૂપો ધારણ કરીને તેણે અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કર્યા. તેમ છતાં તેમણે એ બધા ઉપસર્ગોને અપૂર્વ સમતાથી સહન કર્યા અને પોતાના ધ્યાનમાં લીન રહ્યા. તે સમયે સિદ્ધાર્થ દેવે ત્યાં આવીને યક્ષને ખૂબ ધમકાવ્યો અને કહ્યું કે આ તો સૂરે અને સુરેન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે. આ સંભળતાં યક્ષ ગભરાયો અને પ્રભુની ક્ષમા યાચી.

(૨) એક ખીજ પ્રસંગે વિચરતાં વિચરતાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શ્વેતાંબી નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં નજદીકમાં ચંડકૌશિક નામનો એક દૃષ્ટિવિષ સાધ રહેતો હતો અને તેણે પોતાની દૃષ્ટિ માત્રથી અનેકના પ્રાણ હરી લીધેલા. ભગવાન મહાવીર ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે તેમના પ્રાણ હરવા પણ તે જ પ્રમાણે પ્રયાસ કરતાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. આમ છતાં તે સર્પે ભગવાનના પગમાં દંશ દીધો. દંશથી ભગવાનના પગમાંથી સફેદ રૂધિર વહેવા લાગ્યું. આ જોઈ ચંડકૌશિક વિચારમાં પડ્યો. ભગવાન મહાવીરે તેને આ સ્થિતિમાં જોઈ ઉપદેશ આપ્યો “બ્રુજ, બ્રુજ, ચંડકૌશિયા”. ચંડકૌશિકને ભતિસ્મરણુ જ્ઞાન થયું અને તેણે અનશન વ્રત લીધું. આ રીતે પ્રભુના ઉપદેશથી ચંડકૌશિકનો ઉદ્ધાર થયો એમ કહેવાય છે.

(૩) શિયાળાની ઠંડકડતી ઠંડીમાં એકવાર મહાવીર પ્રભુ ધ્યાનસ્થ જાભા હતા ત્યારે વ્યંતરી કટપુતના (મહાવીરના પૂર્વભવની અપમાનિત સ્ત્રી)એ આવીને તેમના પર પૂર્વભવનું વેર વાળવા પુષ્કળ પાણી છાંટી કષ્ટ આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ સહેજ પણ ચલિત થયા નહીં. આમ થતાં તે પ્રભુને ક્ષમાવી ચાલતી થઈ.

(૪) એકવાર વનમાં લાગેલો દવ (અગ્નિ) જે વૃક્ષ હેઠળ મહાવીર જાભા હતા ત્યાં આવતા તેમના પાદસ્પર્શથી શમી ગયો.

(૫) મહાવીર ભગવાન સાધનાના છેલ્લા બારમા વર્ષ દરમ્યાન એક સમયે ધ્યાનમગ્ન હતા ત્યારે એક ગોવાળિયો પોતાના બળદો તેમની નજદીક મૂકીને આડોઅવળો ચાલ્યો ગયો અને બળદો ચરતા ચરતા જંગલમાં દૂર નીકળી ગયા. ગોવાળિયો પાછો ફર્યો ત્યારે બળદો ન જોયા. તેણે મહાવીરને તે વિશે પૂછ્યું. ધ્યાનાવસ્થામાં હોઈ તેમણે તેને તેના પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં. આથી ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ તેમણે પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોક્યા ! આવો ઘોર ઉપસર્ગ છતાં ધ્યાનમગ્ન મહાવીર લેશમાત્ર વિચલિત ન થયા અને શાંત ચિત્તે એ બધું સહન કર્યું.

(६) इरतां इरतां अमणु मडावीर ऐकवार मोटाकं गांमे आवी पढोव्या. अढीं ऐक कुलपतिना आअम इतो. आ कुलपति मडावीरना पिताना मित्र इता. तेमना आअमवश मडावीरे आअम नणुक जूंपडी णांधी यातुमांस साधना इरवा निरुण्य कथो. मडावीरनी जूंपडीनी आसपास अनेक तापसोनी धासनी मढुवीओ इती. गायोअे आ जूंपडीओाना आडार इरवा मांडयो त्यारे पणु मडावीर पोताना ध्यानमां भग्न रखा. अन्य साधकोअे तो गायोने मारीने डाढी भूडेव. आथी तेमने मडावीर प्रत्ये छष्यांभाव जगृत थयो अने परिणामे कुलपति पासे जेठ मडावीरे तेमनी जूंपडीओाने गायोने णवडावी हीधानी इरियाइ इरी. कुलपतिअे मडावीरने आ विषे कछुं त्यारे मडावीर त्यांथी आली नीकण्णा अने पोताना जवन माटे नीयेना सिद्धांतो नकळो कथो.

जवन सिद्धांतो :

- (१) ज्यां डाईपणुने अग्रीति थाय त्यां रडेवुं नडीं.
- (२) ज्यां रडेवानुं थाय त्यां जूंपडी णांधवी नडीं, कामणी ओढवी नडीं, तापवुं नडीं. टूंकमां, शरीर रक्षणार्थे कंठपणु इरवुं नडीं.
- (३) आवश्यक न होय त्यां सुधी वाण्णीना उपयोग इरवा नडीं अर्थात् मौन सेवुं.
- (४) गृहस्थने विनय न इरवा अर्थात् पोतानी आवश्यकताओो अर्थे डाईपणु गृहस्थने आज्ज न इरवी.

डेवणज्ञान : १२ वर्षनी उअ तपश्चर्या णाइ तेतावीस वर्षनी वये जगभडे. गामथी णडार ऋजुपालिका नहीने दिनारे श्यामाक गृहस्थना भेतरमां आवेला शाल-वृक्ष नीये लगवान मडावीर ध्यानस्थ इता त्यारे तेमने डेवणज्ञान प्राप्त थयुं. तेओ सिद्ध दशाने पाग्या, सर्वज्ञ थया. आ ज्ञान तर्क आधारित नहोतुं, परंतु अनुभवजन्य इतुं अने वर्षोनी तपश्चर्या, चिंतन अने मनन द्वारा प्राप्त थयुं इतुं. आ डेवणज्ञानने लीधे तेओ भूत, भविष्य अने वर्तमान ओ त्रणे काणनी इकीकतो जण्णी शकता इता, तेमनाथी डाई यीज अज्जणी रडेती नडीं.

डेवणी थया पक्षी ३० वर्ष सुधी विडार इरीने तेमणे अर्धभागंधीमां डेरडेर धर्मापदेश आण्यो. तेओ नाना गाममां ऐक रात्री अने मोटा गाममां पांय रात्रीथी. वधारे समय रोडाता नडीं. वर्षांरतु दरम्यान जवळिंसा निवारणुना हेतुथी तेओ ऐक ज स्थणे स्थिर वास इरता. तेमना धर्मापदेशने परिणामे अनेक स्त्री-पुरुषो.

તેમના શિષ્યો થયા, માંસાહાર બંધ થયો, જીવહિંસા ઓછી થઈ અને અહિંસા “પરમ ધર્મ” મનાયો. યજ્ઞો માટે એકત્રિત થયેલા બ્રાહ્મણો તેમના શિષ્યો બન્યા અને ચારે દિશાઓમાં તેમના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

નિર્વાણુ : અંતે ૭૨ વર્ષની વયે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં આસો વદ અમા-વાસ્થાના દિને બિહારના **પાવાપુરી** નામના ગામે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું પ્રવચન કરી રહ્યા બાદ તેઓ નિર્વાણુ પામ્યા. નિર્વાણુ-પ્રસંગની ભિન્ન ભિન્ન કથાઓ પ્રચલિત છે. કેટલાક માને છે કે રાજા હસ્તિપાલના દરબારમાં શાંત ભાવે એકાંતમાં તેઓ નિર્વાણુ પામ્યા, બ્યારે બીજાઓ એમ માને છે કે મહાસમારંભમાં તેમણે પોતાનો દેહ ત્યાગ્યો. હસ્તિપાલે એક મોટા ઉત્સવ યોજ્યો અને તેમાં આવવા પડોશના રાજાઓને આમંત્રણ પાઠવ્યું. એક વિશાળ સરોવરની પાસેના જંગલમાં એક ભવ્ય સમવસરણુ બંધાવી તેમાં રત્નજડિત આસન પધરાવ્યું. આ આસન પર બેસીને મહાવીર ભગવાને ૬ દિવસપર્યંત નિરંતર સંઘને ઉપદેશ આપ્યો. ૭મા દિવસની રાત્રે ચોથા પ્રહરે સમસ્ત શ્રીતાવર્ગ નિદ્રામાં પડ્યો. તીર્થંકરે જાણ્યું કે હવે તેમને જવાનો સમય થયો છે. પોતે આસન વાળ્યું અને પછી નિર્વાણુ પામ્યા. શ્રીતાવર્ગ જાણ્યો ત્યારે જાણ્યું કે તીર્થંકર તો હંમેશ માટે જતા રહ્યા છે. એવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે કે તીર્થંકર નિર્વાણુ પામ્યા ત્યારે આકાશમાં ધૂમકેતુ દેખાયો, સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર દેવો ઊતરી આવતાં રાત્રી પ્રકાશથી ઝળહળી ઊડી. પડોશના રાજાઓએ પ્રભુના નિર્વાણુના માનમાં દીપોત્સવી મનાવી.

૧૧. જૈન સંઘ :

ભગવાને મહાવીર એક જૂહદ સંઘના અધિષ્ઠાતા હતા. તે સંઘમાં ૧૪,૦૦૦ સાધુઓ, ૩૬,૦૦૦ સાધ્વીઓ, ૧,૫૯,૦૦૦ શ્રાવકો અને ૩,૧૯,૦૦૦ શ્રાવિકાઓ હતાં. મહાવીરના અનુયાયીઓના નીચે મુજબ પ્રકારો હતા :

૧. મહાવ્રતી સાધુ અર્થાત્ શ્રમણ જેવા કે ગૌતમ ઈન્દ્રભૂતિ વગેરે
૨. મહાવ્રતી સાધ્વીઓ અર્થાત્ શ્રમણી જેવાં કે ચંદના વગેરે
૩. અણુવ્રતી શ્રાવક જેવા કે શંખ, શતક વગેરે અને
૪. અણુવ્રતી શ્રાવિકા જેવાં કે સુલસા, રેવતી વગેરે
૫. સામાન્ય ગૃહસ્થ પુરુષ જેવાં કે શ્રેણિક (બિંબિસાર), કુણિક (અન્નતશત્રુ), પ્રદ્યોત, ઉદયન વગેરે
૬. સામાન્ય ગૃહસ્થ સ્ત્રી જેવી કેચેલના વગેરે.

તીર્થંકરના તીર્થ કે સંઘમાં સાધુ-સાધ્વી તેમજ શ્રાવક-શ્રાવિકા એમ ચતુર્વિધ પ્રકારની વ્યક્તિઓનો જ સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ બે વિભાગો સંસાર ત્યાગીઓના છે, બ્યારે છેલ્લા બે વિભાગો સંસારીઓના છે અને તેઓ સંસારનાં કર્મો કરતાં યથાશક્તિ તપ, વૈરાગ્યાદિ જૈન સંઘની ભાવનાઓ જીવનમાં ઉતારવા મથે છે અને મુનિઓના ઉપદેશનું શ્રવણ કરે છે. સાધુ-સાધ્વી શ્વેત વસ્ત્રો પહેરે છે અને ઉપાશ્રયોમાં રહે છે, સાધુ-સાધ્વીના જીવનનિર્વાહ શ્રાવક-શ્રાવિકાની દાનવૃત્તિ પર આધારિત છે. સામાન્ય રીતે ગામમાં વધારેમાં વધારે એક સપ્તાહ અને નગરમાં વધારેમાં વધારે એક માસ તેઓ રહે છે. સંઘમાં પ્રત્યેક વિભાગે જૈન ધર્મમાં તેમના માટે નિર્દેશિત નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે. આજે શ્વેતાખર અને દિગમ્બરના સાધુસંઘો જુદા પડ્યા છે. દિગમ્બર સાધુઓ વસ્ત્ર-પરિધાન કરતા નથી. વર્તમાનકાળમાં આ આચાર અતિ કડકિત હોઈ આવા સાધુઓ વિરલ છે. તેઓ વનમાં રહે છે અને પોતાના જ ધર્મધ્યાનમાં લીન રહે છે. આ પ્રમાણે નમ સાધ્વીઓ છે જ નહીં. સાધ્વીઓ રાત્રી સાડી પહેરે છે, કશોયન કરે છે અને મોરપીછાંના રત્નેદરણુ રાખે છે.

૧૨. ગણુધરો :

મહાવીર ભગવાનના ઉપદેશનો બહોળો પ્રચાર કરનાર તેમના પ્રથમ ૧૧ શિષ્યો 'ગણુધર' નામથી ઝોળખાય છે. આ ૧૧ ગણુધરો સાધુસંઘના નેતા હતા. પ્રત્યેક ગણુધરના હાથ નીચે સેંકડો મુનિઓ હતા. ૧૧ ગણુધરોનાં નામો આ પ્રમાણે છે : ૧. ઇન્દ્રભૂતિ, ૨. અગ્નિભૂતિ, ૩. વાયુભૂતિ, ૪. અકંપિત, ૫. વ્યક્ત, ૬. સુધર્મા, ૭. મંડિતપુત્ર, ૮. મૌર્યપુત્ર, ૯. અચલબ્રાતા, ૧૦. મેતાર્યા, ૧૧. પ્રભાસ. આ ગણુધરોમાંથી માત્ર ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ અને સુધર્માસ્વામી જ મહાવીર-સ્વામીના નિર્વાણ-કાળપર્યંત જીવિત હતા.

ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ આ ગણુધરોમાં મુખ્ય હતા. તેઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા અને પદ્મીથી તેઓ જૈન ધર્મમાં આવ્યા હતા. તીર્થંકરે આપેલા ઉપદેશને તેમણે અનેક ધર્મગ્રંથોમાં ગ્રંથસ્થ કરેલ છે. તેમને મહાવીર પ્રત્યે અનિશ્ચય સ્નેહ અને માન હતાં અને તેથી સંપૂર્ણ રાગ-દ્વેષથી મુક્ત ન થઈ શકેલ હોવાથી મહાવીરના નિર્વાણ બાદ જ તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ગૌતમ ૧૨ વર્ષ પર્યંત કેવળી રહ્યા અને ૯૨ વર્ષની વયે રાજગૃહમાં નિર્વાણ પામ્યા.

સુધર્માસ્વામી મહાવીરના ખીજા મોટા શિષ્ય હતા. તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હતા. મહાવીરના નિર્વાણ બાદ સંઘનિર્વહનો ભાર તેમણે વહન કર્યો અને ૧૨ વર્ષ બાદ તેમને કેવળજ્ઞાન થયું અને ત્યારબાદ ૮ વર્ષે ૧૦૦ વર્ષની વયે નિર્ધારણ પામ્યા.

જાન્યુસ્વામી સુધર્માસ્વામીના શિષ્ય હતા અને તેઓ અંતિમ સર્વજ્ઞ કેવળી હતા. તેમણે મહાવીર-નિર્વાણનાં ૬૪ વર્ષ બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો.

સુધર્મા બાદ છઠી પેઢીમાં **ભદ્રબાહુ** ઈ.સ.પૂર્વેની ત્રીજી સદીમાં થઈ ગયા, અને તેમનું નિર્વાણ મહાવીર-નિર્વાણનાં ૧૭૦ વર્ષ પછી થયું. તેઓ અંતિમ શ્રુત-કેવળી હતા. ભદ્રબાહુ ૧૪ પૂર્વો (મહાવીરે પ્રકટ કરેલ જ્ઞાન)ના છેલ્લા જાણકાર હતા. તેમણે નિર્ચુકિતઓ અને ઉવસગગહર સ્ત્રોત્રની રચના કરી છે. ઋવેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે, તેઓ નેપાલ ગયા હતા અને ઘણા દિવસો સુધી ત્યાં તપસ્યામાં લીન રહ્યા હતા. તે સમયે દષ્ટિવાદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્થૂલભદ્ર તથા અન્ય સાધુઓ તેમની પાસે ગયા હતા. સ્થૂલભદ્રને ૪ પૂર્વો સિવાય અન્ય સર્વે સિદ્ધાંત-ગ્રંથોનું જ્ઞાન હતું. તેમણે ભદ્રબાહુ પાસેથી પ્રથમ ૧૦ પૂર્વો અર્થ સહિત અને અંતિમ ૪ પૂર્વો અર્થવિના ગ્રહણ કર્યાં.

મહાવીરે પ્રકટ કરેલું જ્ઞાન ૧૪ પૂર્વોને નામે ઓળખાય છે અને આ ૧૪ પૂર્વોના છેલ્લા જાણકાર ભદ્રબાહુ સ્વામી ઈ.સ.પૂર્વે ૩૦૦ની આસપાસ થઈ ગયા. મહાવીરનો સઘળો ઉપદેશ આચાર્યો અને સાધુઓ કંઠસ્થ રાખતા અને શિષ્ય પરંપરાથી શીખી લઈ બાદ રાખતા.

૧૩. જૈન સાહિત્ય :

જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો આ અવસર્પિણીમાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી પ્રવર્તમાન છે. વચગાળાના સમય દરમિયાન લુપ્ત થયેલા સિદ્ધાંતો પ્રત્યેક તીર્થંકરના સમયમાં પુનઃ સાકાર થાય છે. જૈન માન્યતા અનુસાર, પ્રત્યેક તીર્થંકરના સમયનાં શાસ્ત્રો વાસ્તવમાં સમાન જ હોય છે. ભગવાન મહાવીર કે તેમના કોઈ પુરોગામી તીર્થંકરોએ જાતે કોઈપણ શાસ્ત્રની રચના કરી નથી. પ્રત્યેક તીર્થંકર પોતાના શિષ્યસમુદાય સમક્ષ મૌખિક ઉપદેશ આપે છે. શિષ્યો તે ઉપદેશને કંઠસ્થ રાખે છે. આ રીતે જૈનધર્મના પ્રાચીનતમ સિદ્ધાંતો પ્રારંભકાળમાં શ્રુત પરંપરા દ્વારા શિષ્યોની અદ્ભુત સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહેલ.

૪૫ આગમ ગ્રંથો :

ઋવેતાંબર જૈન માન્યતા મુજબ ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો ૪૫ છે, તેમને 'આગમ' કે 'સિદ્ધાંત' કહેવામાં આવે છે, કેટલાક આગમો ગદ્યમાં છે, તો કેટલાક આગમો પદ્યમાં છે. આ આગમો મહાવીરના જીવનના સારરૂપ છે. આ આગમો અર્ધભાગથી ભાષામાં લખાયેલા છે. અર્ધભાગથી પ્રાકૃતનું જ એક સ્વરૂપ છે અને તે મગધના એક ભાગમાં બોલાતી બોલી હતી. પ્રણેતાની દષ્ટિથી આગમ સાહિત્યના બે ભાગો છે : ૧. અંગ, અને ૨. અંગબાહ્ય. અંગબાહ્યના ૫ વિભાગો છે : ૧. ઉપાંગ, ૨. મૂળસૂત્ર, ૩. છેદસૂત્ર, ૪. ચૂલિકાસૂત્ર, ૫. પ્રકીર્ણ, આમ, જૈન સાહિત્યના છ વિભાગો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ૧૧ (૧૨) અંગો

૧. આચારાંગસૂત્ર : તેમાં સાધુઓના આચારોનું વર્ણન છે. આ અંગ જૈન આચારની આધારશિલા છે.
૨. સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર : આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે તત્કાલીન તાર્કિક મતોની ચર્ચા છે.
૩. સ્થાનાંગસૂત્ર : તેમાં જૈન ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોની ગણના અને તેની વ્યાખ્યા આપેલી છે.
૪. સમવાયાંગસૂત્ર : આમાં ઉપરોક્ત સૂત્રમાં અધૂરી રહેલી હકીકતોનું વર્ણન છે.
૫. ભગવતીસૂત્ર : (વ્યાખ્યા પ્રણમિ) : તેમાં તાર્કિક, આચારસંબંધી, જ્ઞાન-સંબંધી, તાર્કિક, લોકસંબંધી, ગણિતસંબંધી, રાજનૈતિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક-વગેરે અનેક વિષયો અંગેની સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે.
૬. જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર : ભગવાન મહાવીરના જીવનકાળ સુધીમાં થયેલી જૈન મહાવિમૂતિઓ, આદર્શ સતીઓ તેમ જ પ્રજ્ઞાવશાળી વીરપુરુષોનું વર્ણન આમાં છે.
૭. ઉપાસકદશાસૂત્ર : આમાં મહાવીરના ૧૦ મુખ્ય ઉપાસકો અર્થાત્ શ્રાવકો- (આનંદ, કામદેવ વગેરે)ની કથાઓ-ચરિત્રો છે.
૮. અંતકૃતદશાસૂત્ર : અંતકૃત એટલે સંસારનો અંત લાવનાર. જેણે પોતાના સંસાર અર્થાત્ ભવચક્ર(જન્મ-મૃત્યુ)નો અંત આણ્યો હોય તેવો આત્મા 'અંતકૃત' કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં આવા આત્માઓનું વર્ણન છે.
૯. અનુત્તરૌપપાદિકદશાસૂત્ર : જે વ્યક્તિ પોતાના તપ અને સંયમ દ્વારા કોઈ શ્રેષ્ઠ (અનુત્તર) વિમાનમાં દેવસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'અનુત્તરૌપપાદિક' કહેવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં આવી કેટલીક વ્યક્તિઓનું વર્ણન છે.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર : આમાં પાંચ આસ્રવો અને પાંચ સંવરોનું વર્ણન છે.
૧૧. વિપાકસૂત્ર : આ સૂત્રમાં અશુભ કર્મ કે પાપના ફળ (વિપાક)નું અને શુભ કર્મ કે પુણ્યના ફળ (વિપાક)નું ૧૦-૧૦ કથાઓના માધ્યમ દ્વારા નિરુપણ કરવામાં આવ્યું છે.
૧૨. દષ્ટિવાદ : આ સૂત્ર ઉપલબ્ધ નથી.

૨. અંગબાહ્ય :

(અ) ૧૨ ઉપાંગો :

૧. **ઔપચારિક :** આમાં પ્રારંભમાં ચંપાનગરીનું વર્ણન છે. ત્યાર બાદ તેમાં પૂર્ણભદ્ર ઉદ્યાન, કુણ્ડિક રાજ, ધારિણી રાણી, મહાવીરસ્વામી વગેરેનું સાહિત્યિક ભાષામાં સુરુચિપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસંગવશાત્ દંડ, મૃત્યુ, વિધવા, સાધુ, તપસ્વી, શ્રમણ, પરિત્રાજક વગેરેનો પણ યોગ્ય પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.
૨. **રાજપ્રદેશીય :** ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના શ્રમણ કેશી અને શ્રાવસ્તી-નગરીના રાજ પ્રદેશી વચ્ચે થયેલ જીવવિષયક સંવાદનું વર્ણન અહીં છે. રાજ પ્રદેશી જીવ અને શરીરને અભિન્ન માને છે. શ્રમણ કેશી તેના મતનું નિરાકરણ કરીને યુક્તિપૂર્વક જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. વળી આ પ્રદેશી રાજ મૃત્યુ પામીને સૂર્યાભદ્રેવ થયો અને મહાવીરનાં વંદનાર્થે આવ્યો તેનું વર્ણન પણ અહીં છે.
૩. **જીવાભિગમ :** (જીવાજીવાભિગમ) : તેમાં મહાવીર-ગૌતમ વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરી સ્વરૂપે જીવ-અજીવના ભેદ-પ્રભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.
૪. **પ્રજ્ઞાપના :** (પન્નવણા) : આમાં જીવના સ્વરૂપ, ગુણ વગેરે અનેક વિષયોનું વર્ણન છે.
૫. **સૂર્યપ્રગ્નપિત :** આમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે.
૬. **જંબુદ્વીપપ્રગ્નપિત :** આમાં જંબુદ્વીપનું, તેમાં અંતર્ગત ભારત વર્ષનું અને તેના રાજ (ચકવર્તી) ભરતની વિજયયાત્રાનું વર્ણન છે.
૭. **ચંદ્રપ્રગ્નપિત :** આનો વિષય સૂર્યપ્રગ્નપિતના વિષયની સમાન છે.
૮. **નિરયાવલિકા :** તેમાં મગધના રાજ શ્રીણિકના ૧૦ કુમારો (કાળ, સુકાળ, મહાકાળ વગેરે) પોતાના ઓરમાન ભાઈ રાજ કુણ્ડિક સાથે મળીને પોતાના નાના વૈશાલીના રાજ ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા અને મૃત્યુ પામીને નરકમાં ગયા હતા તેની કથા છે.
૯. **કલ્યાવતંસિકા :** આમાં મગધના રાજ શ્રીણિકના પૌત્રો (પદ્મ, મહાપદ્મ, ભદ્ર, સુભદ્ર વગેરે) સાથે સંબંધિત વર્ણનો છે.

૧૦. **પુષ્પિકા :** આમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર વગેરે દેવો સાથે સંબંધિત વર્ણન છે. આ દેવોએ સ્વર્ગથી આવી ભગવાન મહાવીરની પૂજા કરી. તેમના પૂર્વભવની કથા પણ આમાં છે.
૧૧. **પુષ્પચૂલિકા :** તેમાં હૂં, ધૃતિ વગેરે દેવીઓનાં વર્ણન છે.
૧૨. **કૃષ્ણકાંશા :** આ કૃષ્ણવંશના નિમ્નકવ રાજકુમારો સાથે સંબંધિત કથા છે. આ રાજકુમાર વાસુદેવ, કૃષ્ણ અને ભગવાન અરિષ્ટનેમિના સમયમાં થઈ ગયા. આમાં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ (નેમિનાથે) યદુવંશના રાજાઓને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા તેની કથા છે.

(બ) ૪ મૂળસૂત્રો :

૧. **ઉત્તરધ્યયનસૂત્ર :** તેમાં સાધુઓને સંયમ-માર્ગમાં રહેવાના ઉપદેશો તેમજ સિદ્ધાંતો પર કથાઓ, દૃષ્ટાંતો, ઉપમાઓ તેમજ સંવાદો વગેરે છે.
૨. **આવશ્યકસૂત્ર :** આમાં શ્રવણના દિનચર્યાની આવશ્યક વિધિઓ તેમજ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો સંબંધી હકીકત આપેલી છે. તેમાં છ વિભાગો છે : (૧) સામાયિક-જેમાં આજીવન સર્વે પ્રકારનાં પાપકારી કૃત્યોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ-જેમાં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, (૩) વંદન-જેમાં ગુરુનું નમસ્કારપૂર્વક સ્તવન કરવામાં આવે છે, (૪) પ્રતિક્રમણુ-જેમાં વ્રતોમાં લાગેલા અતિચારો(પાપદોષો)ની આલોચના કરવામાં આવે છે અને ભવિષ્યમાં આ દોષોની પુનરાવૃત્તિ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે, (૫) કાયોત્સર્ગ-જેમાં શરીર પરથી મમત્વ હટાવીને તેને ધ્યાન માટે સ્થિર કરવામાં આવે છે, અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન-જેમાં એક નિશ્ચિત સમય માટે ૪ પ્રકારના આહાર-અશન, પાન, પાદ અને સ્વાદનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.
૩. **દશઠૌકાલિક સૂત્ર :** આ જૈન શ્રમણના આચારના નિયમો સાથે સંબંધિત છે. તેના કર્તા આચાર્ય શર્યંભવ છે અને આ સૂત્ર વિકાલ અર્થાત્ સંઘ્યા સમયે વાંચવામાં આવે છે.
૪. **પિંડનિયુક્તિ :** આમાં પિંડ અર્થાત્ ભોજનના સંબંધમાં પર્યાપ્ત વિવેચન છે. આ પુરોગામી સૂત્રની પરિપૂર્તિરૂપ છે.

(ક) ૬ છેદસૂત્રો :

છેદનો અર્થ છે ન્યૂનતા કે કમી. કોઈ સાધુના આચારમાં અમુક પ્રકારનો દોષ લાગતાં તેના શ્રમણપર્યાય (સાધુ જીવનના સમયની ગણના)માં વરિષ્ઠતાની દૃષ્ટિથી કોઈક ઘટાડો-કમી કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તને છેદ-પ્રાયશ્ચિત કહેવાય છે. સંભવતઃ આ પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાન કરવાને લીધે અમુક સૂત્રોને છેદસૂત્રો કહેવામાં આવે છે. હાલમાં ઉપલબ્ધ છેદસૂત્ર છેદ-પ્રાયશ્ચિત્તના જ નહીં પરંતુ અન્ય પ્રાયશ્ચિત્તો અને વિષયોનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. નીચેના છ અંશો છેદ સૂત્ર કહેવાય છે : (૧) દશાશ્રુતસ્કંધ, (૨) બૃહત્કલ્પ, (૩) વ્યવહાર, (૪) નિશીથ, (૫) મહાનિશીથ, અને (૬) જીતકલ્પ. છેદસૂત્રોમાં શ્રમણાચાર સંબંધિત પ્રત્યેક વિષયનું વર્ણન છે. આ વર્ણન ઉત્સર્ગ, અપવાદ, દોષ અને પ્રાયશ્ચિત સાથે સંબંધિત છે. આનું વર્ણન અંગ વગેરે સૂત્રોમાં મળતું નથી. આ દૃષ્ટિએ છેદસૂત્રો જૈન આચાર-સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. પ્રથમ ત્રણ છેદસૂત્રો આચાર્ય ભદ્રબાહુની કૃતિઓ છે.

(ડ) ૨ ચૂલિકાસૂત્ર :

ચૂલિકાઓ વિષયોના સ્પષ્ટીકરણ માટે છે, આગમો માટે પરિશિષ્ટનું કામ કરે છે અને તેમના અધ્યયન માટે ભૂમિકાનું કામ પણ કરે છે. તેની સંખ્યા બે છે.

૧. નંદિસૂત્ર : મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું આમાં વિવેચન છે.
૨. અનુયોગદ્વાર : તેમાં પ્રાયઃ આગમોના સર્વ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની સમજ તેમજ વિશિષ્ટ પારિભાષિક શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ છે. તેનું જ્ઞાન આગમોના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય બની રહે છે.

(ઘ) ૧૦ પ્રકીર્ણ સૂત્રો :

પ્રકીર્ણ એટલે વિવિધ. ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં પ્રકીર્ણોની સંખ્યા ૧૪,૦૦૦ માનવામાં આવે છે. આજે તેની સંખ્યા મુખ્યત્વે ૧૦ છે અને તેમના નામોમાં એકરૂપતા નથી. આ ૧૦ પ્રકીર્ણોમાં ૨૩૦૫ મૂળ ગાથાઓ છે.

૧. ચતુઃશરણુ : આમાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળીકથિત ધર્મ એ ચારને 'શરણુ' માનવામાં આવેલ છે.

૨. આતુરપ્રત્યાખ્યાન : આ જ્ઞાનીઓના અંત સમયમાં અભિગ્રહ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાના અધિકાર સાથે સંબંધિત છે અને આ મૃત્યુ સાથે સંબંધિત હોવાથી અંતકાળ પ્રકીર્ણુ પણ કહેવાય છે. આને બૃહદાતુર પ્રત્યાખ્યાન પણ કહે છે.
૩. મહાપ્રત્યાખ્યાન : આમાં પ્રત્યાખ્યાન અર્થાત્ ત્યાગનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન છે, આરાધનાનો અધિકાર એટલે પ્રાયશ્ચિતના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.
૪. ભક્તપરિજ્ઞા : આમાં જ્ઞાનીઓના અંતસમયમાં આહાર-પાણી ત્યાગ કરવા સંબંધી અભિગ્રહ છે.
૫. તંદુલવૈચારિક : આ સૂત્રમાં ગર્ભનું સવિસ્તર વર્ણન છે. ગ્રંથના અંત-ભાગમાં નારી જાતિના સંબંધમાં એકપક્ષીય વિચાર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ૧૦૦ વર્ષની વયની વ્યક્તિ કેટલા તંદુલ (ચોખા) ખાય છે તેનો અહીં સંખ્યાપૂર્વક વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેના પરથી આ સૂત્રનું નામ પડ્યું છે.
૬. સંસ્તારક : આમાં અંતસમયે અનુશન(ભોજનનો સર્વથા ત્યાગ)પૂર્વક સંસ્થાર કરી મૃત્યુ પામવા સંબંધી તેમજ અનુશનપૂર્વક આત્મકલ્યાણુ સાધનારાઓનું વર્ણન છે.
૭. ગન્ધાચાર : આમાં ગન્ધ અર્થાત્ સમૂહમાં રહેનાર સાધુ-સાધ્વીઓના આચારનું વર્ણન છે. આ પ્રકીર્ણુ મહાનિશીથ, કલ્પ અને વ્યવહારને આધારે બનાવવામાં આવેલ છે.
૮. ગણિતવિદ્યા : આ ગણિતવિદ્યા અર્થાત્ જ્યોતિષવિદ્યા સંબંધી ગ્રંથ છે. આમાં નવ વિષયોનું વિવેચન છે : ૧. દિવસ, ૨. તિથિ, ૩. નક્ષત્ર, ૪. કરણ, ૫. ગ્રહદિવસ, ૬. સુહૃત્, ૭. શુકન, ૮. લગ્ન, અને ૯. નિમિત્ત.
૯. દેવેન્દ્રસ્તવ : આમાં ૩૨ દેવોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે.
૧૦. મરણ્યુસમાધિ : આમાં અંતસમયે શાંતિપૂર્વક મરણુ થવું જોઈએ એ અંગેનું વર્ણન છે.

ઉપરોક્ત ૪૫ આગમ ગ્રંથો એક જ સમયે રચાયેલા નથી. ગણુધરોએ ખાસ કરીને સુધર્માસ્વામીએ મહાવીરના અવણુ કરેલા ઉપદેશને આધારે શબ્દબદ્ધ કરેલા ‘અંગ’ જૈન ધાર્મિક-સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગણાય છે, પરંતુ તે સંપૂર્ણ નથી, કારણુ કે ૧૨મું અંગ દાષ્ટવાદ નામનું હુપ્ત થઈ ગયું છે. એમ કહેવાય છે કે મહાવીર ભગવાનના ગણુધરોએ તેમના ઉપદેશને સર્વપ્રથમ ૧૪ પૂર્વોમાં

શબ્દબદ્ધ કર્યો અને તેને વિસ્તારીને પાછળથી અંગોની રચના કરી. આ પૂર્વે પ્રાચીનકાળમાં જ લુપ્ત થઈ ગયા છે અને આ ૧૪ પૂર્વોને સમાવનારું ૧૨મું અંગ પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

અન્ય જૈન સાહિત્ય :

આગમ ગ્રંથોના સંગ્રહ ઉપરાંત જૈન આચાર્યોએ અને સાહિત્યકારોએ રચેલા ખીજા વિષયોના અનેક ગ્રંથો અત્યારે જૈન ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથોમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, શિલ્પ, જ્યોતિષ, વૈદક, મંત્ર-તંત્ર વગેરે જુદી જુદી ભાષાઓમાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. એક કાળે ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં ૨૧ જ્ઞાનભંડારો હતા. વસ્તુપાલે પણ ૩ મોટા જ્ઞાનભંડારો ત્યાં જ સ્થાપ્યા હતા. કુમારપાળ પછીના રાજા અજયપાલ અને પાછળથી આવેલા મુસ્લિમોએ ઘણા ભંડારોના અમૂલ્ય ગ્રંથોનો નાશ કર્યો હતો અને આથી અગમચેતીરૂપે જૈનોએ આ ભંડારોના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય સારા ગ્રંથો જેસલમેર, અમદાવાદ કે ખંભાત મોકલી દીધા હતા જે અત્યારે પણ ત્યાં મોજુદ છે. આ ભંડારોમાં કેટલાક સમર્થ આચાર્યોએ જાતે લખેલી પ્રતોની નકલો છે. કેટલાક તાડપત્રના તેમ જ કાગળ પરના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ચોરાઈને તેમજ વેચાઈને યુરોપ, અમેરિકા તેમજ ભારતનાં અન્ય પુસ્તકાલયોમાં તથા સંગ્રહાલયોમાં પહોંચી ગયા છે. કેટલાક અમૂલ્ય ગ્રંથોનો નાશ થઈ ગયા છતાં પાટણના જુદા જુદા ભંડારોના તાડપત્ર તેમજ કાગળ ઉપર લખે લખાયેલા ૨૫,૦૦૦ ગ્રંથો છે. આમાં તાડપત્રો પર લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા આશરે ૭૫૦ની છે. આ ભંડારોમાંની પ્રાચીનતમ પ્રત વિ. સં. ૧૧૧૭ની સાલની છે. આ ગ્રંથોમાં ઘણી જૂની ચિત્રકળાનો પણ સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથો અનેક વિષયના અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા છે. આ અમૂલ્ય શાસ્ત્રોની જાળવણી અર્થે પાટણમાં “હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર”ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

૧૪. જૈન સાહિત્યકારો :

૧. ભદ્રબાહુસ્વામી :

ભદ્રબાહુસ્વામી સર્વશાસ્ત્રના પારગામી, ચતુર્દશ પૂર્વના વેત્તા હતા. ‘પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ’ નામના નવમાં પૂર્વમાંથી તેમણે રચેલ ‘કલ્પસૂત્ર’ નામક ગ્રંથ સુવિખ્યાત છે. દર વર્ષે પર્વુષણ પર્વ દરમ્યાન સાધુઓ સંઘ સમક્ષ આ કલ્પસૂત્રનું વાચન કરે છે. -

૨. ઉમાસ્વાતિ :

શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર એમ બંનેને માન્ય એવા આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ નામક પ્રખ્યાત ગ્રંથ તેના પરના ભાષ્ય સાથે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. તેમાં જૈન દર્શન અને જૈન આચારનું સંક્ષિપ્ત નિરુપણ છે. તદ્દુપરાંત તે ભૂગોળ, ખગોળ આત્મવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, કર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનો સંક્ષિપ્ત ડોશ છે.

૩. સિદ્ધસેન દિવાકર અને અન્ય ચાર પ્રસિદ્ધ આચાર્યો :

પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં પાંચ પ્રસિદ્ધ આચાર્યોમાંના એક સિદ્ધસેન દિવાકર છે. અન્યનાં નામો આ પ્રમાણે છે : સમંતભદ્ર, મલ્લવાદી, સિંહગણિ અને પાત્રકશરી. આ જૈનાચાર્યોએ મહાવીરના સમયના અનેકાંતાવાદને સુનિશ્ચિત રૂપ આપ્યું. સિદ્ધસેને પ્રાકૃતભાષામાં લખેલા સન્મતિ તર્કમાં નયવાદનું સુંદર વિવેચન છે.

સમંતભદ્રે ‘સ્વયંભૂ સ્તોત્ર’માં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરતાં કરતાં દાર્શનિક તત્ત્વનું સુંદર અને અદ્ભૂત નિરુપણ કર્યું છે. તેમની આત્મીમાંસા તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. મલ્લવાદીનો સુપ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ‘નય ચક્ર’ છે. સિંહગણિએ ‘નય ચક્ર’ પર ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણની એક ટીકા લખેલ છે. પાત્રકશરીએ ત્રિલક્ષણકર્ધન નામક પ્રમાણુશાસ્ત્ર પર એક ગ્રંથ લખેલ છે.

૪. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ :

શ્રી દેવર્ધિગણુ ક્ષમાશ્રમણે વર્ષોવર્ષ પડતા લાંબા દુકાળોને લીધે સાધુઓની સ્મૃતિર્માથી હુમ થતા જ્ઞાનની ભાવિ પ્રજ્ઞ માટેની જળવણી અર્થે વિ. સં. ૫૧૦માં શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે સમયના સાધુઓને વલ્લભીપુર-વળા-માં એકત્રિત કરી તેમને કંકસ્થ એવું સઘળું સાહિત્ય એકઠું કર્યું અને તેમને ગ્રંથસ્થ કર્યું.

૫. કુંદકુંદાચાર્ય :

દ્વિગંબર સંપ્રદાયના કુંદકુંદાચાર્યના ‘સમયસાર’, ‘પંચાસ્તિકાયસાર’, ‘પ્રવચનસાર’ નામના ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં થયા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

૬. હરિભદ્રસૂરિ :

હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. ષોડશક, અષ્ટક, યોગબિન્દુ વગેરે તેમના મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે.

૭. કનિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય (ઈ.સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) :

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ ઈ.સ. ૧૦૮૮ (વિ.સં. ૧૧૪૫) કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે મોઢ વણિક ચાચિકને ત્યાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ પાલિશી હતું. તેમનું મૂળ નામ ચંગદેવ હતું. સાધુ દેવચંદ્રસૂરિનું ધ્યાન આ યુદ્ધિશાળી બાળક પ્રત્યે આકર્ષાયું. જૈનાચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિએ ખંભાતમાં તે બાળકને ઈ.સ. ૧૦૯૭માં દીક્ષા આપી અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. ટૂંક સમયમાં તેમણે જૈન વિદ્યાની સર્વ શાખાઓનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ૨૧મે વર્ષે આચાર્ય પદે આવતાં તેમનું નામ હેમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. હેમચંદ્ર ગુજરાતના બે મોટા સભ્યો જયસિંહ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલીન હતા. સિદ્ધરાજની વિનંતીને માન આપીને તેમણે સુપ્રસિદ્ધ ‘સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણની’ રચના કરી. આ ઉપરાંત તેમણે ‘યોગશાસ્ત્ર’, ‘ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર’, ‘કુમારપાળ ચરિત્ર’ વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશના પ્રખર વિદ્વાન હતા.

જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસમાં ઉપર નિર્દિષ્ટ સાધુજનો અને સાહિત્યકારો ઉપરાંત અનેકાનેક ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાની કૃતિઓ દ્વારા ફળો આપ્યો છે જેમાં હીરવિજયજી, સમયસુંદરગણિ, આનંદધનજી, યશો-વિજયજી, વિનયવિજયજી, આત્મારામજી, પ્રજ્ઞાચક્ર પંડિત સુખલાલજી સંઘવી, હર્મન જોશી, શાર્પેન્ડીયર, હર્ટલ, વોરન, સ્ટિવનસન, ગ્લેસનેપ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

૧૫. શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર પરંપરાઓ (સંપ્રદાયો કે પંથો) :

જૈન પરંપરા બે મુખ્ય વિભાગોમાં વિભાજિત છે : ૧ શ્વેતાંબર, અને ૨. દ્વિગંબર. મહાવીરના સંઘમાં સચેલક અને અચેલક બંને પ્રકારના સાધુઓ હતા. ‘સચેલક’ અને ‘શ્વેતાંબર’ સમાન અર્થી છે તેમજ ‘અચેલક’ અને ‘દ્વિગંબર’ શબ્દ સમાન ભાવ વ્યક્ત કરે છે. તેઓ તેમની વચ્ચે એકચ બળથી શક્યા. શ્વેતાંબર (શ્વેત અંબર=શ્વેત વસ્ત્ર) એટલે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરનાર સાધુઓ અને દ્વિગંબર (દ્વિગંબર=દ્વિગં-દ્વિશા જ જેનું વસ્ત્ર છે તે) એટલે વસ્ત્રહીન સાધુઓ. પ્રથમ પ્રકારના સાધુઓમાં માનનાર શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ શ્વેતાંબર કહેવાય છે, બ્યારે બીજાને માનનાર શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ દ્વિગંબર કહેવાય છે. જંબુસ્વામીના સમય-પર્યાંત બંને પરંપરાઓ વચ્ચે એકતાની ભાવના જળવાઈ રહી. ત્યારબાદ બંનેના પોતપોતાના અગ્રણીઓના માર્ગદર્શન હેઠળ બંનેનું અલગ અલગ ફાંટાઓમાં

વિભાજન થયું. બંને સંપ્રદાયો વચ્ચે સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાના મતભેદો મૂળભૂત સ્વરૂપના નથી અને બંને તેના હાર્દને વ્યક્ત કરે છે. બંને શાખાઓ ઉમાસ્વાતિ રચિત તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્રને અત્યંત પ્રમાણુભૂત ગ્રંથ માને છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાય પ્રમાણુમાં ઉદારમતવાદી છે, બ્યારે દિગંબર સંપ્રદાય શંક્યુસ્ત છે. શ્વેતાંબરના શ્વેત વસ્ત્રો તેની શુદ્ધિ-પવિત્રતાનો અર્થ સૂચવે છે. શ્વેતાંબરનું ઉદારમતવાદી દષ્ટિબિંદુ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. તેઓ જૈન પરંપરાના હાર્દને છોડ્યા સિવાય સમાજમાં પ્રચલિત નીતિરીતિ અને વર્તનવ્યવહારના ધોરણુ માટે ગંભીર નિસ્પત વ્યક્ત કરે છે. શ્વેતાંબર-દિગંબર શાખાઓના ઉદ્ભવ પરત્વે ભિન્નભિન્ન મંતવ્ય પ્રવર્તે છે. આ વિભાજન ઈ.સ. ૮૩ (ખ્રીજ મતે ઈ.સ ૧૪૨)માં થયું હોવાનું મનાય છે.

(અ) શ્વેતાંબર માન્યતા મુજબ દિગંબર પંથનો ઉદ્ભવ :

શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં દિગંબર પંથની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક રસપ્રદ દંતકથા જ્વેવા મળે છે. ઈ.સ. પછીના સૈકામાં રથવીરપુરમાં શિવભૂતિ નામે એક ક્ષત્રિય હતો. તેણે રાજ્ય માટે અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતાં તે રાજ્યએ તેનું ખૂબ સન્માન કર્યું. આ સન્માનથી ઉન્મત બની અહીં-તહીં ખૂબ ભટકી તે રાત્રે ખૂબ મોડેથી ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તેની પત્નીએ ઘરનાં દ્વાર ન ખોલ્યાં અને બ્યાં દ્વારા ખુદ્લાં હોય ત્યાં તેને જવા જણાવ્યું. આર્થકૃષ્ણ નામના જૈનસૂરિના ઉપાશ્રયનાં દ્વાર ખુદ્લાં જ્વેતાં તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેની જાણુ થતાં તે સાધુ થઈ ગયો. રાજ્યએ શિવભૂતિને એક કામળી શાલ (કામળી) આપી હતી જે તેને ખૂબ ગમી હતી. સાધુ માટે આવી આસક્તિ અયોગ્ય માની તે પરત કરવાની યુરુઆરાનું પાલન ન થતાં યુરુએ તેને સુધારવાના શુભાશયથી તેની ગેરહાજરીમાં તેની કામળી ફડાવી નાખી. શિવભૂતિ ઉપાશ્રયમાં આવ્યો ત્યારે તેને પોતાની આસક્તિ માટે યુરુસો આવતાં તેણે તે જ ક્ષણે પોતાનાં શરીર પરના સર્વ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો અને જાહેર કર્યું કે મહાવીરની જેમ જ તે કોઈપણુ જાતનાં વસ્ત્રો પહેરશે નહીં. શિવભૂતિને આ પ્રમાણુ કરતો જ્વેઈ તેની બહેન ઉત્તરાએ પણુ તેનું અનુકરણુ કરવા ધાર્યું, પરંતુ શિવભૂતિએ તેને તેમ કરતાં અટકાવી. આ રીતે મહાવીરના નિર્વાણુ બાદ ૬૦૯ વર્ષે દિગંબર પંથની શરૂઆત થઈ એમ માનવામાં આવે છે. આ મતે સ્ત્રીઓ નિર્વાણુ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

(બ) દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે શ્વેતાંબર પંથનો ઉદ્ભવ :

દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે મગધ(બિહાર)માં ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં (લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦) કારમો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ગણધર ભદ્રબાહુ પોતાના ૧૨૦૦૦ શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં કણ્ઠાટક (મહેસુર) તરફ ચાલી નીકળ્યા, જ્યારે ખીજા કુટલાક સાધુઓ ભદ્રબાહુના શિષ્ય ગણધર સ્થૂલભદ્ર સાથે બિહારમાં રહ્યા. દુષ્કાળની કઠિનતાની પરિસીમાને લીધે ધર્માચારનું યોગ્ય પાલન અને ધર્મશાસ્ત્રોની યોગ્ય જાળવણી અશક્ય બની. દિગંબર રહેવું ઇષ્ટ મનાયેલ હોવા છતાં વ્યવહારમાં એ આચરણ અશક્ય નહીં તે પણ અતિ કઠિન લાગતાં મગધમાં રહેલા સાધુઓએ નગનતાનો એકીસાથે ત્યાગ કર્યો અને શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. આ રીતે તેમણે મહાવીરની આજ્ઞા વિરુદ્ધનું આચરણ કર્યું. તેમને સમજવવાના સ્થૂલભદ્રના પ્રયાસો સફળ ન થયા. દક્ષિણમાં ગયેલ સાધુઓએ આચારનું યોગ્ય પાલન કરેલ અને બિહાર પાછા ફરતાં તેમણે ત્યાંના સાધુઓનો આ શિથિલાચાર જ્ઞેયો અને તેમણે તેમને ધર્મચ્યુત માન્યાં. મગધમાં રહેલ સાધુઓએ નગન સાધુઓને અત્યાગ્રહી માન્યા અને તેઓ ધર્મજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરે છે એમ માન્યું. આ રીતે શ્વેતાંબર-દિગંબર પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ધર્મજ્ઞાનું શબ્દશઃ પાલન કરનાર દિગંબર કહેવાયા અને તેમાં થોડી છૂટછાટ મૂકનાર શ્વેતાંબર કહેવાયા.

(ક) ભેદ :

શ્વેતાંબર-દિગંબર વચ્ચે કુટલાક ભેદના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. તીર્થંકરોની મૂર્તિ સંબંધમાં :

શ્વેતાંબર અને દિગંબર મૂર્તિઓને ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીક આપે છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં મૂર્તિઓ મુગટ, રત્નો, વસ્ત્ર, સોના-ચાંદીના આભૂષણોથી સુશોભિત અને આરસપહાણમાં કાચના નેત્રજડિત હોય છે, જ્યારે દિગંબર પરંપરામાં મૂર્તિઓ નગન હોય છે, તેમને કોઈપણ પ્રકારે શણગારવામાં આવતી નથી અને આ મૂર્તિઓનાં લોચન નીચાં ઢગેજાં હોય છે.

૨. મહાવીરના સંબંધમાં :

(૧) શ્વેતાંબર માન્યતા મુજબ, દેવાનંદા નામની બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની કુખે ગર્ભાધાન થયું હોવા છતાં મહાવીરનો જન્મ ક્ષત્રિય સ્ત્રી ત્રિશલાદેવીની કુખે થયો હતો. ગર્ભાધાન બાદ ૮૬મા દિવસે ઈન્દ્રદેવે આ ગર્ભ-પરિવર્તન કર્યું હોવાની માન્યતા

છે. આચારાંગ, કલ્પસૂત્ર અને ભગવતીસૂત્ર એમ ત્રણ જૈન ગ્રંથોમાં આ દંતકથાનો નિર્દેશો છે.

દિગંબર દેવાનંદામાંથી ત્રિશલાદેવીમાં મહાવીરના ગર્ભના પરિવર્તનની સમગ્ર ઘટનાને અસંભવિત અને અવિશ્વસનીય ગણી કાઢે છે.

(૨) શ્વેતાંબર જીવનચરિતો મહાવીરને તેના બાલ્યકાળથી જ અત્યંત ચિત્તનશીલ હોવાનું અને તેનાં પ્રારંભનાં વર્ષોમાં જ સંસારત્યાગની ઇચ્છાવાળાં હોવાનું દર્શાવે છે, પરંતુ તેમના માતાપિતાની લાગણી ન દુભાય એટલા માટે જ તેઓ તેમની હયાતિમાં સંસારત્યાગ કરતા નથી. મહાવીર યશોદા નામની કન્યા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા હતા અને પ્રિયદર્શના નામની પુત્રીના પિતા પણ થયેલ.

દિગંબર મતે ઢાઈપણુ અન્ય રાજકુમારની જેમ જ મહાવીરે પણ રાજમહેલના જીવનના સર્વ ઉપભોગો ભોગવ્યા હતા, પરંતુ ૩૦મા વર્ષે વસ્તુઓના ક્ષણભંગુર સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં તેમણે તેમના માતાપિતાની હયાતિમાં જ અને તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એકાએક સંસારનો ત્યાગ કર્યો. દિગંબરના મતે મહાવીરે કદી લગ્ન કર્યાં જ નહોતાં.

૩. આચારગ્રંથો સંબંધી :

શ્વેતાંબર દષ્ટિવાદ લુપ્ત થયો હોવાનું અને ૧૧ અંગો નાશ ન પામ્યા હોવાનું માને છે, જ્યારે દિગંબર દષ્ટિવાદ તેમજ ૧૧ અંગો બંને લુપ્ત થયા હોવાનું માને છે. સ્થૂલભદ્રના નેતૃત્વ હેઠળ ઈ. સ. ૩૦૦ના અરસામાં પાટલીપુત્રમાં મળેલ સંઘની રાહબરી હેઠળ થયેલ અંગોના સંગ્રહની પુનર્થવસ્થાને દિગંબર અમાન્ય કરે છે. સૂત્રો સિવાયના ગ્રંથોની યાદી બાબતમાં પણ બંને વચ્ચે ભિન્નતા છે. તદુપરાંત શ્વેતાંબરો સામાન્ય શ્રાવકોને મૂળ ગ્રંથોના વાચનની પરવાનગી આપતા નથી, જ્યારે દિગંબરો સામાન્ય શ્રાવકને આ ગ્રંથોના વાચનની છૂટ આપે છે.

૪. સ્ત્રીઓ સંબંધી :

શ્વેતાંબર માન્યતા મુજબ, સ્ત્રી પણ મોક્ષ પામી શકે છે અને તીર્થંકર પણ બની શકે છે અને તેથી તેઓ સ્ત્રીને શ્રમણ સંઘમાં જોડાવાની છૂટ આપે છે. વર્તમાન ચોવીસીમાં ૧૯મા તીર્થંકર મલ્લિકનાથ સ્ત્રીના ભવમાં મોક્ષ પામ્યા હતા તેવી માન્યતા પ્રવર્તે છે. આમ સ્ત્રીના આત્માને પુરુષના આત્મા કરતાં સ્ત્રી હોવાને

કારણે નિગ્ન કક્ષાનો ગણવામાં આવ્યો નથી. દિગંબર સ્ત્રીને સંઘમાં જોડાવાની છૂટ આપતો નથી અને સ્ત્રી પુરુષ તરીકે જન્મ્યા પાદ જ મોક્ષ અથવા તીર્થંકરના દરજ્જે પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ માને છે.

૫. શ્રમણ સંબંધી :

શ્વેતાંબર સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે, જ્યારે દિગંબર નિર્વસ્ત્ર હોય છે એ આપણે આગળ દર્શાવેલ છે. આજે દિગંબર સાધુઓ ગણ્યાગાંડ્યા જ છે અને તેઓ એકાંત સ્થળે વસે છે.

શ્વેતાંબર શ્રમણને ૧૪ વસ્તુઓ (ઘોતી, ઉપરણું વગેરે) રાખવાની છૂટ છે. તે એક સ્થાનેથી અન્ય સ્થાને વિહાર કરતા વિચરતા રહે છે. દિગંબર શ્રમણને ૨ વસ્તુઓ જ (મોરપીંછાનો રજોહરણ અને કમંડળ) રાખવાની છૂટ છે.

૬. પેટાપંથો સંબંધી :

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના ત્રણ પેટાપંથો છે : ૧. મૂર્તિપૂજક, ૨. સ્થાનકવાસી, અને ૩. તેરાપંથી; જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના નીચે મુજબ ત્રણ પેટાપંથો છે : ૧. વીસપંથી, ૨. તેરપંથી, અને ૩. તારણપંથી. મૂર્તિપૂજક તીર્થંકરોની મૂર્તિ-પૂજા કરે છે. સ્થાનકવાસી પેટાપંથ (૧૫મી સદી) મૂર્તિપૂજા વિરોધી છે અને તેમના સાધુ-સાધ્વીઓ મોં પર મુહપત્તી (સફેદ કપડું) બાંધે છે. તેરાપંથી (૧૮મી સદી) પણ મૂર્તિપૂજનું સમર્થન કરતા નથી અને અન્ય પંથો સાથે તેમને અહિંસાના સંબંધમાં મતભેદ છે. વીસપંથી મૂર્તિપૂજામાં ફળ-ફૂલ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. તેરપંથી મૂર્તિપૂજામાં કેવળ નિશ્ચર્ય વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ કરે છે અને તારણપંથી (૧૫મી સદી) પૂજામાં મૂર્તિને સ્થાને ધર્મગ્રંથોને રાખે છે.

શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયો વચ્ચેના મતભેદો-તફાવતો મૂળભૂત છે જ નહીં.

“સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળે નહીં”, “દેહધારી કેવળજ્ઞાની ભોજન કરે નહીં” વગેરે બાબતો અને વસ્ત્ર ન પહેરવું વગેરે સાધુના આચારવ્યવહાર સિવાય બાકી બધું પ્રાયઃ દિગંબર અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સરખું છે. એકબીજાના તર્કશાસ્ત્રોને તેઓ સ્વીકારે છે. જૈનધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જે સ્યાદાદ છે તેનું તેઓ બંને એકસરખા ઉત્સાહથી સમર્થન કરે છે. આથી તેઓ પરસ્પર સાધર્મિક* છે. બંને સંપ્રદાયો વચ્ચેના ભેદે કહી તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું

* મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી, જૈનદર્શન, પૃ. ૧૩, ફૂટનોટ.

નથી. વળી, એક સંપ્રદાય અન્ય સંપ્રદાયના આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ગ્રંથોના પણ ઉપયોગ કરે છે અને એક સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ અન્ય સંપ્રદાયના ગ્રંથો પર ટીકાઓ પણ લખી છે.

૧૬. શું જૈન દર્શન નિરીશ્વરવાદી છે ?

ભારતીય દર્શનના અસ્તિક અને નાસ્તિક એવા બે વિભાગો છે અને તેમાં બૌદ્ધ દર્શન અને ચાર્વાકદર્શન સાથે જૈન દર્શનને પણ નાસ્તિક વિભાગ હેઠળ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ભારતીય પરંપરામાં 'નાસ્તિક' શબ્દ ત્રિવિધ અર્થમાં પ્રયોજ્ય છે : (૧) મૃત્યુ પછીના જીવનમાં અશ્રદ્ધા, (૨) વેદની સત્તામાં અશ્રદ્ધા, અને (૩) ઈશ્વરમાં અશ્રદ્ધા.

જૈન દર્શન 'નાસ્તિક' શબ્દના પ્રથમ અર્થમાં 'નાસ્તિક' નથી. જૈન મતે વર્તમાન જીવનનો અંત અર્થાત્ મૃત્યુ એ જીવનનો અંત નથી, અસ્તિત્વ-લોપ નથી. મૃત્યુ પછી કશું અસ્તિત્વમાન રહેતું નથી એવું જૈન મંતવ્ય નથી. જૈન દર્શન કર્મ-સિદ્ધાંત અને આત્માના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે. જૈન દર્શન નિર્દિષ્ટ જીવની ચાર ગતિઓ જૈન દર્શનને સ્થૂળ નાસ્તિક દર્શન ન હોવાનું સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની શ્રેણીમાં માનવી નિમ્ન-કક્ષાએ સરી ન પડે તે માટે માનવીને નીતિમય જીવન જીવવાની જૈન દર્શનની સલાહ અને કર્મ-જ્ઞાનશોમાંથી પૂર્ણ મુક્તિ માટેનો તેનો આગ્રહ જૈન દર્શનને સ્પષ્ટપણે ચાર્વાક જેવા નાસ્તિક દર્શનથી જુદું પાડે છે.

'નાસ્તિક' શબ્દના બીજા અર્થમાં જૈન દર્શન શંકાતીતપણે અવૈદિક દર્શન છે. જૈન દર્શન વેદની સત્તા અને પ્રમાણભૂતતાને સ્વીકારતું નથી, પરંતુ આ કંઈ માનવ-પરિસ્થિતિના ચિંતનાત્મક અને તાર્કિક પૃથક્કરણમાંની અશ્રદ્ધાને લીધે નથી. જૈન મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વવિજ્ઞાન અને જ્ઞાનમીમાંસા એ હકીકતના વિધાયક પુરાવાઓ છે કે જૈન દર્શન વૈદિક સત્તાનો અસ્વીકાર તાર્કિક ચિંતન પ્રત્યેના અણગમાને લીધે કરતું નથી. જૈન પરંપરાને તેના પોતાના ચિંતકો અને પ્રજ્ઞોનેની શ્રેણી છે તેમજ તાર્કિક હક્ષાપણુ સમાવિષ્ટ કરતા પવિત્ર ગ્રંથો પણ છે. જૈનો આ ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત માને છે. જૈન મતે, આ ગ્રંથો સમ્યગ્ (સાયું-યથાર્થ) જ્ઞાન આપે છે, કારણ કે તેમાં એવી વ્યક્તિઓનાં ઉચ્ચારણો છે, જેઓ સાંસારિક જીવન જીવ્યા હતા પરંતુ જેમણે પોતાના સાચા જ્ઞાન અને સાચા આચરણુ દ્વારા પોતાની જાતને પૂર્ણ બનાવી હતી.

નાસ્તિક શબ્દનું ત્રીજું અર્થઘટન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે ‘નાસ્તિક’ શબ્દની સામાન્ય સમજ તેને અનિવાર્ય રીતે ‘નિરીશ્વરવાદ’ શબ્દની સમાન માને છે. જૈન દર્શનને નિરુપાધિક રીતે નિરીશ્વરવાદી હોવાનું કહેવું એ અયોગ્ય અને અતાર્કિક બંને છે, કારણ કે જૈન દર્શન સર્વોપરી રીતે વૈયક્તિક ઈશ્વર-સર્જક ઈશ્વર-નો જ માત્ર ઇન્કાર કરે છે, ઈશ્વરત્વ સ્વયંનો નહીં. જૈન દર્શન માનવીને ઈશ્વરત્વની કક્ષાપર્યંત લાવી મૂકે છે અને સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય અને સ્વચ્છ જીવન દ્વારા શક્ય તેટલું ઈશ્વરત્વ નજદીક પહોંચવાની તેને પ્રેરણા આપે છે. અહીં ઈશ્વરના પ્રત્યયનું ગહન વિશ્લેષણ જોવા મળે છે. વિશ્વનાં મોટા ભાગનાં દર્શનોમાં ઈશ્વરની કલ્પના દષ્ટિગોચર થાય છે. ઈશ્વરને સંપૂર્ણ સર્વોપરી, પાવત્ર, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. તે સર્જક, પાલક અને સંહારક તેમ જ ઉદ્ધારક છે. સૃષ્ટિ પરિણામ છે અને ઈશ્વર તેનું સર્વોપરી કારણ છે. કાર્યકારણ નિયમ મુજબ જ્યારે આમ માનવામાં આવે ત્યારે અનવસ્થાદોષ થાય છે. તદુપરાંત ઈશ્વર સૃષ્ટિના સર્જક છે એમ કહીએ ત્યારે ઈશ્વરમાં સર્જનની ઇચ્છા નિર્દિષ્ટ થાય છે. ઇચ્છા અભાવરૂપ વસ્તુ કે હકીકતની નિર્દેશક છે અને ઈશ્વર અપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં. આ રીતે સર્જક ઈશ્વરનો ખ્યાલ ઈશ્વરને માનવી બનાવે છે અને તેને જરૂરત અને અપૂર્ણતાની નિમ્ન કક્ષાએ લાવી મૂકે છે. સંસારમાં પાપ, દુઃખ, દર્દો, ગરીબી, યાતના, અસમાનતા વગેરે હોવાનું કારણ શું છે ? ઈશ્વર જ્યારે શુભ તત્ત્વ છે, સર્વશક્તિમાન છે, સંપૂર્ણ છે ત્યારે તે આનું બધું કેમ પ્રવર્તવા દે છે ? તદુપરાંત, જ્યારે ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ છે ત્યારે પાપી જીવો અને ખાસ કરીને તેના અસ્તિત્વને ઇન્કારનાર (નાસ્તિક) જગતમાં કેમ છે ?

(૧) આચાર્ય જિનસેન પૂછે છે :

“જો ઈશ્વરે વિશ્વનું સર્જન કર્યું હોય તો તે તેના સર્જન પૂર્વે કયાં હતો ? જો તે દિક્ક(અવકાશ)માં ન હોય તો તેણે વિશ્વને કયાં સ્થિત કર્યું-સ્થાન આપ્યું ? ઈશ્વર જોવા અરૂપી અને અ-ભૌતિક દ્રવ્યે ભૌતિક સૃષ્ટિ કેવી રીતે સર્જ ? જો સામગ્રી પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાન હોવાનું માની લઈએ તો પછી શા માટે સૃષ્ટિ સ્વયંને જ અનાદિ ન માનીએ ? જો સર્જક અસર્જિત હોય તો સૃષ્ટિ સ્વયંને જ શા માટે આત્મ-અસ્તિત્વમાન ન માનીએ ? શું ઈશ્વર આત્મનિર્ભર છે ? જો તે હોય તો તેણે સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું ન હોત. જો તે ન હોય તો, સામાન્ય કુંભકારની જેમ જ તે કાર્ય માટે અસમર્થ હોત, કારણ કે ધારણા મુજબ માત્ર પૂર્ણ તત્ત્વ જ તેને સર્જ શકે છે.”

(૨) કલિકાલસર્વાણ હેમચંદ્રાચાર્ય લખે છે :

“જે પ્રત્યેક અસ્તિત્વમાન પદાર્થને કર્તા હોય, તે કર્તા સ્વયંને અન્ય કર્તા વગેરે દ્વારા જ સમજાવી શકાય. આ વિષયકથી મુક્ત થવા માટે આપણે એક અનાદિ સ્વયં સ્પષ્ટ કારણ, ઈશ્વર માનવું પડે. પરંતુ એક તરફને આત્મ-અસ્તિત્વમાન હોવાનું માનવામાં આવે તો પછી શા માટે ખીજા અનેકને પણ અનાદિ અને નિત્ય ન કહી શકાય ?... (તેથી) વિશ્વના પ્રથમ કારણના અસ્તિત્વને માનવાની આવશ્યકતા નથી.”

સૃષ્ટિની વૈવિધ્યતાને કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાંચ સહકારી પરિસ્થિતિઓ સાથે સંલગ્ન કરી શકાય. સમગ્ર વિશ્વ અનાદિ અને અનંત છે એમ જૈન દર્શન માને છે. તેની ઉત્પત્તિ માટે એક કે અન્ય સર્જકની કલ્પના માત્ર અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. જગત નિયત અને શાશ્વત છે. તે તેના નિયમ અનુસાર વર્તે છે.

જૈન મતે, વિશ્વ-ઐચિત્ર્ય કર્માધીન છે. કર્મ અને તેના ફળ વચ્ચે કોઈપણ સત્તા (ઈશ્વરસમેત) વિક્ષેપ કરી શકે નહીં. જીવ ઈચ્છે તે કર્મ કરવા સ્વતંત્ર છે પરંતુ પસંદગી અક્ષર છે અને કરેલાં કર્મોના પરિણામોથી જીટકી શકાય નહીં. ઈશ્વર કે અન્ય કોઈ તેમાં ફેરફાર કરી શકે નહીં. જૈન દર્શનની આ વિશિષ્ટતા છે. જૈન દર્શનના આ સિદ્ધાંત તેને ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ, હિન્દુ દર્શનોથી ભિન્ન પાડે છે. કોઈ ઈશ્વર કે તેના પયગંબર કે તેના દૂત માનવ જીવનમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહીં. વ્યક્તિ (જીવ) જ પોતાના કર્મો માટે પ્રત્યક્ષ રીતે અને અનિવાર્ય રીતે જવાબદાર છે. કર્મનો ક્ષય થતાં જીવ મુક્ત બને છે.

મુક્તાત્મા એટલે જ ઈશ્વર. ઈશ્વરત્વ અને મુક્તાવસ્થાનાં લક્ષણો સમાન છે. જેના સર્વ કર્મો ક્ષય પામ્યા હોય તે ઈશ્વર છે. (પરિક્ષિણ સકલકર્મા ઈશ્વરઃ ।) ‘ઈશ્વર’ શબ્દનો અર્થ સમર્થ-પૂર્ણ છે. જીવ સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય-ના સાધન દ્વારા પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પૂર્ણાવસ્થા એટલે જ ઈશ્વરત્વ. આત્મા સ્વ-રૂપ વિકાસ દ્વારા ઈશ્વર બની શકે છે. જૈન દૃષ્ટિએ આત્મા તેના પૂર્ણ રૂપમાં ઈશ્વર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ઈશ્વરત્વનું જન્મજન સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિગત પ્રયાસ-સાહસ જીવ માટે ઈશ્વર-સ્થિતિની પ્રાપ્તિની કેડી કંડારે છે અને ત્યાં પહોંચતાં આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે-જ્યોતિર્મયચિત્સ્વરૂપે પૂર્ણ પ્રકાશમાન થાય છે. અહીં મુક્તાત્માની વ્યક્તિમતાનો લોપ થતો નથી, પરંતુ તેની વ્યક્તિગત હસ્તી આ સ્થિતિમાં જારી રહે છે. મુક્તાત્માઓ વિશ્વની ટોચે જાય છે અને

હમેશાં ત્યાં વસે છે. તેઓ જીવન-મૃત્યુના ફેરા(સંસાર)માંથી અલિપ્ત-મુક્ત થયા હોય છે અને તેથી તેના પર કોઈ પ્રભાવ પડતા નથી તેથી સર્વોપરી શાસક-સર્જક-નિયાંતા-નાં કાર્યોનું આરોપણ તેમનામાં શક્ય નથી. સંસારમાં રહેલા જીવોને શાશ્વત દેવો માની શકાય નહીં. આ અર્થમાં ઈશ્વરના દરબજા કરતાં તીર્થંકર-પદ વધુ ઇચ્છનીય છે. તીર્થંકરપદ-પ્રાપ્તિ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય છે અને તીર્થંકર માનવતા સમક્ષ એવું જળાહનતું ઉદાહરણ છે કે જે તેને ખાતરી આપે છે કે આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા વાસ્તવમાં પ્રાપ્ય છે અને તે માત્ર ચિંતનાત્મક મૂલ્ય માત્ર નથી. આ રીતે, જૈન નિરીશ્વરવાદ તાત્ત્વિક ચિંતનની ફળશ્રુતિરૂપ છે અને તેથી તે સરળ નિરીશ્વરવાદ (જે તાત્ત્વિક ચિંતન વિના, દૃષ્ટિગોચર ન થાય તેના ઇન્કાર કરે છે તે) કરતાં ભિન્ન છે.

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટેની નૈયાયિકોની સાબિતીઓનું ખંડન :

જૈન તત્ત્વજ્ઞો નૈયાયિકોની ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટેની સાબિતીઓનું ખંડન કરે છે, તેથી આપણે અહીં તેનો નિર્દેશ કરીશું. નૈયાયિકોના મતે, પરિણામ તરીકે સૃષ્ટિ યુદ્ધિશાળી કારણ સૂચવે છે અને તે ઈશ્વર છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞો દર્શાવે છે કે સામાન્ય પરિણામનું કારણ યુદ્ધિશાળી માનવી હોય છે એ સાદૃશ્યને આધારે દલીલ કરીએ કે સૃષ્ટિ(પરિણામ)ને તેના કારણ તરીકે ઈશ્વર છે તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે માનવીની જેમ ઈશ્વર પણ અપૂર્ણ છે. ખીજી બાજુએ એ કાર્ય-કારણ પ્રકારો વચ્ચેનું સામ્ય નોંધપાત્ર નથી એમ કહેવામાં આવે તો નૈયાયિકો તેમણે તારવેલ નિષ્કર્ષનું સમર્થન કરી શકે નહીં. પાણીની વરાળ ધુમાડા સમાન છે, તેથી ધુમાડાની જેમ પાણીની વરાળ પરથી અગ્નિનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી. પરિણામ તરીકે સૃષ્ટિ અન્ય પરિણામો કરતાં ભિન્ન છે (અને તેથી ભિન્ન પ્રકારના કારણનું સમર્થન કરી શકાય) એવો ત્રીજો વિકલ્પ જૈન તત્ત્વજ્ઞ સ્વીકારતા નથી, તેના મતે ક્રમિક રીતે નાશ પામતાં ઘર જેવાં સામાન્ય પરિણામ અને સૃષ્ટિ-સર્જન સંબંધી કારણ વિશે અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે કારણ અદૃષ્ટ છે અને તેથી આપણે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે યુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ દ્વારા જ વિનાશ પણ ઉદ્ભવે છે.

સામાન્ય સર્જકના સાદૃશ્યના આધારે આગળ વધતાં, જૈન તત્ત્વજ્ઞ દલીલ કરે છે કે સૃષ્ટિના કારણ તરીકે ઈશ્વરને શરીર હોવું જોઈએ. આપણે કોઈપણ યુદ્ધિશાળી સર્જકને શરીરવિહીણા જોયેલ નથી અને તેથી જૈન મતે, સૃષ્ટિના સર્જકના કિસ્સામાં પણ આથી ભિન્ન હોવું જોઈએ નહીં.

જૈન તત્ત્વજ્ઞ અન્ય શક્યતાઓનું પણ પથક્કરણ કરે છે. દેહવિહોણા ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ અને સર્જન માટે તેને જવાબદાર માનીએ. સર્જન (૧) કાં તો તેના વ્યક્તિગત તરંગને લીધે હોય, (૨) કાં તો માનવીનાં સારાં-ચુરાં કાર્યોને લીધે હોય, (૩) કાં તો માનવી પર ઈશ્વરની કૃપાને લીધે હોય, (૪) અથવા તો સર્જન સ્વયં ઈશ્વરે માનેલ રમત તરીકે હોય. જૈન મતે, આ ચારમાંના કોઈપણ વિકલ્પ ઈશ્વરને પૂર્ણ તત્ત્વ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા આપતો નથી. (૧) પ્રથમ વિકલ્પ સંબંધિતે નિયંત્રિત કરતા સર્વ પ્રાકૃતિક નિયમોને ધારણે મૂકે છે. (૨) બીજા વિકલ્પ સ્વીકારતાં, ઈશ્વરનું સ્વાતંત્ર્ય હણાય છે, કારણ કે આ કિસ્સામાં તે માનવીના સારાં-માઠા અનુભવો માટે જવાબદાર રહેતો નથી. (૩) ત્રીજા વિકલ્પ પણ સંતોષકારક નથી, કારણ કે આ જગતમાંની યાતનાની હાજરીની સમજૂતી આપવા તે સમર્થ નથી. આ સંદર્ભમાં સારાં અને ખરાબ કાર્યોને સુખ અને દુઃખ માટે જવાબદાર માનવામાં આવે તો ઈશ્વર અનાવશ્યક તત્ત્વ બની રહે છે. (૪) અંતિમ વિકલ્પ ઈશ્વરના ભાગે લક્ષ્યહીનતા સૂચવે છે. જૈન ચિંતક દર્શાવે છે કે આ સર્વ દલીલોનો આશય એ છે કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટેની દલીલ સંપૂર્ણ રીતે નિરાશાજનક, નિરથક કાર્ય છે અને વધુ સારો વિકલ્પ તો આ ધારણાનો સદંતર ત્યાગ છે.

સમાધાન : જૈન દર્શન પ્રચલિત અર્થમાં ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરે છે તેમ છતાં તેને નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય નહીં. જૈન દર્શન આત્મા, સર્વજ્ઞ, તીર્થંકર, સ્વર્ગ, પરલોક, વગેરેના અસ્તિત્વને તેમજ મુક્તિ-મોક્ષના સિદ્ધાંતમાં માને છે. અલબત્ત, મોક્ષ કે અન્ય કોઈપણ પ્રકારની સિદ્ધિ અર્થે સ્વતંત્ર ઈશ્વરની કલ્પનાને અહીં કોઈ સ્થાન નથી. જૈન મતે, આત્મા પરમાત્મા-ઈશ્વર બની શકે છે. આમ, જૈન-દર્શન ઈશ્વરમાં, દેવત્વમાં અને અનેક દેવોમાં માને છે. જૈનો તીર્થંકરોને પૂજનીય, વંદનીય માને છે. અહીં જિન કે તીર્થંકર માનવજાત માટેનો આદર્શ છે. અહીં જિન કે તીર્થંકર દેવની ઉપાસના ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે નથી પરંતુ પોતાના હૃદય-ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે છે. સારાં દુઃખોના ઉત્પાદક રાગ-દ્વેષના નિવારણાર્થે રાગ-દ્વેષને છૂતનાર જિનેશ્વરનું અવલંબન પરમ ઉપયોગી અને આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

*
* *

પ્રકરણ ૨

જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન

(Jain Metaphysics)

૧. પ્રાસ્તાવિક (Introductory) :

પ્રેરણા દર્શાવે છે તેમ તત્ત્વવિજ્ઞાન માત્ર આભાસની વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતા- (Reality)ને જાણવાનો પ્રયાસ છે. તે વાસ્તવિકતા, અસ્તિત્વ, તત્ત્વ કે દ્રવ્યના અનિમ સ્વરૂપને સમજવાનો અને ગ્રહણ કરવાનો પ્રયાસ છે. વાસ્તવિકતા તત્ત્વ-વિજ્ઞાનનો આવીરૂપ પ્રત્યક્ષ છે અને તેમાં જીવન અને જગનના ખ્યાલનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક દર્શન વિશ્વના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે, પરંતુ તે પ્રત્યેક તેના વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી તેને સિદ્ધ કરવા મથે છે. આ રીતે, વિશ્વનું પ્રત્યેક દર્શન લોકના સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયાસ છે. લોક અનુભવનો વિષય છે, મૂર્ત જગત છે. વાસ્તવમાં અલોક પણ લોક જ છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપ અંગે ચર્ચા કરે છે. વાસ્તવિકતાની આ સૃષ્ટિમાં લોક અને અ-લોકનો સમાવેશ થાય છે. લોક (મૂર્ત જગત) આપણા અનુભવનો વિષય છે અને અ-લોક આથી પર છે અને તેમાં શુદ્ધ અવકાશનો સમાવેશ થાય છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન દૃષ્ટાના મનની બહાર સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાન એવી સૃષ્ટિને નિર્દેશે છે. આમ, સૃષ્ટિ અહીં મનની રચનામાત્ર નથી પરંતુ તેને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. આમ જૈનદર્શન વાસ્તવવાદી છે. સંગ્રહ નયના દૃષ્ટિબિંદુથી, દ્રવ્ય-સત્ એક છે, વાસ્તવિકતા એક છે અને આ વાસ્તવિકતા અસ્તિત્વ (સત) છે. સત એકમાત્ર દ્રવ્ય છે (એક-તત્ત્વવાદ), જૈન સત્તામીમાંસા (Ontology) સત્તા સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન (Metaphysics) વિશ્વને જીવ અને અજીવ (જેમાં પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળનો સમાવેશ થાય છે તે) એવા બે સ્વતંત્ર પદાર્થો (Categories)માં વિભાજિત કરે છે (દ્વૈતવાદ). જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાળ એમ કુલ ૫૬દ્રવ્યની ચર્ચાવિચારણા કરવામાં આવે છે (અનેકતત્ત્વવાદ). જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન આ રીતે વાસ્તવાદી અને અનેકતત્ત્વવાદી છે, કારણ કે તે પદાર્થો અને જીવોની અનેકતામાં માને છે અને આ પ્રત્યેક વાસ્તવિક છે અને આપણા જ્ઞાનના પદાર્થો પણ વાસ્તવિક છે, માત્ર વિચારો નથી એમ પણ માને છે.

૨. જૈન સત્તાભીમાંસા (Jaina Ontology) :

૧. વાસ્તવિકતા માટેના પર્યાયવાચી શબ્દો (Synonyms for Reality) :

જૈન દર્શનમાં વાસ્તવિકતા માટે સત્, સત્તા, તત્ત્વ, અર્થ, પદાર્થ, વગેરે પર્યાય-વાચી શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અન્ય ભારતીય દર્શનો આ શબ્દો સમાન અર્થમાં પ્રયોજતા નથી. વૈશેષિક દર્શન ‘પદાર્થ’ શબ્દ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એ બધા માટે ઉપયોગમાં લે છે. પણ ‘અર્થ’ શબ્દ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થો માટે અનામત રાખે છે. ન્યાય દર્શન ‘સત્’ શબ્દનો ઉપયોગ તેના ૧૬ પદાર્થો માટે કરે છે. સાંખ્ય દર્શન તેના પુરુષ અને પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતો માટે તત્ત્વ શબ્દ પ્રયોજે છે. અન્ય ભારતીય દર્શનો જેમ જૈન દર્શન પણ વાસ્તવવાદી છે પરંતુ અહીં વાસ્તવિકતા, સત્, દ્રવ્ય, પદાર્થ વગેરે શબ્દો વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી.

જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન સત્-દ્રવ્ય-નું તત્ત્વવિજ્ઞાન છે. સત્ તેનું તાત્ત્વિક અધિષ્ઠાન છે.

૨. વાસ્તવિકતાની વ્યાખ્યા : સત્ અને અસ્તિત્ત્વ :

(Definition of Reality ; Reality and Existence)

ઉમાસ્વાતિ વાસ્તવિકતા માટે ‘તત્ત્વ’ શબ્દને સ્થાને ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આમ, દ્રવ્ય અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે અહીં કોઈ ભેદ નથી. વાસ્તવિકતા દ્રવ્ય છે અને દ્રવ્ય વાસ્તવિકતા છે. આગળ દર્શાવ્યા મુજબ, સંત્રાહ નયના દૃષ્ટિ-ખિન્દુથી, દ્રવ્ય એક છે, સત્ એક માત્ર દ્રવ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ, ચેતન-જડ, સામાન્ય-વિશેષ, સાતા-જેય, એક-અનેક વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. ઉમાસ્વાતિ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા સત્ દ્વારા કરે છે. સત્ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે—સત્ દ્રવ્ય લક્ષણમ્ । આમ, સત્-અસ્તિત્ત્વ-સત્તા એ વાસ્તવિકતાનો મુખ્ય અને આવશ્યક માપદંડ છે. જે અસ્તિત્ત્વમાન હોય તે વાસ્તવિક છે. અસ્તિત્ત્વમાં સર્વ કંઈ સમાવિષ્ટ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અસ્તિત્ત્વ (સત્) વાસ્તવિકતા છે અથવા વાસ્તવિકતા અસ્તિત્ત્વ (સત્) છે. અસ્તિત્ત્વ દ્રવ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ, સર્વ કંઈ એક છે, કારણ કે સર્વ કંઈ અસ્તિત્ત્વમાન છે—સર્વમેકં સદવિશેષાત્ । સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ‘એક આત્મા’, ‘એક વિશ્વ’ એ બાયા; એ કોઈ । વગેરે ખ્યાલો જ્ઞેવા મળે છે. આ ખ્યાલો ઉપનિષદના ‘સત્ય તો એક જ છે પરંતુ વિદ્વાનો તેને અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે’.

—એક મત્ત્ વિપ્રા बहुधा वदन्ति । એવા ખ્યાલ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. સંગ્રહ નયના દષ્ટિબિંદુથી અદ્વૈત-એકત્વ-નો ઉપરોક્ત ખ્યાલ યથાર્થ છે અને તે શંકરાચાર્યના નિરપેક્ષ આદર્શવાદ અને પ્રેડલેના ‘અનુભવ’ની સમીપ પહોંચે છે. આપણી બુદ્ધિ આ સમગ્ર વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કરી શકે નહીં, પરંતુ અંતઃસ્ફુરણા દ્વારા જ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય અને આ માત્ર કેવલીને જ સુલભ છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર મુજબ, દ્રવ્ય વાસ્તવિકતાનો સાર્વત્રિક માપદંડ છે. ઉમાસ્વાતિ દ્રવ્યના આ શાસ્ત્રોક્ત ખ્યાલને ‘સત્’માં વિકસાવે છે અને અહીં દ્રવ્ય અને સત્ વચ્ચે કોઈ ભેદ પાડવામાં આવતો નથી. તેમની ભાષા શાસ્ત્રસંમત કરતાં તાર્કિક સવિશેષ છે. જૈન સૂત્રોમાં વાસ્તવિકતાના માપદંડ તરીકે ‘સત્’ ને બદલે ‘દ્રવ્ય’ શબ્દપ્રયોગ જોવા મળે છે. ઉમાસ્વાતિનો ‘સત્’નો ખ્યાલ વેદાંત અને ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનોના અપરિવર્તનશીલ નિરપેક્ષ શાશ્વતતા તરીકે ‘સત્’ના ખ્યાલ કરતાં ભિન્ન છે જે નીચે વર્ણવેલ ‘સત્’નાં લક્ષણો દ્વારા સ્પષ્ટ થશે.

૩. સત્ત્વું સ્વરૂપ : સત્તાં લક્ષણો :

(Nature of Sat : Characteristics of Sat) :

ઉમાસ્વાતિના મતે, સત્ વાસ્તવિકતાના માપદંડ છે. સત્ ઉત્પાદન-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત છે. (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્ ।) સત્ ત્રયાત્મક છે. સત્ને આ ત્રણ લક્ષણો છે. સત્ શાશ્વત અને અપરિવર્તનશીલ સ્વરૂપનું નથી. સત્તાં પ્રથમ બે લક્ષણો (ઉત્પાદ અને વ્યય) વાસ્તવિકતાનાં ગતિશીલ પાસાં-અંશો છે, બ્યારે તેનું છેલ્લું લક્ષણ તેનું સ્થિર-સ્થાયી પાસું-અંશ છે. આ ત્રણેમાં પરસ્પર અવિનાભાવ છે, એકબીજા વિના એક ક્ષણ પણ રહી શકતાં નથી. હવે આપણે ‘સત્’ના આ પ્રત્યેક લક્ષણ અંગે વિગતવાર જોઈશું.

૧. ઉત્પાદ (origination) : બ્યારે દ્રવ્ય તેના નિજ સ્વરૂપને, તિલાંજલિ આપ્યા વિના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે ‘ઉત્પાદ’ કહેવાય છે. દા. ત., ઘડો માટીમાંથી માટીનું સ્વરૂપ છોડ્યા વિના ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પાદનો અર્થ અહીં શૂન્યમાંથી સર્જન થતો નથી, પરંતુ તેનો અર્થ નવું પરિવર્તન-રૂપાંતર કે સ્વરૂપ ધારણ કરવાની વિકાસપ્રક્રિયાનો તબક્કો થાય છે. કથયિત્ પૂર્વે અસત્ વસ્તુની પ્રાપ્તિ (મરુત્ જાત્મલાભઃ ।) ઉત્પાદનું લક્ષણ છે.

૨. વ્યય (decay) : વ્યય પુરોગામી પર્યાય(સ્વરૂપ)ના ‘ત્યાગનું’ નામ છે. દા. ત., માટી ઘડો બનતાં પોતાનું પુરોગામી સ્વરૂપ ત્યજે છે. વ્યય આ રીતે સંપૂર્ણ વિનાશ નથી. અહીં પુરોગામી સ્વરૂપને સ્થાને અનુગામી સ્વરૂપ સ્થાપિત

થાય છે અને તેથી આ પણ વિકાસપ્રક્રિયાનો જ એક તબક્કો છે. કથાચિત્ત પૂર્વે સત્ વસ્તુની સત્તાનો વિયોગ (સત્. સત્તાવિયોગઃ) એ વ્યયનું લક્ષણ છે. માટીના ઘડાનું સ્વરૂપ કે તેનો રંગ નાશ પામે છે.

૩. ધ્રૌવ્ય (permanence) : ધ્રૌવ્ય-નિત્યતા-શાશ્વતતા દ્રવ્યનું આવશ્યક લક્ષણ છે. અને તે ઉત્પાદ અને વ્યય બંને સ્થિતિઓમાં અપરિવર્તિત રહે છે. ન તો તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, ન તો તેનો નાશ. તે નિત્ય અને અપરિવર્તનશીલ છે. દા. ત., માટીનું આવશ્યક સ્વરૂપ તેનાં વિલિનન રૂપાંતરો વચ્ચે પણ અપરિવર્તિત રહે છે. ક્રુવત્વ દ્રવ્યના આવશ્યક સ્વરૂપની શાશ્વતતા નિર્દેશ છે. ઉત્પાદ અને વ્યય એ બંને અવસ્થામાં દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ (દ્રવ્યરૂપતયાનુવર્તન) એ ધ્રૌવ્યનું લક્ષણ છે. દ્રવ્ય તરીકે માટી સ્થાયી માની શકાય.

કુંદકુંદાચાર્ય દ્રવ્યની વ્યાખ્યા પ્રવચનસાર(૨.૩)માં નીચે મુજબ આપે છે. “જે અપરિત્યક્ત સ્વભાવયુક્ત છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત છે, ગુણ-પર્યાયયુક્ત છે તે જ દ્રવ્ય છે”. દ્રવ્ય અને સત્ એક જ છે અને તેથી આ જ લક્ષણ સત્નું પણ લક્ષણ છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યવિહીન વાસ્તવિકતાનો વિચાર સૈદ્ધાંતિક અમૂર્તીકરણ છે. પ્રત્યેક વાસ્તવિક પદાર્થ આ ત્રણ મૂળભૂત લક્ષણયુક્ત છે. આ ત્રણ અંશવિહીન કંઈપણને વાસ્તવિક તરીકે વિચારી શકાય નહીં. વાસ્તવિકતા આ ત્રિઘટકયુક્ત છે. તેનો સ્વભાવ ત્યાત્મક છે. આ સિદ્ધાંત તત્ત્વ-સત્ (Being)ના અનેકાંતવાદ તરીકે ઓળખાય છે. તત્ત્વ-સત્-નો આ સિદ્ધાંત જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાનનું તાર્કિક અધિષ્ઠાન છે.

૪. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય : ક્રુવત્વ અને પરિવર્તનશીલતા :

(Substance, Attributes and Modes : Permanence and Change)

જે ગુણ અને પર્યાયયુક્ત હોય તે દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય એટલે ગુણ-પર્યાયનું આશ્રય-સ્થાન (ગુણ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં)।

જે દ્રવ્યની સાથે હંમેશાં હોય, સ્વયં ગુણરહિત હોય તે ગુણ છે. જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં ગુણ છે; અને જ્યાં ગુણ છે ત્યાં દ્રવ્ય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ અવિનાભાવી છે. દ્રવ્યવિહોળા ગુણનું અસ્તિત્વ નથી અને ગુણવિહોળા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. ગુણ નિત્ય છે અને તે સદા દ્રવ્યની સાથે રહે છે. દ્રવ્ય ગુણનું આશ્રયસ્થાન છે.

ગુણ હંમેશાં દ્રવ્યની અંતર્ગત હોય છે. ગુણ સ્વયંને ગુણ નથી, તે ગુણરહિત ગુણ નિત્યતાવાચક છે અને ધ્રોવ્યના સ્થાને તેનો પ્રયોગ થાય છે.

પર્યાય દ્રવ્યાગ્રિત છે અને ગુણરહિત છે. પર્યાય દ્રવ્યનું એક સ્વરૂપ છે અને દ્રવ્ય વિના તેનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. પર્યાય ઉત્પાદ-વ્યયયુક્ત હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા નિહિત નથી. પર્યાય ક્ષણિક છે, પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે. જૂના પર્યાયો નાશ પામે છે અને નવા નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા રહે છે. દ્રવ્ય સ્વભાવતઃ અધિકૃત રહીને અનંત પરિવર્તનોમાં જે દેખાય છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે. પર્યાય પરિવર્તન-સૂચક છે. ઉત્પાદ-વ્યયના સ્થાને 'પર્યાય' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય અનેકવિધ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે. દ્રવ્યમાં બે પ્રકારના ગુણો છે : (૧) આવશ્યક કે નિત્ય લક્ષણ (સ્વરૂપ), અને (૨) આકસ્મિક કે પરિવર્તનશીલ ગુણો (પર્યાયો) (૧) આવશ્યક કે નિત્ય લક્ષણો વિના દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સંભવિત નથી. દ્રવ્યમાત્ર તેનાં લક્ષણો(ગુણો)માં અને લક્ષણો દ્વારા અસ્તિત્વમાન છે. દ્રવ્યનાં નિત્ય લક્ષણો અપરિવર્તનશીલ છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય અને તેનાં આવશ્યક લક્ષણો અવિભાજ્ય છે, પરસ્પરાવલંબી છે, તે બંનેને કદી અલગ પાડી શકાય નહીં. આવાં લક્ષણો સદા દ્રવ્યમાં નિહિત છે. જો કોઈ દ્રવ્ય હોય તો તેને કેટલાંક લક્ષણો હોવાં જોઈએ. એ જ પ્રમાણે જો કેટલાંક લક્ષણો હોય તો કોઈક દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. (૨) આકસ્મિક કે પરિવર્તનશીલ ગુણો દ્રવ્યમાં સદા હોતા નથી. તેઓ આવે છે અને જાય છે. આ આકસ્મિક ગુણો 'પર્યાય' તરીકે ઓળખાય છે. આ રીતે પર્યાયો પરિવર્તનશીલ ગુણો છે જે દ્રવ્ય કેટલીકવાર ધરાવે છે અને કેટલીકવાર ધરાવતું નથી.

દ્રવ્ય સ્વયં ન તો ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો નાશ પામે છે. અહીં દ્રવ્યના ધ્રુવત્વ-શાશ્વતતા-નિત્યત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. દ્રવ્ય એ અસ્તિત્વનું હાર્દ છે-શાશ્વત રહેતું તત્ત્વ છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ દર્શાવે છે તેમ, દ્રવ્ય તત્ત્વતઃ અપરિવર્તન-શીલ છે. ઉત્પાદ અને વ્યય દ્રવ્યના પરિવર્તનશીલ પર્યાયો નિર્દેશ છે, બ્યારે ધ્રુવત્વ દ્રવ્યના નિત્ય-સ્થિર પાસાને નિર્દેશે છે. સત્તાં આ ત્રણ પાસાં અંગે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

એક અને સમાન દ્રવ્યમાં પરિવર્તનશીલતા અને ધ્રુવત્વ જોવા બે પૂર્ણવિરોધી ગુણો કેવી રીતે શક્ય છે? ઉમાસ્વાતિનો ધ્રુવત્વનો ખ્યાલ નિરપેક્ષ (પૂર્ણ) ધ્રુવત્વનો નથી. તેમના મતે, સ્વત્વ-નિજત્વ-ની જાળવણી ધ્રુવત્વનો માપદંડ છે. સ્વત્વ (આત્મ-તત્ત્વ)ના ત્યાગનો અભાવ ધ્રુવત્વ છે. ઉમાસ્વાતિ આ વ્યાખ્યા નીચે મુજબ સમજાવે છે, “જે પોતાનું અસ્તિત્વદર્શક હાર્દ ન તો વર્તમાનમાં ત્યજે છે કે

ન તો ભાવિમાં ત્યજે છે તે દ્રુવ-શાશ્વત-નિત્ય છે.” દ્રવ્ય વૃત્તન સ્વરૂપોના અહણ્ય અને જૂના સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરવાના ગાળા દરમ્યાન તેનું સ્વત્વ (essence) ત્યજતું નથી. તેના ઉદ્ભવ અને વિનાશ બંનેમાં તે જેવું છે તેવું જ રહે છે. તેનું સ્વરૂપ અપરિવર્તનશીલ રહે છે. આ અપરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ દ્રુવત્વ કહેવાય છે. જેનો ત્યાગ થાય છે તે ‘પરિવર્તન’ છે અને જેનો ત્યાગ થતો નથી તે દ્રુવ (સ્થિર-નિત્ય-શાશ્વત) છે. શાશ્વતતાનો ખ્યાલ ત્યાગ અને ત્યાગ-અભાવ દ્વારા સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે. પર્યાયો ક્ષણભંગુર છે, કારણ કે દ્રવ્ય તેમનો ત્યાગ કરે છે. મુખ્ય માપદંડ નિત્ય છે, કારણ કે તે અપરિવર્તનશીલ રહે છે. ક્ષણપણુ દ્રવ્યનો સંપૂર્ણતઃ નાશ કરી શકાય નહીં. ક્ષણપણુ વસ્તુ સંપૂર્ણરીતે નિત્ય-શાશ્વત નથી.

વાસ્તવિકતાનું સ્વરૂપ શાશ્વત તેમજ અશાશ્વત બંને છે. દ્રવ્ય સમાન રહે છે, પરંતુ તેની સ્થિતિ હંમેશાં પરિવર્તન પામે છે-તેના પર્યાયો પરિવર્તન પામે છે. પરંતુ મુખ્ય લક્ષણુ (દ્રવ્ય) અપરિવર્તનશીલ રહે છે. કુંદકુંદાચાર્ય પણુ તેમના ‘પંચાસ્તિદાય’માં વાસ્તવિકતાની આવી જ વ્યાખ્યા કરે છે.

(૫) દ્રવ્યને નિહાળવાનાં ચાર જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓ :

(Four different Stand-points of Looking at substance) :

ક્ષણપણુ દ્રવ્યને ચાર જુદી જુદી રીતે નિહાળી શકાય; અને તેથી તેની વ્યાખ્યા આ ચાર દષ્ટિબિંદુથી કહી શકાય. આ માત્ર વિચારમાં જ શક્ય છે, મૂર્તિમંત હકીકતમાં નહીં.

(૧) દ્રવ્ય એ છે કે જેમાં દિદ્-કાળના તક્ષવતો અને પર્યાયો એકીસાથે અંતર્ગત હોય છે. આ વ્યાખ્યા દ્રવ્યાર્થિક નયની દષ્ટિએ (પદાર્થના શાશ્વત સ્વરૂપના દષ્ટિબિંદુથી) છે.

(૨) દ્રવ્ય ગુણો અને પર્યાયોનો વિષય છે. આ વ્યાખ્યા પર્યાયાર્થિક નય (પદાર્થની સ્થિતિના દષ્ટિબિંદુથી) છે, અર્થાત્ તેના પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ કે રૂપાંતરના દષ્ટિબિંદુથી છે. ગુણુ પદાર્થ સાથે રહે છે અને શાશ્વત છે, પર્યાયો એકમેકને અનુસરે છે, પરંતુ હંમેશાં સમાન રૂપના નથી. તે કદી સ્વરૂપવિહોળા નથી, સ્વરૂપ સ્થિર ગુણુ છે.

૩. દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યયુક્ત છે. ઉપરોક્ત બે દષ્ટિબિંદુઓને એકીસાથે લેતાં આ વ્યાખ્યા મળે છે. અસ્તિત્વના નવા પર્યાયના ઉદ્ભવ સાથે અસ્તિત્વના જૂના પર્યાયને નાશ થાય છે; બ્યારે દ્રવ્ય કાયમી રહે છે. દ્રવ્ય ન તો નાશ પામે છે કે ન તો ઉદ્ભવ પામે છે.

૪. દ્રવ્ય વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે. આ સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુ મુજબ છે અને વિશિષ્ટ દ્રવ્ય માટે સાચું છે.

(૬) તત્ત્વના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં અવિદ્ય અને તાદાત્મ્ય : (Identity and Difference in regard to the Theory of Being) :

જૈન દર્શન વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપના સંદર્ભમાં ન તો અદ્વૈત-ઐક્ય-તાદાત્મ્ય પર ભાર મૂકે છે, ન તો ભેદ-અનેકતા-વૈવિધ્ય પર. આ રીતે, તે આત્યંતિક વલાણુથી દૂર રહે છે. તે તાદાત્મ્ય કે ભિન્નતા એ બેમાંથી કોઈ પણ એકને વાસ્તવિકતાની સમજ માટે વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ માનવાને બદલે બંનેને સમાન રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ માને છે. આપણા અનુભવ દર્શાવે છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમાન રહેતો નથી તેમજ પરિવર્તનો-ભેદો પણ સંપૂર્ણપણે વેરવિખેર હોતા નથી. સર્વ પરિવર્તન પામતાં પર્યાયો કે ભેદોની વચ્ચે પણ તાદાત્મ્ય-ઐક્ય જરૂરી રહે છે. તાદાત્મ્ય અને પરિવર્તનશીલતા બંને પ્રત્યક્ષીકૃત હકીકતો છે અને બેમાંથી કોઈપણની વાસ્તવિકતા અંગે શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પ્રત્યેક તત્ત્વ પરિવર્તનને આધીન છે અને તેની કારકીર્દિ દરમ્યાન તેનું ઐક્ય-તાદાત્મ્ય જળવી રાખે છે. તટસ્થ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે વાસ્તવિકતા એ તાદાત્મ્ય અને ભેદો, શાશ્વતતા અને પરિવર્તન, એકતા અને અનેકતા, વર્ણનાત્મકતા અને વર્ણનાતીતતા જેવા દ્વંદ્વોનો સમન્વય છે. તે ભિન્નતામાં ઐક્ય છે. તે ગતિશીલ (dynamic) છે, એવું ઐક્ય છે જે પરિવર્તન પામે છે. તે અનેકતામાં એકતા, ભિન્નતામાં તાદાત્મ્ય છે. પરિવર્તન છતાંય શાશ્વતતા એ અસ્તિત્વનો અધિકાર છે. વાસ્તવિકતા ન તો સંપૂર્ણતઃ સાર્વત્રિકતા છે, ન તો વિશિષ્ટતા પરંતુ તે બંનેનો સમન્વય છે. આ બંને તેના ઝોળખી શકાય તેવાં લક્ષણો છે અને વાસ્તવિકતા બંને સાથે તાદાત્મ્યતામાં અને બંનેથી ભિન્ન એકીસાથે છે.

વાસ્તવિકતા 'સત્તા' છે. તાદાત્મ્ય અને ભેદ તેના હાર્દમાં છે, તેઓ અસ્તિત્વથી ભિન્ન નથી. તેઓ અસ્તિત્વ સ્વરૂપે છે અથવા અસ્તિત્વ, તેના સ્વરૂપે છે. આ અસ્તિત્વ સત્ છે. આ સત્ 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય 'તત્ત્વ' તરીકે પણ ઝોળખાય છે જે વાસ્તવિકતા તરીકે વર્ણવાય છે. વાસ્તવિકતાનો આ પ્રકાર 'તત્ત્વાર્થ' કે પદાર્થ છે.

(૭) ભેદ-અભેદ અંગે વિલિનિત મતોએ (Different views as regards Difference):

તત્ત્વ (Being)ના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં વાસ્તવિકતાના આવશ્યક સ્વરૂપ તરીકે કાં તો અભેદ-અદ્વૈત-અનન્યતા પર અથવા તો ભેદ-અનેકતા-વૈવિધ્ય પર ભાર મૂકી શકાય, અને આને અનુવક્ષીને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નીચેનાં ચાર મતોએ મુખ્યત્વે પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) અભેદવાદ-અદ્વૈતવાદ, (૨) ભેદવાદ, (૩) ભેદાભેદ, અને (૪) ભેદ-વિશિષ્ટ અભેદ.

૧. અભેદવાદ :

ઉપનિષદ અને અદ્વૈત વેદાંતમાં અભેદવાદનું સમર્થન જોવા મળે છે. આ મતે, ભેદ-અનેકતા મિથ્યા છે, એકત્વ-અદ્વૈત જ મૂલ્યવાન છે. તે જ પૂર્ણ અને અનંત છે. તત્ત્વ અભેદમાં છે, ભેદમાં નહીં. અજ્ઞાનને લીધે ભેદની-અનેકરૂપતાની પ્રતીતિ થાય છે. જ્ઞાનીની પ્રતીતિ હંમેશાં અભેદમૂલક હોય છે.

શંકરના અદ્વૈત વેદાંત મુજબ, અંતિમ વાસ્તવિકતા બ્રહ્મનું છે. આત્મા છે. બ્રહ્મનું એક અંતિમ વાસ્તવિકતા છે, ખાલુ સૃષ્ટિ આભાસમાત્ર છે. આપણા અનુભવના ભેદ-અનેકતા આપણને વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આપણને આપતા નથી, તે માત્ર તેના આધારરૂપ બ્રહ્મનું દર્શાવે છે. દૃશ્ય સૃષ્ટિ તેના ભૌતિક કારણનું વાસ્તવિક રૂપાંતર (પરિણામ) વ્યક્ત કરતી નથી; તે માત્ર આભાસ જ છે. જે એકમાત્ર વાસ્તવિકતા છે તે બ્રહ્મનું જ સૃષ્ટિ તરીકે દેખાય છે.

આત્મા અનુભવનો પારમાર્થિક આધાર છે. તે ક્ષણભંગુર નથી, પણ શાશ્વત (નિત્ય) છે, પરિવર્તનશીલ નથી પણ અપરિવર્તનશીલ છે, સાન્ત નથી પણ અનંત છે, મર્યાદિત અને સોપાધિક નથી પણ અમર્યાદિત અને નિરુપાધિક છે. તેનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે અને તેનો ઇન્કાર શક્ય નથી. તે હંમેશાં ચેતન-મુક્ત છે. તે જ્ઞાતા-જ્ઞેય દ્વૈતના આભાસથી મુક્ત છે. તે સર્વ આભાસોમાં અંતર્ગત એવી શુદ્ધ ચેતના છે. વિચારનાં મૂળતત્ત્વો દ્વારા તેનું વર્ણન શક્ય નથી. તે અનિર્વચનીય છે. અંતઃસ્ફુરણ દ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર શક્ય છે ખરો. જ્ઞાતા-જ્ઞેય દ્વૈતનું રૂપાંતર અંતે શુદ્ધ ચેતનામાં થાય છે. માનવબુદ્ધિ મર્યાદિત અને સાન્ત છે, અંતિમ વાસ્તવિકતા નિરપેક્ષ અને અંતિમ તત્ત્વ છે અને તેથી માનવ-બુદ્ધિ અંતિમ વાસ્તવિકતા પ્રકાશ કરવા સમર્થ નથી.

વિજ્ઞાનવાદ અને શબ્દવાદની અંતિમ ભૂમિકામાં પણ ઉપરોક્ત વિચારધારાનાં દર્શન થાય છે.

શંકરના મત મુજબ, વાસ્તવિકતાની ત્રણ કક્ષાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. સ્વપ્ન અને ભ્રમમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં પદાર્થોને માત્ર પ્રાતિભાસિક સત્તા છે.
૨. આપણા સામાન્ય અનુભવના બાહ્ય પદાર્થોને માત્ર વ્યાવહારિક સત્તા છે.
૩. અક્ષન્ જ એકમાત્ર પારમાર્થિક સત્તા છે. તે સર્વ ભેદો અને વિરોધાભાસોથી પર છે. તે જ એક માત્ર અંતિમ વાસ્તવિકતા છે, બ્યારે પ્રાતિભાસિક અને વ્યાવહારિક સત્તાઓ નિમ્ન દૃષ્ટિબિંદુથી જ વાસ્તવિક છે.

શંકરનો વિશ્વ અંગેનો સમગ્ર ખ્યાલ વાસ્તવિકતાના વિવર્તવાદ પર રચાયેલ છે. શંકર પોતાના દૃષ્ટિબિંદુની સમજૂતી અર્થે રજૂ-સર્પ સાદશ્યનો ઉપયોગ કરે છે. રજૂ-સર્પ ઉદાહરણમાં, દોરડું વાસ્તવિક છે અને સાપ વાસ્તવિક નથી. આમ છતાં દોરડામાંનો સાપ સાચા સાપનાં સર્પ લક્ષણો ધરાવતો દેખાય છે. આ હકીકત માટેનું કોઈ કારણ સમજમાં આવતું નથી. જે વાસ્તવમાં ત્યાં છે તે (દોરડું) ગ્રહણ થતું નથી અને સાપ જે ત્યાં નથી તે ગ્રહણ થાય છે. સાચા-વાસ્તવિક જ્ઞાનેનો (આ કિસ્સામાં દોરડાના સાચા જ્ઞાનેનો) ઉદય થતાં દોરડાને સાપ તરીકે જોવામાં આવતું નથી. એ જ પ્રમાણે, એક માત્ર વાસ્તવિકતા, અક્ષન્ સૃષ્ટિ તરીકે દેખાય છે અને જ્યાં સુધી આ હકીકત સમજાય નહીં ત્યાં સુધી વિશ્વની અનેકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે અને તેને જ સમગ્ર વાસ્તવિકતાને વ્યક્ત કરતી માનવામાં આવે છે. શંકરના મતે, વિશ્વની અનેકતા માત્ર આભાસી છે, વાસ્તવિક નથી. તે વિશ્વની અનેકતા પરથી અક્ષન્ના અદૈત પર જવાનો આગ્રહ રાખે છે. અક્ષન્ એક માત્ર વાસ્તવિકતા છે, તેમાં કોઈ ભેદ નથી. તે એક શુદ્ધ સ્વરૂપ તત્ત્વ છે.

૨. ભેદવાદ :

વાસ્તવિકતા અંગેના અદૈતના ઉપરોક્ત મતથી તદ્દન વિરુદ્ધ બૌદ્ધ મત છે. બૌદ્ધ મતે, નિત્યતા, અભેદ, સામાન્ય કલ્પનાની નીપજો છે. વાસ્તવિકતાને વર્ણવવા માટે ઉપનિષદ વગેરેમાં આત્મા, નિત્યત્વ અને આનંદ જેવા શબ્દો જોવા મળે છે, બ્યારે નૈરાત્મ્ય, અનિત્ય અને દુઃખ જેવા શબ્દો વાસ્તવિકતા અને જીવન અંગેનું બૌદ્ધ મંતવ્ય દર્શાવવા માટે વપરાતાં જોવા મળે છે. વૈભાસિક અને સૌત્રાંતિક સંપ્રદાયો આણુવિક વિશિષ્ટો અને ક્ષણિક વિચારોમાં માને છે, જેમાંના પ્રત્યેક અન્યથી નિરપેક્ષ રીતે ભિન્ન છે અને તેમનામાં તેમને એકી સાથે જોડતું કશું નથી.

ભેદવાદ પદાર્થમાં અન્વયનો ઇન્કાર કરે છે. તેને હર ક્ષણમાં ભિન્ન-ભિન્ન તત્ત્વની અને ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનની સત્તામાં વિશ્વાસ રાખે છે. તેની દૃષ્ટિએ ભેદ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનું તત્ત્વ દોષમુક્ત નથી. જ્યાં ભેદ છે ત્યાં જ વાસ્તવિકતા છે. ક્ષણભંગવાદ જ અંતિમ સત્ય છે. પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણિક છે. હર ક્ષણમાં પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. કોઈ પદાર્થ નિત્ય નથી. જ્યાં નિત્યતા ન હોય ત્યાં અભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાન અને પદાર્થ બંને ક્ષણિક છે. આપણે જેને આત્મા કહીએ છીએ તે પંચસ્કંધો (વિજ્ઞાન-ચેતના, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ)નો સમુદાય માત્ર છે. આત્મા નામનું કોઈ એક અખંડ અને નિત્ય દ્રવ્ય નથી. આ અનાત્મવાદ (નૈરાત્મ્યવાદ) અથવા પુદ્ગલનૈરાત્મ્ય તરીકે ઓળખાય છે. જેને આપણે બાહ્ય પદાર્થ કહીએ છીએ તે ક્ષણિક અને નિરંશ પરમાણુઓનો સમુદાયમાત્ર છે. આ ધર્મનૈરાત્મ્ય તરીકે ઓળખાય છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં આ સમુદાયવાદ સંઘાતવાદનો નામથી ઓળખાય છે. સંઘાત એટલે જુદા જુદા નિરંશ તત્ત્વોનો સમુદાય. આ દેશ-દિશની અપેક્ષાએ છે.

આ જ પ્રમાણે, કાળની અપેક્ષાએ સંતાનવાદનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. ચિત્ત કે પરમાણુની સંતતિ જોઈને આપણે ‘આ તે જ છે’ એવું કહીએ છીએ. વાસ્તવમાં આ આ છે અને તે તે છે. જ્યારે સર્વ કંઈ ક્ષણિક હોય ત્યારે આ તે કેવી રીતે બની શકે? આપણે સર્વ વ્યવહાર સંઘાતવાદ અને સંતતિવાદ પર આશ્રિત છે. સંઘાતવાદથી અવકાશીય ઐક્યનો ખોધ થાય છે અને સંતાનવાદથી કાલિક ઐક્યનું જ્ઞાન થાય છે. અભેદ કે અન્વય સંતાનજન્ય છે. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક જ્ઞાન અને પદાર્થ નિરંશ અને ભિન્ન છે. ઐક્ય સંતાનથી ભિન્ન કશું નથી. સંતાન પરંપરા દ્વારા જેટલાક સમાન પદાર્થોને જોઈને તેમનામાં ઐક્યનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં સર્વ કંઈ ક્ષણિક છે અને એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે. પરિવર્તનની ઝડપ ઐક્ય કે અન્વયનાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. પદાર્થમાત્ર એટલી તીવ્ર ગતિથી પરિવર્તન પામે છે કે તેના પરિવર્તનનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી અને આપણે તેને નિત્ય કે સ્થાયી સમજીએ છીએ.

બૌદ્ધો નિત્ય દ્રવ્યના ખ્યાલને ઇન્કારે છે. તેમના મતે, ક્ષણે જ અંતિમ દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક છે. પ્રત્યેક ક્ષણ હારમાળાની શેષ ક્ષણોથી ભિન્ન છે. જે કંઈ અસ્તિત્વમાન છે તે અન્ય અસ્તિત્વમાન પદાર્થોથી સંપૂર્ણ રીતે પૃથક્ રીતે અસ્તિત્વમાન છે. અસ્તિત્વ હોવું એટલે પૃથક્ રીતે અસ્તિત્વ હોવું. પૃથક્તાનો ખ્યાલ સત્(અસ્તિત્વ)નો આવશ્યક લક્ષણ સાથે સંલગ્ન છે. આ રીતે પ્રત્યેક વાસ્તવિકતા અન્ય વાસ્તવિકતા છે. જે અનન્ય કે સમાન છે તે અંતિમ દૃષ્ટિએ

વાસ્તવિક નથી. સ્વેરખેરૂસ્કી દર્શાવે છે તેમ “દિક્-કાળમાંનો ભેદ દ્રવ્યમાંનો ભેદ છે.”* આ રીતે, ભેદ બૌદ્ધ તત્ત્વવિજ્ઞાનનો ચાવીરૂપ પ્રત્યય છે. પ્રત્યેક અસ્તિત્વ સંપૂર્ણપણે સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર છે અને તેથી નિત્યતા, દ્રવ્યત્વ અને ઐક્યના ખ્યાલને ઉત્પન્ન કરતા સાતત્યના ખ્યાલનો સ્વીકાર અહીં કરાતો નથી.

૩. ભેદાભેદ :

અહીં ભેદ અને અભેદ બંનેનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. બંને સ્વતંત્ર રીતે સત્ છે અને બંને વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં સામાન્ય અને વિશેષ નામક બે જુદા જુદા પદાર્થો છે. આ બંને પદાર્થો સ્વતંત્ર અને એકબીજાથી સંપૂર્ણ ભિન્ન છે. કોઈક વિશિષ્ટ સંબંધ દ્વારા સામાન્ય અને વિશેષ એકત્રિત થાય છે. સામાન્ય એકતાનું સૂચક છે અને વિશેષ ભેદનું સૂચક છે. વસ્તુના ભેદ અને અભેદનું સામાન્ય અને વિશેષને લીધે છે. એકતાની પ્રતીતિ અભેદને લીધે છે-સામાન્યને લીધે છે. સર્વે ગાયોમાં ગોત્વ સર્વસામાન્ય છે અને તેથી સર્વેમાં એકસમાન પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ એકતાની પ્રતીતિ છે. આ જ રીતે, સર્વે ગાયો વ્યક્તિગત રીતે અલગ પણુ દેખાય છે. તેમનું પોતાનું અલગ અલગ વ્યક્તિત્વ છે. જાતિ અને વ્યક્તિનો સંબંધ જ ભેદ અને અભેદની પ્રતીતિ છે. બંને એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે પરંતુ સમવાય સંબંધને લીધે બંનેનું મિલન થતું દેખાય છે. વ્યક્તિમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને લક્ષણોનું સંયોજન થાય છે. આ રીતે ભેદ અને અભેદને ભિન્ન માનનાર વિશિષ્ટ સંબંધ દ્વારા બંનેનું મિલન કરાવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં બંનેને ભિન્ન માને છે. જાતિ અને વ્યક્તિ કદી પણ અલગ અલગ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કારણ કે તેઓ અચુતસિદ્ધ છે. આમ છતાં બંને સ્વતંત્ર અને એકમેકથી અત્યંત ભિન્ન છે. આમ અહીં ભેદ મુખ્ય છે અને અભેદ ગૌણ છે. વાસ્તવિકતા સામાન્ય અને વિશેષનો સમુદાય છે, વાસ્તવિક સમન્વય નથી.

વૈશેષિક દર્શન મુજબ એક તત્ત્વ અન્ય સર્વ તત્ત્વોથી ભિન્ન હોવાનું કારણ વિશેષ છે. વાસ્તવિકતામાં અંતર્ગત કોઈ પણ તત્ત્વ તેના મૂળમાં રહેલ વિશેષની સમજ દ્વારા જ ચિત્તારી શકાય છે. સમવાયના સંશ્લેષક સિદ્ધાંતને લીધે વૈશેષિક દર્શન સંપૂર્ણ ભેદ પર ભાર મૂકતા બૌદ્ધ દર્શનથી જુદું પડે છે. અહીં ‘ભેદ’ પર ભાર છે અને અભેદ દૂરને રખાયેલ છે.

* Stcherbatsky, Buddhist Logic, Vol. II, p. 282, f.

ન્યાય-ઐશ્વરિક વગેરે ઐદિક પરંપરાઓ સત્તા-વાસ્તવિકતા-ને કૂટસ્થ નિત્ય માને છે. આ પરંપરા મુજબ વાસ્તવિકતા હંમેશાં એકરૂપ છે, તેમાં જરા પણ પરિવર્તનની સંભાવના નથી. જે પરિવર્તન પામે છે તે વાસ્તવિક હોઈ શકે નહીં. તેમના મતે, સત્તા-વાસ્તવિકતા 'સામાન્ય' નામક એક ભિન્ન પદાર્થ છે જે હંમેશાં એક રૂપ રહે છે, કૂટસ્થ નિત્ય છે, અપરિવર્તનશીલ છે.

દ્વૈતવાદ સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવા વિભાગોમાં પદાર્થોનું વિભાજન કરે છે તે પરથી તે ભેદના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકે છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ઈશ્વર એક માત્ર સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, જ્યારે જીવાત્માઓ અને ભૌતિક સૃષ્ટિ ઈશ્વર પર આધારિત છે. દ્વૈતવાદ મુજબ, જીવાત્મા (અને સૃષ્ટિ) ઈશ્વરથી ભિન્ન છે. જીવાત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચેના મૂળભૂત ભેદની સ્થિતિની સમજ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. આત્મા તે (બ્રહ્મન) નથી અને 'તત્ત્વમસિ'એ મહાવાક્ય જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના ભેદ મુખ્યત્વે સૂચવે છે. અહીં ભેદ મુખ્ય છે અને ભેદ અભેદને મહત્તા પ્રદાન કરે છે.

સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના દ્વૈતવાદ જેવા મળે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વાસ્તવિકતાનાં બે મહત્ત્વપૂર્ણ પરંતુ સ્વતંત્ર પાસાં છે. પ્રકૃતિ ગતિશીલ પરંતુ અચેતન (જડ) સિદ્ધાંત છે, જ્યારે પુરુષ સ્થિર પરંતુ ચેતનમય સિદ્ધાંત છે. પ્રકૃતિ સર્વ પરિવર્તનો માટે જવાબદાર છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક (સત્ત્વ-રજસૂ-તમસ) છે અને પરિવર્તનો આ ત્રણ ગુણોના વિભિન્ન પ્રકારનાં સંયોજનોને આભારી છે. વિભિન્ન પદાર્થોની ઉત્ક્રાંતિ અને તેમનો વિલય પરિવર્તનની વાસ્તવિકતા દર્શાવે છે. આ રીતે પરિવર્તન આ દર્શનમાં વાસ્તવિક છે. પરિવર્તનનો પ્રત્યય ભેદનો ખ્યાલ સૂચવે છે. આને સાંખ્ય દર્શનના સત્કાર્યવાદના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં સમજાવવા શકાય. આ સિદ્ધાંત મુજબ, પરિણામ કારણથી સંપૂર્ણતઃ ભિન્ન નથી; તે પ્રારંભથી જ કારણમાં નિહિત છે. કારણ અને પરિણામ વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે પરિણામ કારણની વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યવસ્થા (સંસ્થાનભેદ) છે. કારણ અને પરિણામ વચ્ચે જેવા મળતું તાદાત્મ્ય-અભેદનાં તત્ત્વને આ દર્શનમાં એટલું જ બધું મહત્ત્વ અપાય છે કે ભેદનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે.

૪. ભેદ-વિશિષ્ટ અભેદ :

શંકરના અદ્વૈત વેદાંતમાં ભેદનો લોપ થાય છે, જ્યારે રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં ભેદને મનની કલ્પનામાત્ર અને તેથી બ્રામક ન માનીને બ્રહ્મન સાથે સંગઠિત કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મન અદ્વૈત નથી, પરંતુ જટિલ સમગ્ર છે અને તેમાં ભેદ-

અભેદ, ઐક્ય-વૈવિધ્યનો સમાવેશ થાય છે. અહીં અભેદ મુખ્ય છે અને ભેદ ગૌણ છે. રામાનુજના તત્ત્વત્રય સિદ્ધાંતમાંનાં અચિત્ત, ચિત્ત અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વો સમાન રીતે સત્ અને વાસ્તવિક છે, પરંતુ પ્રથમ બે તત્ત્વો ઈશ્વરાશ્રિત છે. તેઓ સ્વયં દ્રવ્ય હોવા છતાં ઈશ્વર સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિએ તેઓ તેના ગુણ બની ગય છે. ચિત્ત-અચિત્ત ઈશ્વરનું શરીર કહેવાય છે અને ઈશ્વર તેમનો આત્મા છે. આ રીતે ઈશ્વર ચિદચિદ્વિશિષ્ટ છે. ચિત્ત અને અચિત્ત ઈશ્વરના શરીરનું નિર્માણ કરે છે અને તેથી તેના આશ્રિત છે. આ રીતે, વિશિષ્ટાદૈન મુખ્ય, ભેદની સત્તા અવશ્ય છે, પરંતુ તે અભેદાશ્રિત થઈને છે. અભેદ મુખ્ય છે અને ભેદ તેના આશ્રિત થઈને ગૌણરૂપે છે. ભેદનું સ્થાન સ્વતંત્ર નથી પરંતુ અભેદ પર આશ્રિત છે. ભેદ પરતંત્ર છે, અભેદ સ્વતંત્ર. આમ, આ દર્શનમાં અભેદ મુખ્ય છે અને ભેદ ગૌણ અને પરાશ્રિત છે. અહીં અભેદનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. ભેદને સ્થાન તો છે, પરંતુ તે અભેદના આધારે ટકી રહેનાર તરંગિ છે. બ્રહ્મનું અહીં જટિલ છે અને તેમાં ઈશ્વર અને તેના આશ્રિતો (સૃષ્ટિ અને જીવાત્માઓ) સમાવિષ્ટ છે. ઈશ્વર અને તેમના આશ્રિતો (ચિત્ત-અચિત્ત) વચ્ચેના સંબંધ દ્રવ્ય અને તેના ગુણો વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે. ગુણો સ્વયંને દ્રવ્યથી સ્વતંત્ર કોઈ મહત્ત્વ નથી, પરંતુ જેમ શરીર આત્માથી ભિન્ન છે તેમ તેઓ ઈશ્વરથી ભિન્ન છે.

જૈન દર્શનમાં ભેદ-અભેદનો સમન્વય : ભેદવિશિષ્ટ અભેદ અને અભેદવિશિષ્ટ ભેદ

જૈન મત ઉપરોક્ત મતોથી ભિન્ન છે. ભેદ-અભેદનો સાચો સમન્વય જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ દેણુગી છે. બ્યારે આપણે ભેદાભેદવાદની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ છે : ભેદવિશિષ્ટ અભેદ અને અભેદવિશિષ્ટ ભેદ. અને અભેદ બંને સમાન રીતે સત્ છે. જેની રીતે અભેદ વાસ્તવિક છે તેવી જ રીતે ભેદ પણ વાસ્તવિક છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જે સ્થાન અભેદનું છે તેવું જ સ્થાન ભેદનું છે. ભેદ અને અભેદ બંને એવી રીતે સંલગ્ન છે કે એક વિના અન્યની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. પદાર્થમાં બંનેનો અવિચ્છેદ સમન્વય છે. બ્યાં ભેદ છે ત્યાં અભેદ છે; અને બ્યાં અભેદ છે, ત્યાં ભેદ છે. અહીં ભેદ અને અભેદ કોઈ વિશિષ્ટ સંબંધ દ્વારા જોડાયેલ નથી પરંતુ તેઓ સ્વભાવથી જ પરસ્પર સંયોજિત છે. પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વભાવથી જ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે-ભેદાભેદાત્મક છે-નિત્યાનિત્યાત્મક છે. જે સત્ છે તે ભેદાભેદાત્મક છે. વાસ્તવિકતા સામાન્ય અને વિશેષ બંનેનો સાચો સમન્વય છે. આ સમન્વય પોતાનામાં બંનેનો સમાવેશ કરે છે, છતાં પૃથક રીતે અને સંયુક્ત રીતે બંનેથી ભિન્ન છે.

(૧) વસ્તુ કે તત્ત્વને કેવળ અભેદાત્મક કહેવી ઉચિત નથી, કારણ કે કોઈ પણ અભેદ ભેદ વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યાં સુધી ભેદ કોઈ પ્રમાણ દ્વારા મિથ્યા સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી ભેદને મિથ્યા કે કલ્પનામાત્ર કહી શકાય નહીં. પ્રમાણનો આધાર અનુભવ છે અને અનુભવ ભેદને મિથ્યા સાબિત કરતો નથી.

(૨) એ જ પ્રમાણે, એકાંત ભેદને માનવા પણ ઉચિત નથી, કારણકે જે દોષ એકાંત અભેદમાં છે તે જ દોષ એકાંત ભેદમાં પણ છે.

(૩) ભેદ તેમજ અભેદને બે સ્વતંત્ર પદાર્થો માનવા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અલગ અલગ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેમને સંયોજિત કરનાર કોઈ અન્ય પદાર્થ પણ મળતો નથી. તેમને જોડનાર પદાર્થ છે એમ માનીએ તો પણ દોષનું નિવારણ થતું નથી, કારણકે તેને જોડવા માટે એક અન્ય પદાર્થની આવશ્યકતા રહેશે અને આ રીતે અનવસ્થા દોષ ઉદ્ભવે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં વસ્તુ સ્વયં જ ભેદાભેદાત્મક છે એમ કહેવું જ સર્વથા યોગ્ય છે. વસ્તુ સ્વયં જ સામાન્ય અને વિશેષ છે, ભિન્ન અને અભિન્ન છે, એક અને અનેક છે, નિત્ય અને ક્ષણિક છે. ઍરિસ્ટોટલની માન્યતા પણ આ જ પ્રકારની છે. તેના મતે, પદાર્થ સામાન્ય અને વિશેષ બંને છે. કોઈપણ સામાન્ય વિશેષ વિના અને કોઈપણ વિશેષ સામાન્ય વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. દ્રવ્ય સામાન્ય અને વિશેષ બંનેનો સમન્વય છે. કોઈપણ વસ્તુ આ બંને સ્વરૂપો વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જૈનદર્શનપ્રણીત ભેદાભેદવાદ પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રાણ કરે છે. આ ભેદાભેદદષ્ટિ અનેકાંતદષ્ટિનું એક રીતે કારણ છે. બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોને એક જ પદાર્થમાં એકી સાથે માનવા એ ભેદાભેદવાદનો અર્થ છે. ભેદ અને અભેદની એકત્રિત સ્થિતિ વસ્તુના સ્વરૂપનો નાશ કરતી નથી, બલકે તેને વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરે છે. ભેદ અને અભેદના સંબંધમાં પણ સ્યાદાદનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ભેદ અને અભેદ સ્યાત્-કથંચિત્ ભિન્ન છે અને સ્યાત્-કથંચિત્ અભિન્ન છે. જૈન દર્શન વાસ્તવિકતાની સમજ અર્થે ભેદ તેમજ અભેદ બંનેને સમાન રીતે મહત્વપૂર્ણ માનીને તત્ત્વના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં બંને આત્યંતિક સ્થિતિઓ વર્ણવે છે.

વિભિન્ન તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોનું ઉપરોક્ત અવલોકન એ હકીકત સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે વાસ્તવિકતાને શુદ્ધ અદ્વૈત-ઐક્ય સાથે કે કેવળ ભેદ સાથે એકરૂપ કરી શકાય નહીં. જૈન દર્શન આવી નિશ્ચિત સ્થિતિઓ વર્ણવે છે. તેના મતે, વાસ્તવિકતા એટલી જટિલ છે કે ચોક્કસપણે તેના સ્વરૂપને દર્શાવવું મુશ્કેલ છે.

જે આમ હોય તો વાસ્તવિકતાને વિશિષ્ટ રીતે ઘટાવવાનો અર્થ જટિલને સરળ કરવાનો થાય. વાસ્તવિકતાનું જટિલ સ્વરૂપ સરળ વિધાનોમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરી શકાય નહીં. જૈન તત્ત્વજ્ઞાના મતે, ઐક્ય (અનન્યત-અભેદ), નિત્યતા અને પરિવર્તન એ સર્વે સાચાં અને વાસ્તવિક છે. પદ્મારાજીયાલ સૂચવે છે, “સર્જન અને વિસર્જન પરિવર્તનનાં બે પાસાં છે અને તેથી વાસ્તવિકતાનાં ગતિશીલ પાસાં તરીકે આ બંનેને અને નિત્યતાને સ્થિર પાસાં તરીકે માની શકાય.”* તે તેના કથનના સમર્થનમાં ઈંદ્રભૂતિના પ્રશ્નો અને મહાવીરના ઉત્તરો ટાંકે છે. ગણુધર ઈંદ્રભૂતિના વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપ અંગેના પ્રશ્નનો શ્રી મહાવીર પ્રથમ ‘ઉત્પાદ’ શબ્દ દ્વારા ઉત્તર આપે છે અને આ જ પ્રશ્નનું ક્રમિક રીતે પુનરાવર્તન થતાં તે ત્યારબાદ ‘વ્યય’ અને ‘ધ્રોવ્ય’ શબ્દો દ્વારા ઉત્તર આપે છે. વાસ્તવિકતાનું કાળજી-પૂર્વકનું નિરીક્ષણ પ્રકટ કરે છે કે માત્ર દ્રવ્ય જ નહીં પરંતુ તેના પરિવર્તનશીલ પર્યાયો પણ વાસ્તવિક છે.

જૈન પરંપરાનો સુસંગત વાસ્તવવાદ વાસ્તવિકતામાં અંતર્ગત એવા જુદા જુદા પદાર્થો-દ્રવ્યો-ની તેની ચર્યામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે જે અંગે હવે આપણે સવિસ્તર વિચારણા કરીશું.

૮. દ્રવ્યની સંખ્યા (Number of Substance) :

(અ) એક દ્રવ્ય :

સંગ્રહ નયની દૃષ્ટિએ, દ્રવ્ય એક છે અને તે સત્ છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જડ-ચેતન, એક-અનેક, સામાન્ય-વિશેષ, ગુણુ-પર્યાય એ સર્વે એક જ છે. આ નય સર્વત્ર અભેદ જુએ છે અને ભેદની ઉપેક્ષા કરે છે. ભેદોની ઉપેક્ષાનો અર્થ ભેદોનો અભાવ કે ભેદોનું મિથ્યાત્વ એવો થતો નથી. ‘દ્રવ્ય સત્ છે’ એ અંગે આપણે આગળ વિશદ ચર્યા કરેલ છે.

(બ) બે દ્રવ્યો : જીવ-અજીવ :

જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન વિશ્વનું વિભાજન જીવ-અજીવ એવા બે પદાર્થોમાં કરે છે. આ બંને પદાર્થો નિત્ય, અનાદિ, સહઅસ્તિત્વમાન પરંતુ સ્વતંત્ર છે. તાર્કિક રીતે તે પૂર્ણ વિભાજન-દ્વિભાજન છે. જીવન કે ચેતનાની દૃષ્ટિએ વિશ્વ આપણને આ બે વિશાળ વર્ગો-પદાર્થો-દ્રવ્યો-માં વિભાજિત થતું જોવા મળે છે. દૈતવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી, દ્રવ્ય જીવ-અજીવ એવા બે વર્ગોમાં પૃથક્કૃત કરી શકાય છે.

* Padmarajah, Y. J., *Jaina Theories of Reality and Knowledge*, p. 127.

આનુભવિક દૃષ્ટિએ, જીવ ભોક્તા છે અને અજીવ ભોગ્ય છે. જીવ ચેતનયુક્ત છે, જ્યારે અજીવ ચેતનયુક્ત નથી. આમ, ચેતના અને ચેતના-અભાવ અનુક્રમે જીવ અને અજીવના સાચા માપદંડ છે. જે ચેતનયુક્ત દ્રવ્ય છે તે જીવ છે અને જે ચેતનવિહોળું દ્રવ્ય છે તે અજીવ છે.

(ક) છ દ્રવ્યો અને વિભિન્ન દૃષ્ટિએ તેનાં વર્ગીકરણો :

‘અજીવ’ દ્રવ્ય હેકળ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એમ કુલ ૫ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ પાંચ અને જીવ એમ મળીને કુલ ૬ દ્રવ્યો છે. આ છ દ્રવ્યોના વિભિન્ન દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે :

(૧) રૂપી-અરૂપી દ્રવ્યો

ભગવતીસૂત્રમાં દ્રવ્યનું દ્વિવિધ વર્ગીકરણ જોવા મળે છે : (૧) રૂપી અને (૨) અરૂપી. જ્ઞાનેન્દ્રિયથી સામાન્ય રીતે અનુભવી શકાય તે રૂપી છે અને ન અનુભવી શકાય તે અરૂપી છે. પુદ્ગલ ઇંદ્રિયો દ્વારા જોઈ-જાણી શકાય છે તેથી તે રૂપી છે, જ્યારે પુદ્ગલ સિવાયના શેષ દ્રવ્યો-જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને અહા સમય (કાળ) અરૂપી છે. સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાર્ણયુક્ત હોય તે રૂપી છે. આ ૪ ગુણો સાથે જ હોય છે. પુદ્ગલમાં આ ૪ ગુણો છે અને તેથી તે રૂપી છે. પુદ્ગલ સિવાયના શેષ દ્રવ્યોમાં આ ગુણોનો અભાવ છે અને તેથી તેઓ અરૂપી છે.

(૨) ચેતન, ભૌતિક અને અચેતન-અભૌતિક દ્રવ્યો

“જેને ચેતના નથી પરંતુ જે સ્પર્શી શકાય છે, આસ્વાદી શકાય છે, જોઈ શકાય છે અને સૂંઘી શકાય છે તે અજીવ છે.” ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને ‘અજીવ’ની આપેલી આ વ્યાખ્યા માત્ર પુદ્ગલ (અજીવના એક પ્રકાર)ને જ લાગુ પડે છે, કારણ કે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ તે જ માત્ર રૂપી દ્રવ્ય છે. અજીવ હેકળ પુદ્ગલ ઉપરાંત ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળનો પણ સમાવેશ થાય છે.

જીવ ચેતનમય દ્રવ્ય છે. ચેતના તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

માત્ર પુદ્ગલ જ ભૌતિક-જડ દ્રવ્ય છે. તેનામાં ચેતના નથી.

જૈન દૃષ્ટિએ, અ-ચેતન (ચેતનાવિહોળું) દ્રવ્ય અનિવાર્યપણે ભૌતિક (જડ) દ્રવ્ય (=પુદ્ગલ) નથી તેમ જ અ-ભૌતિક દ્રવ્ય અનિવાર્યપણે ચેતનમય દ્રવ્ય (=જીવ) નથી. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ૪ દ્રવ્યો અ-ચેતન અને અ-ભૌતિક બંને છે. તેમનામાં ચેતના નથી પરંતુ તેઓ ભૌતિક પણ નથી.

(૩) અસ્તિકાય-અનસ્તિકાય

દ્રવ્યના અસ્તિકાય અને અનસ્તિકાય એવા બે વર્ગો પણ પાડવામાં આવે છે. 'અસ્તિકાય' શબ્દ 'અસ્તિ' (અસ્તિત્વ હોવું) અને 'કાય' (=પ્રદેશ કે શરીર) એવા બે શબ્દોનો બનેલો છે અને તેનો અર્થ છે જેને અસ્તિત્વ છે અને પ્રદેશ (દેહ) છે તે. અસ્તિકાય એટલે વિસ્તારયુક્ત દ્રવ્ય. અલગતા, વિસ્તારનો અર્થ અહીં ભૌતિક વિસ્તાર એવો થતો નથી.

વિસ્તાર અંગેનો જૈન ખ્યાલ આદિતીય છે અને પશ્ચિમના વાસ્તવવાદી ખ્યાલ કરતાં ભિન્ન છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ પાંચ 'અસ્તિકાય' છે. જૈન દૃષ્ટિએ, આ દ્રવ્યોને અસ્તિત્વ છે-સત્તા છે તેથી તેઓ 'અસ્તિ' (=વિદ્યમાન) કહેવાય છે અને આ દ્રવ્યોને અનેક પ્રદેશો (અવયવો) છે અને તેથી તેઓ 'કાય' (=અનેક પ્રદેશોના સમૂહ) કહેવાય છે. અસ્તિકાયનો અર્થ પ્રદેશ-બહુત્વ છે. આ દ્રવ્યો નિત્ય છે, અનાદિ છે, કદમાં સૂક્ષ્મ કે વિરાટ છે. અસ્તિકાય અવકાશ સાથે સંબંધિત અસ્તિત્વમાન વાસ્તવિકતા છે. ભૌતિક વસ્તુઓ અવકાશ સાથે સંબંધિત છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

પ્રદેશ એટલે પુદ્ગલના એક અવિભાજ્ય પરમાણુ દ્વારા આચ્છાદિત હોય એવો અવકાશ(દિશ)નો એક ભાગ. પુદ્ગલનો એક પરમાણુ જેટલું આકાશ (સ્થાન) રોકે છે તે 'પ્રદેશ' કહેવાય. આ એક પ્રદેશનું પરિમાણ છે. પ્રદેશ દિશનું સૂક્ષ્મતમ એકમ છે.

'કાય' પ્રદેશયુક્ત વસ્તુને અપાયેલું શાસ્ત્રીય નામ છે.

આ રીતે, જે દ્રવ્યમાં અનેક પ્રદેશો હોય તે 'અસ્તિકાય' કહેવાય છે. આ પ્રદેશોમાં માત્ર પુદ્ગલના જ પરમાણુઓ નહીં પરંતુ અન્ય દ્રવ્યોનાં તત્ત્વો પણ સમાવિષ્ટ છે. આ રીતે, દરેક દ્રવ્યને પોતાના પ્રદેશો છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને આકાશ એ બધાને અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને તેથી તેઓ 'અસ્તિકાય' છે. તેમનામાં અવિભાજ્ય અંશોનો સમાવેશ થાય છે. ખીજા શબ્દોમાં, આ બધા દ્રવ્યોનાં તત્ત્વો-અંશો અલગ પાડી શકાય તેવા નથી, પરંતુ તેઓ મિશ્રિત છે કે મિશ્રિત થઈ શકે તેવા છે. આ અનેક પ્રદેશયુક્ત દ્રવ્ય (અસ્તિકાય) અખંડ દ્રવ્ય નથી પણ તેમનામાં અનેક સ્વતંત્ર પ્રદેશો છે.

કાળ (અદ્વાસમય) અનસ્તિકાય છે. તેને કોઈ પ્રદેશો નથી. તે જ માત્ર અખંડ દ્રવ્ય છે. તેનાં તત્ત્વો-અંશો કદી સંયોજિત થતાં નથી અને પરિણામે તેનું પ્રત્યેક તત્ત્વ વિશિષ્ટ પ્રદેશ રોકે છે તેથી કાળ એકાકી પ્રદેશ છે.

(૪) છ દ્રવ્યોના સંદર્ભમાં વિભિન્ન વર્ગીકરણોના સારાંશ

૧. જીવ : અરૂપી, ચેતનયુક્ત, અભૌતિક, અસ્તિકાય
૨. પુદ્ગલ : રૂપી, અચેતન, ભૌતિક, અસ્તિકાય
૩. ધર્મ : અરૂપી, અચેતન, અભૌતિક, અસ્તિકાય (ગતિનું માધ્યમ)
૪. અધર્મ : અરૂપી, અચેતન, અભૌતિક, અસ્તિકાય (સ્થિતિનું માધ્યમ)
૫. આકાશ : અરૂપી, અચેતન, અભૌતિક, અસ્તિકાય (દિશનું સ્વરૂપ)
૬. અદ્દા સમય : અરૂપી, અચેતન, અભૌતિક, અનસ્તિકાય (કાળ)

૯. દ્રવ્યનું તાસ્ત્વિક વર્ગીકરણ : ષડ્દ્રવ્યો : તાસ્ત્વિક પદાર્થો : (Meta-physical Classification of Substance : Six Substances : Metaphysical Categories) :

હવે ષડ્દ્રવ્યોમાંના પ્રત્યેક દ્રવ્ય અંગે સવિસ્તર જ્ઞેઈશું.

૧. જીવ (SOUL)

(અ) જીવનું સ્વરૂપ (Nature of Soul) :

ચેતના જીવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે-ચેતના લક્ષણો જીવઃ । જીવ તત્ત્વતઃ ચેતનયુક્ત છે. તે પ્રત્યક્ષ રીતે કર્તા અને ભોક્તા છે. જીવમાં ચેતનાનું લક્ષણ છે અને તેથી તે સુખ-દુઃખને આધીન છે. આ રીતે તે સક્રિય છે. તદુપરાંત, ચેતના સ્વયં સક્રિય છે. ચેતના જ્ઞાન કે બુદ્ધિ સૂચવે છે. જીવ તેના દ્વારા ચતાં સર્વે કર્મેના પ્રત્યક્ષ ભોક્તા છે. જીવ અરૂપી છે અને બાહ્ય પદાર્થ નથી અને તેથી ઈન્દ્રિયો દ્વારા તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ થતું નથી, પરંતુ તેનું જ્ઞાન આંતરનિરીક્ષણ અને અનુમાન દ્વારા શક્ય છે. જૈન દર્શનની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આ ચેતના 'બોધ' કહેવાય છે. જ્યારે આ બોધ-ચેતના અમુક ઢબે ઉત્ક્રાંત થાય છે-વિક્રમ્પ પામે છે ત્યારે તે જ્ઞાન બને છે. જ્ઞાન અને દર્શન જીવમાં અંતર્ગત છે. તેનું આંતરિક સ્વરૂપ પૂર્ણતાનું છે, પરંતુ કર્મ-પુદ્ગલ સાથે જીવ સંબંધિત હોવાને લીધે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શન પ્રચ્છન્ન છે અને તેથી જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જીવ માટે કર્મ-પુદ્ગલને અલગ કરવું આવશ્યક બને છે. જીવ એકમાત્ર જ્ઞાતા છે. ચેતના તેનું આવશ્યક લક્ષણ છે અને તે તેને સવિકલ્પક-નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પ્રકારોની પ્રાપ્તિ માટે શક્તિમાન બનાવે છે. હું જાણું છું, મેજ જાણતું નથી. પેન પોતાના અસ્તિત્વ અંગે કે મેં તેના કરેલા ઉપયોગ અંગે સમાન, નથી. મારા લેખનની તારીખ કે માસ પણ સમાન નથી. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ ચેતનવિહોણા છે. સ્વભાવથી પ્રત્યેક જીવ શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત છે, અનંત

જૈ. ૪

ગુણયુક્ત છે, સર્વ શક્તિમાન છે, સર્વજ્ઞ છે. કર્મ સાથેના જીવના સમાગમને લીધે જીવનાં આ લક્ષણો નાશ પામતાં ન હોવા છતાં આચ્છાદિત અને છે અને પરિણામે જીવની 'બાહ્ય પ્રતિમા' તેની આંતરિક ભવ્યતાને ઝોટું રૂપ આપે છે. લોકાકાશમાં જીવોની સંખ્યા અનંત છે. તેઓ સરખા અને નિત્ય છે, આદિ અને અંત વિનાના છે. જૈન દર્શન મુજબ, જીવમાં અસ્તિત્વ, ચેતના, ઉપયોગ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, પ્રભુત્વ, દેહપરિમાણુત્વ અને અમૂર્તૃત્વ વગેરે ગુણો છે. અસ્તિત્વની દૃષ્ટિએ, સર્વ તત્ત્વો-પદાર્થો સમાન છે, પરંતુ મૂલ્યની દૃષ્ટિએ આત્મા સૌથી અધિક મૂલ્યવાન છે. તેથી જ એમ કહેવામાં આવે છે, “જે આત્માને જાણે છે તે સર્વ કંઈ જાણે છે.”

વિશ્વમાં જીવોની સંખ્યા અનંત-અનિશ્ચિત છે અને જીવો એકમેકથી પૃથક છે, સ્વતંત્ર છે. આમ છતાં તે અન્ય જીવો અને દ્રવ્યો સાથે સંબંધમાં છે. દરેક જીવ અસંખ્ય પ્રદેશયુક્ત છે. તે સર્વવ્યાપી નથી. તેનું કદ નિશ્ચિત નથી, કારણ કે જીવ સ્વદેહ-પરિમાણુ છે. જીવ સમય પૂરતો જ દેહ સાથે સંબંધિત થાય છે ત્યારે તે તે શરીરના પરિમાણુ અનુસાર પ્રસરણ-સંકોચન પામે છે. આ રીતે જીવ સંકોચ-શીલ-વિકાસશીલ છે. જીવના અસંખ્ય પ્રદેશો કીડા જેવા નાના શરીરમાં સંકોચાઈને રહે છે અને હાથી જેવા મહાકાય શરીરમાં વિકાસ પામીને રહે છે. પ્રદેશોના સંકોચન-પ્રસરણ દ્વારા જીવ દીપકના પ્રકાશની જેમ નાના-મોટા ઝોરડાના અવકાશને ભરી દે છે. જીવનાં અન્ય લક્ષણોની જેમ તેનું ધિનઅવકાશીય લક્ષણ પણ પુદ્ગલ સાથેના તેના સાહચર્યને લીધે અસર પામે છે. આ રીતે, જૈન દર્શન અન્ય ભારતીય દર્શનોમાં સ્વીકૃત એવા જીવના અપરિવર્તનીય સ્વરૂપનો ઇન્કાર કરે છે. આમ છતાં જીવના મૂળ સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થતું નથી. અન્ય કોઈ ભારતીય દર્શન દેહસમાન જીવના કદના સિદ્ધાંતને સ્વીકારતાં નથી અને આત્માના કદ અંગેના જૈન ખ્યાલની આકરી ટીકા કરે છે.

વાદિદેવસૂરિ આત્મા-જીવ-ના સ્વરૂપનું કથન નીચે મુજબ કરે છે : “આત્મા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે. તે ચેતનસ્વરૂપ છે, પરિણામી છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ ભોક્તા છે, સ્વદેહપરિમાણુ છે, પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન છે, પુદ્ગલકર્મયુક્ત છે.” (પ્રમાણુનય તત્ત્વાલોક-૭.૫૫-૫૬)

(ખ) આત્મા કે જીવના અસ્તિત્વ માટેની સાબિતીઓ (Proofs for Existence of Soul) :

જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન 'આત્મા' અને 'જીવ' શબ્દો સમાન અર્થમાં વાપરે છે. જીવ અંધનયુક્ત આત્મા છે અને આત્મા શુદ્ધ જીવ છે. જૈન મતે, જીવ જ્ઞાતા

અને ભોક્તા બંને છે. આત્માનું અસ્તિત્વ જ્ઞાતા અને ભોક્તાનું અસ્તિત્વ છે. જૈનો આત્માનું અસ્તિત્વ નીચે મુજબ પુરવાર કરે છે :

(૧) પદાર્થોનો જ્ઞાતા ભૌતિક શરીર નથી, પરંતુ અન્ય કંઈક છે. શરીર જડ છે અને કંઈપણ જાણી શકે નહીં. મન અને ઇન્દ્રિયો જ્ઞાતા હોઈ શકે નહીં, કારણ કે જ્ઞાતા મનનો તેમજ ઇન્દ્રિયોનો જ્ઞાતા પણ છે અને જ્ઞાતા સ્વયં જ્ઞેય હોઈ શકે નહીં.

(૨) ઇન્દ્રિયો, દેહ અને મનની પ્રવૃત્તિઓના માર્ગદર્શક અને નિયામક તરીકે ઢાઈક છે અને આ આત્મા છે.

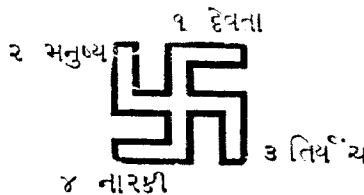
(૩) નિયામક તરીકે આત્મા સક્રિય હોવો જોઈએ અને તે માત્ર પ્રવૃત્તિના નિષ્ક્રિય નિરીક્ષક હોવો જોઈએ નહીં. જો તે પ્રવૃત્તિઓનો કર્તા ન હોય તો તે દુષ્કર્મોના પાપથી અસર પામશે નહીં અને જો તે અસરમુક્ત રહે તો ઢાઈક નૈતિક નિયમોની અને સુકિત માટેના સંગ્રામની ઢાઈ આવશ્યકતા રહે નહીં.

(૪) આત્મા દુષ્કર્મોના પાપથી ખરડાય છે અને સત્કર્મોના પુણ્યનાં ફળો ભોગવે છે અને તેથી તે ભોક્તા છે.

(ક) જીવનાં વિભિન્ન દષ્ટિએ વર્ગીકરણો (Classifications of Soul from Various View-points) :

(૧) ચાર વિભિન્ન ગતિઓ મુજબ જીવનું વર્ગીકરણ :

‘જીવ’ શબ્દ જૈન દર્શનમાં માત્ર માનવાત્મા પૂરતો સીમિત નથી. તે ચેતનાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત નિર્દેશ છે. ચેતના અસ્તિત્વની ચાર ગતિઓમાં જોવા મળે છે. અસ્તિત્વની વિભિન્ન ગતિઓ વ્યક્તિ કરતી જુદી જુદી ચેતન-કક્ષાઓ નીચે મુજબ છે : ૧. દેવતા ૨. માનવી ૩. તિર્યાચ અને ૪. નારકી જૈન ગ્રંથો અને જૈન દેરાસરોમાં હંમેશાં જોવા મળતી સ્પસ્તિક (સુ + અસ્તિ + ક = કડયાણુ) સંજ્ઞા જીવની ૪ વિભિન્ન ગતિઓ (તપ્કાઓ) સૂચવે છે : ૧ દેવ ગતિ ૨. મનુષ્ય ગતિ ૩. તિર્યાચ ગતિ ૪. નારકી ગતિ.

ક્ષણભર નારકી અવસ્થાને છોડી દઈએ તો એમ દર્શાવી શકાય કે અન્ય અવસ્થાઓ (તબક્કાઓ) એ પ્રગતિશીલ સોપાનો વ્યક્ત કરે છે કે જેમાંથી જીવ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં પસાર થાય છે. જીવ-ઉત્ક્રાંતિનાં આ વિભિન્ન સોપાનોને 'પથયો' તરીકે નિર્દેશવામાં આવે છે. આ પ્રત્યેક તબક્કામાં જીવ વાસ્તવિક પરિવર્તનોમાંથી પસાર થાય છે. આમ છતાં તેની તાદાત્મ્યતા જારી રહે છે—તેનો લોપ થતો નથી. પરિવર્તન એ જન્મ-વિકાસ-મૃત્યુની હકીકતોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(૨) શુદ્ધ (સિદ્ધ) અને અશુદ્ધ (સંસારી) જીવપ્રકારો (Pure (Liberated) and Impure (Worldly) Types of Soul)

સામાન્ય રીતે જીવના સંસારી અને સિદ્ધ (મુક્ત) એવા બે ભેદ-પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. સંસારમાં ભ્રમણ કરતા જીવો સંસારી કહેવાય છે. 'સંસાર' શબ્દ સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક 'સ' ધાતુ પરથી બનેલો છે. 'સ' ધાતુનો અર્થ ભ્રમણ થાય છે. 'સમ્' ઉપસર્ગ તે જ અર્થનું સમર્થન કરે છે. ૮૪ લાખ જીવયોનિમાં અથવા ચાર ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું તે સંસાર અને તેમાં પરિભ્રમણ કરનારા સંસારી કહેવાય છે. સંસારને વળગેલા જીવો સંસારી કહેવાય છે. કર્મબદ્ધ અવસ્થા સંસારી જીવોનું લક્ષણ છે. કર્મપાશથી બદ્ધ જીવ સંસારી છે, જ્યારે કર્મશૂન્ય જીવ મુક્ત છે. સંસારી જીવો જગતની વ્યક્તિઓના બંધનયુક્ત આત્માઓ—જીવો છે અને જન્મ-મરણની ઘટમાળને આધીન છે. મુક્તાત્માઓ બંધનાવસ્થામાં નથી, તેમણે પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

કર્મ સાથેના સાહચર્યને લીધે જીવ બદ્ધ બને છે અને જીવનું સ્વાભાવિક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ જાય છે. કર્મ સાથે જીવનું સંયોજન અશુદ્ધિનું ચિહ્ન મનાય છે અને તેથી બંધનાવસ્થામાં જીવ અશુદ્ધ છે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં જીવ શુદ્ધ બને છે. જેવી રીતે ખાણમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ અશુદ્ધિ-ઓથી આચ્છાદિત રત્નને જ્યારે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે અને તેને કાપવામાં આવે છે ત્યારે તે ઝળહળે છે તેવી રીતે કર્મબંધમાં જકડાયેલા અશુદ્ધ જીવની જાહેરાત જ્યારે તૂટે છે ત્યારે તે નિર્વાણુવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે અને શુદ્ધ સ્થિતિમાં તે પૂર્ણ જ્ઞાન-શક્તિ-આનંદયુક્ત બને છે. શુદ્ધ-અશુદ્ધ એવા જીવના બે પ્રકારો છે, પરંતુ આ બંને એકમેકથી સંપૂર્ણ રીતે જુદા નથી એ હકીકત આ બંને પ્રકારોના ગુણોની નીચે દર્શાવેલ તુલના દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

તુલના :

૧. અશુદ્ધ જીવ અર્થાદિત પ્રમાણમાં ચેતના ધરાવે છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવ પૂર્ણ, અઅર્થાદિત ચેતના છે.
૨. અશુદ્ધ જીવ પ્રલણ અને સમજ માટેનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવના પ્રલણ અને સમજ પૂર્ણતયા વિકાસ પામે છે અને બંને પરસ્પર તાદાત્મ્ય સાધે છે.
૩. અશુદ્ધ જીવમાં જીવન દ્વારા અસ્તિત્વની વિભિન્ન ગતિઓ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવ પૂર્ણ સાર્વભોમત્વ માણે છે.
૪. અશુદ્ધ-સંસારી જીવમાં કર્મ કરવાની શક્તિ છે, સંકટપ-સ્વાતંત્ર્ય છે અને કર્તા તરીકે ઓળખાય છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવનું કર્મ પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ છે અને તેથી તે શબ્દના સાચા અર્થમાં કર્તા છે.
૫. અશુદ્ધ જીવ ભોક્તા છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવ શબ્દના પૂર્ણ અર્થમાં ભોક્તા છે, તે સર્વોપરી આનંદ માણે છે.
૬. અશુદ્ધ જીવ સ્વદેહપરિમાણ છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે મૂર્તિમંત થાય છે.
૭. અશુદ્ધ જીવ અરૂપી (અમૂર્ત) છે, છતાં કર્મ-શરીર સાથે સંયોજિત થાય છે; જ્યારે શુદ્ધ જીવ કર્મ-શરીરનો નાશ થતાં મૂર્ત રૂપથી સંપૂર્ણ રીતે વચિત થાય છે.
૮. અશુદ્ધ જીવ હંમેશાં કર્મ સાથે સંબંધ છે, જ્યારે શુદ્ધ જીવ કર્મશરીરક્ષય થતાં કર્મથી પૂર્ણપણે મુક્ત છે.
૯. અશુદ્ધ જીવને સર્વ જીવન-સિદ્ધાંતો સાથેનું જીવન છે, જ્યારે મુક્ત જીવ શુદ્ધ અને પૂર્ણ આત્મા છે.

જીવના બે પ્રકારોના ગુણોની ઉપરોક્ત તુલના સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે શુદ્ધ જીવ અશુદ્ધ જીવ કરતાં તદ્દન ભિન્ન કે વિરુદ્ધ નથી.

(૩) ઇન્દ્રિયોની સંખ્યાને આધારે સંસારી જીવનું વર્ગીકરણ :

૧. તિર્યંચ : (Animal State of Existence) : સ્થાવર-ત્રસ પ્રકારો :

જીવના આનુભવિક સ્વરૂપમાં અનેકવિધરીતે વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. આ વર્ગીકરણો ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાઓ નિર્દેશે છે. અશુદ્ધ (સંસારી) જીવના બે પ્રકારો નીચે મુજબ છે. ૧. સ્થાવર કે અચલ અને ૨. ત્રસ કે ચલ.

સુખ-પ્રાપ્તિ અને દુઃખ-નિવારણની પ્રવૃત્તિ, ગતિ જ્યાં ન દેખાય તે સ્થાવર પ્રકારના જીવ છે; જ્યારે આવી ગતિ જ્યાં દેખાય તે ત્રસ પ્રકારના જીવ છે. સ્થાવર

જીવ એકેન્દ્રિય પ્રકારના છે અને તે માત્ર સ્પર્શસંવેદન ધરાવે છે, જ્યારે ત્રસ પ્રકારના જીવો બે થી પાંચ ઈન્દ્રિયો ધરાવે છે. આ બંને પ્રકારોના પેટાપ્રકારો નીચે મુજબ છે.

(અ) સ્થાવર જીવના પાંચ પ્રકારો અને તેનાં ઉદાહરણો :

૧. પૃથ્વીકાય : ધૂળ, માટી, રેતી, પથ્થરો, ધાતુઓ (લોહું, તાંબુ, ચાંદી, હીરા, વગેરે), સિન્દુરિયા.
૨. અપ(જળ)કાય : જળ, ઓસળિંદુ, ખરક, ધુમ્મસ.
૩. તેજસ્કાય : જ્વાળા, કોલસો, ખરતા તારા, વીજળી.
૪. વાયુકાય : ધીમી હવા, તેજ હવા, વાની ઝડી, વંટાળિયો
૫. વનસ્પતિકાય : લસણ, કુંગળી (ધણાના એક જ સામાન્ય શરીર), તૃણ, વૃક્ષ (સર્વેનાં અલગ અલગ શરીર)

આ પ્રત્યેકના પણ સૂક્ષ્મ અને બાદર (સ્થૂળ) એવા ભેદ પાડવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકાર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુ દ્વારા જોઈ શકાતો નથી, જ્યારે બીજો પ્રકાર જોઈ શકાય છે.

(બ) ત્રસ જીવના ચાર પ્રકારો અને ઉદાહરણો :

૧. દ્વિ-ઈન્દ્રિય (સ્પર્શ-રસ) : કાડી, છીપ, શંખ જૂ, અળશિયાં, કૃમિ પોરો, જળો વગેરે
૨. ત્રિ-ઈન્દ્રિય (સ્પર્શ-રસ-ગંધ) : માંકડ, કાડી, માંકોડા, ધીમેલ વગેરે
૩. ચતુરિન્દ્રિય (સ્પર્શ-રસ-ગંધ-દષ્ટિ) : માખી, મધમાખી, મચ્છર, કરોળિયો, તીડ, વીંછી, વગેરે.
૪. પંચેન્દ્રિય (સ્પર્શ-રસ-ગંધ-દષ્ટિ-શ્રવણ) : સિંહ, વાઘ, માનવી દેવ વગેરે.

પંચેન્દ્રિય જીવના પ્રકારો :

(૧) સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓ, (૨) મનુષ્યો, (૩) તિર્થંચો (પશુ, પંખી, મચ્છ, સાપ, નાગિયા, વગેરે) અને (૪) નારક ભૂમિના નારકો એવા ૪ ભેદો પંચેન્દ્રિય જીવોના પાડવામાં આવે છે. (૧) માછલી, વહેલ જેવાં જળચર પ્રાણીઓ, (૨) હાથી, ઘોડા જેવાં ભૂચર (સ્થળચર) પ્રાણીઓ અને (૩) વાયુ કે આકાશમાં રહેનાર નભચર પંચેન્દ્રિયનાં ઉદાહરણો છે.

કરોડરજ્જુવાળા પ્રાણીઓ પંચેન્દ્રિય છે. પંચેન્દ્રિય જીવોના બે પ્રકારો છે :
 (૧) ગર્ભજ (ગર્ભ દ્વારા ઉત્પન્ન. દા. ત. બકરી, ઘેટા, સિંહ, વાઘ, હાથી વગેરે) અને
 (૨) સમ્ભૂચ્છમ (ગર્ભ વિના સહજ રીતે ઉત્પન્ન. દા. ત., દેવો). આમાંના પ્રથમ પ્રકારના
 જીવો પુદ્ગિયુક્ત છે. ઉચ્ચતર પ્રાણીઓ, માનવો, દેવો વગેરે ‘મન’ ધરાવે છે અને
 તેથી તેઓ ‘સંજ્ઞિન’ (સમનસ્ક-પુદ્ગિયુક્ત) કહેવાય છે; જ્યારે નિમ્નકક્ષાના
 પ્રાણીઓને મન નથી અને તેથી તેઓ અ-સંજ્ઞિન (અ-મનસ્ક) કહેવાય છે
 અને તેઓ વૃત્તિયુક્ત છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પુદ્ગિયુક્ત-પ્રાણીઓની વ્યાખ્યા ‘આંતર-દ્વિય-
 યુક્ત-સમનસ્ક તરીકે કરે છે.

૨. અસ્તિત્વની માનવ-સ્થિતિ (The Human State of Existence):

માનવજાતના નીચેના બે વિભાગો પાડવામાં આવે છે : (૧) ડોઈક અર્થમાં
 નિર્બળ હોય તેવા માનવો અર્થાત્ જે માનવોમાં સર્વે દ્વિયો અને
 માનસિક શક્તિઓનો સુવિકાસ થયો ન હોય એવા માનવો અને (૨) સર્વે દ્વિયો
 અને માનસિક શક્તિઓ સુવિકસિત હોય એવા માનવો. ખીજા વિભાગના મનુષ્યો
 મોક્ષપ્રાપ્તિની ખાખતમાં અત્યંત લાભપ્રદ સ્થિતિમાં છે, કારણ કે આત્મ-શિસ્ત
 મોક્ષ-યુક્તિ માટેની આવશ્યકતા છે અને તે ખીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓ માટે જ
 શક્ય છે. આ રીતે અહીં આપણને જન્મ-મૃત્યુના ચક્રાવામાંથી યુક્તિ માટેની
 આકાંક્ષા પ્રતિ માનવવ્યક્તિને વાળવા માટે પણ સારી-સ્વસ્થ શારીરિક અને માનસિક
 સ્થિતિની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર જોવા મળે છે. કથળેલું સ્વાસ્થ્ય કે દૈર્ઘ્ય કે
 ખરાબ માનસિક સ્વાસ્થ્ય હોય ત્યારે માનસિક સમતુલા (નૈતિક તૈયારી માટેની
 અનિવાર્ય શરત) શક્ય નથી.

૩. દૈવ સ્થિતિ : ઊર્વલોક (The Celestial State) :

માનવવ્યક્તિઓની તુલનામાં દેવો દ્વિર્ધાયુ છે અને શુભ કર્મયોગથી આનંદની
 વિભિન્ન અવસ્થાઓ ભોગવે છે. જૈન દૃષ્ટિએ, દેવત્વની સ્થિતિ ‘અંતિમ સ્થિતિ’
 નથી. દેવો પણ મુક્ત જીવ નથી, તેઓ આનંદની અનંત સ્થિતિ ભોગવતા નથી
 કે જન્મ-મૃત્યુની ઘટમાળથી પર નથી. તેઓ પણ તેમનાં કર્મો અનુસાર પ્રાણીઓ
 તરીકે કે માનવવ્યક્તિઓ તરીકે પુનર્જન્મ લે છે. જ્યારે કર્મો પરિપૂર્ણ થાય છે
 ત્યારે અસ્તિત્વની તેમની સ્થિતિનો પણ અંત આવે છે. તેઓ મનુષ્ય કરતાં એ
 રીતે જુદા પડે છે કે અસ્તિત્વની તેમની સ્થિતિના અંત લાવવા માટે મૃત્યુનું
 ડોઈ નિશ્ચિત કારણ નથી. દૈવી અસ્તિત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે તેમની શારીરિક-
 માનસિક શક્તિઓ સંપૂર્ણતઃ વિકસિત હોય છે. કેટલીક ખાખતોમાં દેવો મનુષ્યો

જેવા જ હોય છે. મનુષ્યની જેમ, તેમને પણ વિષયવાસના છે. છતાં વિષયવાસનાના સંતોષની રીતિઓમાં જુદા જુદા દેવો જુદા પડે છે. દેવોને વીર્ય-સ્ખલના નથી, દેવીઓને ગર્ભધારણ નથી. દેવો માતાની કુખે જન્મતા નથી, પરંતુ તેઓ એક વિશેષ પ્રકારની શય્યા પર જન્મ લે છે. તેઓ ગર્ભજ નથી. તેમનું મૈથુન માનસિક સુખ-સંભોગમાત્ર હોય છે.

દેવી વ્યક્તિઓના ચાર પ્રકારો :

દેવોના ૪ પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

(૧) **ભવનવાસી :** આ દેવો સૌથી નીચેની કક્ષાના માનવામાં આવે છે અને તેમનું ૧૦ પેટા વર્ગોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે : ૧. અસુરકુમાર, ૨. નાગકુમાર, ૩. વિદ્યુતકુમાર, ૪. સુપર્ણકુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર, ૬. વાતકુમાર, ૭. સ્તનિતકુમાર, ૮. ઉદધિકુમાર, ૯. દ્વીપકુમાર અને ૧૦. દિક્કુમાર. તેઓ તેમનાં વસ્ત્રાભૂષણો, શસ્ત્રાસ્ત્રો, વાહનો વગેરેથી સુવાન દેખાતા હોવાથી કુમાર કહેવાય છે.

(૨) **વ્યંતર :** આ દેવો ત્રણે લોકમાં વસતા હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેઓ સંપૂર્ણરીતે મુક્ત નથી એ હકીકત તેઓ માનવવ્યક્તિઓની સેવા કરે છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના ૮ પેટાવર્ગો છે : (૧) કિન્નર, (૨) કિમ્બુરુષ, (૩) મહોરગ (૪) ગંધર્વ, (૫) યક્ષ, (૬) રાક્ષસ, (૩) ભૂત, અને (૮) પિશાચ.

(૩) **જ્યોતિષ્ઠ :** આ દેવો ૫ જૂથોમાં વિભાજિત થાય છે અને તેઓ સૂર્યો, ચંદ્રો, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. માત્ર મનુષ્ય સૃષ્ટિ માટે જ તેઓ સતત ગતિશીલ સ્થિતિમાં હોવાનું જણાય છે. સૂર્ય-ચંદ્રના બહુત્વના સંબંધમાં જૈન સિદ્ધાંતની લાક્ષણિકતા માટે સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ખાસ કરીને જંબુદ્વીપમાં (મધ્યલોકમાંના) ખે સૂર્યો અને ખે ચંદ્રો હોવાનું મનાય છે. સમય-વિભાજન આ જ્યોતિર્મય દેવોની ગતિથી જ નિર્ધારિત થાય છે. ભૂમિ તળથી માંડી મધ્ય લોકના અંતરવર્તી વિશાળ આકાશમાં જ્યોતિષ્ઠ વસે છે.

(૪) **વૈમાનિક :** વૈમાનિક દેવોના ખે પ્રકારો છે : (૧) કલ્પોપપન્ન : કલ્પ એટલે ઇંદ્ર વગેરે પદ હોય છે એવા સ્વર્ગ(દેવનું નિવાસસ્થાન)માં જન્મ લેનાર અને (૨) કલ્પાતીત : અહીં પદ-વિભાજન નથી. વૈમાનિક દેવો જ્યોતિષ્ઠ દેવો કરતાં પણ ઉપર ઊર્ધ્વલોકમાં વસે છે. સુમેરૂ પર્વતના શિખરથી ઊર્ધ્વલોકનો આરંભ થાય છે.

૪. નારક (The Infernal State of Existence)

નરકવાસી જીવો નારક કે નારકીના નામે ઓળખાય છે. આ નરકમાં જન્મેલ જીવના અસ્તિત્વની સ્થિતિ છે. અહીં અતિશય તાપ, શીતળતા, ક્ષુધા-તૃષ્ણા, દર્દને લીધે સંતાપ થાય છે. ઘૃણા તેમનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે અને તે તેમને ખરાબ વિચારો પોષવા અને અન્યને દુઃખ આપવા પ્રેરે છે.

નારકો પૃથ્વી હેઠળના એકની નીચે એક એમ ૭ પ્રદેશોમાં વસે છે. જેમ જીવ પૃથ્વીથી વધારે જાંડા પ્રદેશમાં વસે છે તેમ તેનો દેખાવ વધારે બિહામણો બને છે અને તેની યાતનાઓ પણ અસહ્ય બને છે. પ્રથમ ૩ નરકો ગરમ હોવાનું મનાય છે, ત્યારબાદના ૨ ગરમ-ઠંડા બને અને છેલ્લા ૨ ઠંડા હોવાનું મનાય છે.

મનુષ્યો અને તિર્યંચો (પશુ, પંખી, મચ્છ, સાપ, નાળિયો વગેરે) મધ્યલોકમાં વસે છે. દેવો જીર્ણલોકમાં વસે છે અને નારકી અધોલોકમાં. આમ, વિશ્વ ૩ ભાગોમાં વિભક્ત છે. મધ્યલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. જંબુદ્વીપ બધા દ્વીપોમાં મુખ્ય છે. જંબુદ્વીપ સૂર્યમંડળના જેવો ગોળાકાર છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ મેરુ પર્વત છે. લવણોદ મહાસાગર જંબુદ્વીપની આસપાસ ઉછળે છે. મહાસાગર પણ અન્ય મહાદ્વીપોથી ઘેરાયેલો છે. જંબુદ્વીપનાં ૭ ક્ષેત્રોમાંનું એક ભરતક્ષેત્ર છે.

સમાપન :

જીવની ઉપર વર્ણવેલ ૪ સ્થિતિઓ (તિર્યંચ-માનવ-દેવ-નારક) નિમ્નતમ પ્રાણીથી માંડીને પૂર્ણતાના સર્વોચ્ચ સોપાન (જેમાં ચેતનાની શુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે તે-અને આ સામાન્ય માનવકક્ષાથી સ્પષ્ટપણે અલગ જાંચું છે તે) પર્યંત ચેતનાનું સાતત્ય દર્શાવે છે. ચેતનાના આવા જૈન સિદ્ધાંત પાછળનો તર્ક એ છે કે કોઈપણ તબક્કે કોઈપણ જીવ તિરસ્કારયોગ્ય કે દુર્લક્ષ કરવા યોગ્ય નથી. માનવ-અસ્તિત્વની સ્થિતિ પૂર્ણતા પ્રત્યેનો વચગાળાનો તબક્કો છે એ મૂળભૂત સત્યનું પ્રાયઃ વિસ્મરણ થાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે માનવને એટલું બધું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે કે માનવેતર જીવો પ્રતિ સંપૂર્ણ રીતે દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે. ચેતનાના સાતત્યના તર્કશાસ્ત્ર સાથેનો ચેતનાનો જૈન સિદ્ધાંત જીવન માટેનો આદર પર ભાર મૂકે છે.

દર્શનનો અર્થ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કે ઉપલબ્ધિ છે. આત્મા સર્વમાં મુખ્ય તત્ત્વ છે. 'જે આત્માને જાણી લે છે તે સર્વને જાણી લે છે એમ એટલા માટે

જ કહેવામાં આવ્યું છે. અસ્તિવત્તી દૃષ્ટિએ, સર્વે તત્ત્વો સમાન હોવા છતાં મૂલ્યની દૃષ્ટિએ આત્મા સવિશેષ મૂલ્યવાન છે. મૂલ્યના નિર્ણયનો આધાર આત્મા પર જ છે.

૨. પુદ્ગલ (PUDGALA OR MATTER)

(૧) પ્રારંભિક (Introductory)

વાસ્તવવાદ મુજબ, ભૌતિક વાસ્તવિકતા અને આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતા એક-મેકથી સ્વતંત્ર અને અલગ છે. ભૌતિક વાસ્તવિકતા તેના અસ્તિત્વ માટે મન-વિચાર-ચેતના પર આધારિત નથી. તે વિચાર જેટલી જ વાસ્તવિક છે. જૈન દર્શન વાસ્તવવાદી દર્શન છે અને તે જડતત્ત્વની સ્વતંત્ર અને અલગ હસ્તીમાં માને છે. જડતત્ત્વ માટે અહીં 'પુદ્ગલ' શબ્દ પ્રયોજાય છે. પુદ્ગલ પાંચ અણવ પદાર્થોમાંનું એક છે. પુદ્ગલ કે ભૌતિક (જડ) પદાર્થો અનાદિ, અવિનાશી અને વાસ્તવિક છે. આથી જૈન દૃષ્ટિએ, ભૌતિક સૃષ્ટિ કલ્પનાનો તરંગ નથી, પરંતુ નક્કર વાસ્તવિકતા છે, પ્રત્યક્ષીકરણ કરનાર મનથી સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાન છે.

(૨) પુદ્ગલનો અર્થ (Meaning of Pudgala)

'પુદ્ગલ' શબ્દ 'પુદ્' અને 'ગલ' શબ્દોના યનેલો છે. 'પુદ્' એટલે પૂરણ-વૃદ્ધિ-સંયોજન અને 'ગલ' એટલે ગલન-હાંસ-વિયોજન. આમ, 'પુદ્ગલ' એટલે સંયોજન-વિયોજન દ્વારા અથવા વૃદ્ધિ-હાંસ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરિવર્તન પામતું દ્રવ્ય. સંયોજન-વિયોજન પ્રક્રિયા માત્ર પુદ્ગલમાં જ થાય છે, અન્ય દ્રવ્યોમાં નહીં. આ પ્રક્રિયા દ્વારા પુદ્ગલનું એક સ્વરૂપ અન્ય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામે છે. જડ પદાર્થ માટે 'પુદ્ગલ' શબ્દની પસંદગી અર્થપૂર્ણ અને સાર્થક છે. પરમાણુના સંશ્લેષ-વિશ્લેષ (સંયોજન-વિયોજન) દરેક મૂર્ત વસ્તુમાં થાય છે એ અનુભવ સિદ્ધ હકીકત છે. તે જૈન દર્શનની વાસ્તવવાદી સ્થિતિ દલીલૂત કરે છે એટલું જ નહીં પરંતુ વાસ્તવિકતા-સત્-નો ગતિશીલ (dynamic) ખ્યાલ પણ પ્રકટ કરે છે. પુદ્ગલ પંચેન્દ્રિયો (ત્વચા-શ્રુતિ-નાક-આંખ-હાન) દ્વારા અનુભવી શકાય એવું દ્રવ્ય છે. આ પુદ્ગલની ખીણ વ્યાખ્યા છે.

(૩) પુદ્ગલના ગુણો (Characteristics of Matter or Pudgala) :

પુદ્ગલ 'રૂપી' દ્રવ્ય છે. તેમાં ૪ ગુણો (લક્ષણો), છે : ૧. સ્પર્શ (touch), ૨. રસ (taste), ૩. ગંધ (smell) અને રૂપ કે વર્ણ (colour). પુદ્ગલનો પ્રત્યેક પરમાણુ આ ચાર ગુણુયુક્ત છે અને આ ગુણુ-લક્ષણુ-ના નીચે મુજબના ૨૦ ભેદો-પ્રકારો છે. વાસ્તવમાં આ પ્રત્યેકનું અસંખ્ય-અનંત ભેદોમાં વિભાજન

શક્ય છે. શબ્દ (ધ્વનિ) પણ પૌદ્ગલિક છે અને તે ત્રણેન્દ્રિય-કાન દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

૧. સ્પર્શના ૮ લેદ : મૃદુ-કઠણુ, ગુરુ (ભારે)-લઘુ (લગનુ), શીત-ઉષ્ણુ, સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ. આ સર્વે સ્પર્શેન્દ્રિય (ત્વચા) દ્વારા જ્ઞાત થાય છે.

૨. રસના ૫ લેદ : તીખો, કટુ (કડવો), ખાટો, મધુર અને કષાય (તુરો). આ બધાનું જ્ઞાન રસેન્દ્રિય (જિહ્વા) દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ગંધના ૨ લેદ : સુગંધ અને દુર્ગંધ. આ ગુણોનું જ્ઞાન ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક) દ્વારા થાય છે.

૪. વર્ણ (રૂપ) ના ૫ લેદ : નીલ (વાદળી), પીત (પીળો), શુકલ (શ્વેત), કૃષ્ણ (કાળો) અને લાલ. આ ગુણોનું જ્ઞાન નેત્રેન્દ્રિય (આંખ) દ્વારા થાય છે.

(૪) પુદ્ગલનું જ્ઞાન (Knowledge of Pudgala) :

પુદ્ગલ પંચેન્દ્રિય દ્વારા અનુભવી શકાય એવું દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલની વ્યાખ્યા આ રીતે પણ આપવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાન બાહ્ય સૃષ્ટિ અંગેનું છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય બાહ્ય સૃષ્ટિનું એક પ્રકારનું જ્ઞાન દૃષ્ટાને આપવા શક્તિમાન છે અને તેથી સર્વે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાન બાહ્ય સૃષ્ટિનાં વિભિન્ન પાસાં વ્યક્ત કરે છે. દા. ત. ચક્ષુ બાહ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થોના રંગ અને આકાર અંગેની માહિતી આપે છે. એ જ પ્રમાણે, ત્વચા (સ્પર્શેન્દ્રિય) પદાર્થની મૃદુતા-કઠણુતા અંગે માહિતી આપે છે. અન્ય ઇન્દ્રિયો પણ સૃષ્ટિનાં અન્ય પાસાં અંગે પરિચય આપે છે. અનુભવ બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે સંપર્ક સ્થાપે છે અને અનુભવના વિષય તરીકે પુદ્ગલ દૃષ્ટા સમક્ષ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે અને આ રીતે પુદ્ગલની આ વ્યાખ્યાની અગત્ય એ છે કે તે જૈન દર્શનને વાસ્તવવાદી અભિગમ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ કરે છે.

(૫) પુદ્ગલનાં મુખ્ય રૂપો પ્રકારો : પરમાણુ અને સ્કંધ

(Chief Forms-Kinds of Pudgala : Atom and Molecule)

પુદ્ગલના બે રૂપો (પ્રકારો) છે : ૧. પરમાણુ (atom) અને ૨. સ્કંધ (molecule).

(અ) પરમાણુ (Atom)

પરમાણુ એટલો સૂક્ષ્મ છે કે તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંત જેવા વિભાગો નથી પરંતુ આ ત્રણે એક જ છે. જે દ્રવ્ય સ્વયં આદિ, મધ્ય અને અંત છે.

તેમ જ અવિભાજ્ય છે તે પરમાણુ કહેવાય છે. પરમાણુ પુદ્ગલના વિભાજન દ્વારા પ્રાપ્ત શક્ય સૂક્ષ્મતમ ભૌતિક અંશ છે. પરમાણુ ઈંદ્રિયો દ્વારા અગ્રાહ્ય છે- અદૃષ્ટ છે, છતાં તે 'અરૂપી' નથી પણ 'રૂપી' છે. પરમાણુઓનું સંવેદન છે, પરંતુ આપણે તેનાથી સભાન નથી અર્થાત્ આપણને પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ નથી. તે પુદ્ગલનું અંતિમ ઘટક છે, મૂળ તત્ત્વ છે. જૈન મતે, પરમાણુ અભેદ, અગ્રાહ્ય, અદાહ્ય અને નિરવયવ છે. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના પરમાણુઓની જેમ, પરમાણુઓની વચ્ચે અહીં કોઈ ગુણાત્મક ભેદ નથી અને તેથી અહીં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓ ભિન્ન અને અલગ નથી. પરમાણુમાં એક રસ (સ્વાદ), એક રૂપ (વર્ણ), એક ગંધ અને સ્પર્શના પરસ્પર વિરોધી ન હોય એવા બે પ્રકારો હોય છે. પરમાણુમાં ધ્વનિ નથી, કારણ કે ધ્વનિ (શબ્દ) માટે અનેક પરમાણુઓની આવશ્યકતા છે.

(બ) સ્કંધ (Molecule)

સ્કંધ પરમાણુઓના સંયોજનની પ્રક્રિયા દ્વારા ઉદ્ભવે છે. સ્કંધ દૃશ્યમાન છે, ઈંદ્રિય દ્વારા જાણી શકાય છે. પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ સ્કંધ સ્વરૂપે જ શક્ય છે અને તેના આધારે જ પરમાણુઓને 'રૂપી' માનવામાં આવે છે. સ્કંધ જ પુદ્ગલાસ્તિકાય છે. માત્ર ભેદ (વિયોજન), માત્ર સંઘાત(સંયોજન) કે એકી સાથે વિયોજન-સંયોજનની સંયુક્ત પ્રક્રિયા દ્વારા સ્કંધની રચના શક્ય છે. પરમાણુઓનું સંયોજન સ્કંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્કંધોનું સંયોજન પદાર્થો. નાનામાં નાનો સ્કંધ બે પરમાણુઓનું સંયોજન છે અને મોટામાં મોટો સ્કંધ અનંતાનંત પરમાણુઓનું સંયોજન છે. સ્કંધો સ્પર્શ-રસ-ગંધ-રૂપ ગુણો ધરાવે છે અને તેમને લીધે જ આપણે વિભિન્ન ગુણોનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ.

(ક) પરમાણુ અને સ્કંધ વચ્ચે તફાવત (Distinction between Atom and Molecule)

૧. પરમાણુઓનું વિભાજન અશક્ય છે અને તેઓ સંયોજિત થઈને સ્કંધ ઉત્પન્ન કરવા જ શક્તિમાન છે. સ્કંધનું વિભાજન શક્ય છે અને તેમનું રૂપાંતર પરમાણુઓમાં શક્ય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમના પરસ્પર સંયોજન દ્વારા જુદા જુદા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. પરમાણુઓ ઈંદ્રિયો દ્વારા અગ્રાહ્ય છે, તેઓ અદૃષ્ટ છે; જ્યારે સ્કંધ દૃષ્ટ છે અને ઈંદ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે.

૩. પરમાણુઓ વચ્ચે ગુણાત્મક ભેદ નથી, જ્યારે સ્કંધો સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના લક્ષણયુક્ત છે.

(૬) સ્કંધનાં છ રૂપો : પુદ્ગલના છ પેટા પ્રકારો : (Six Forms of Skandha : Six Sub-classes of Matter) :

વિજ્ઞાન પદાર્થની ત્રણ સ્થિતિઓ દર્શાવે છે : ૧. ઘન ૨. પ્રવાહી, અને ૩. વાયુરૂપ. જૈન દર્શન તેની છ સ્થિતિઓ નીચે મુજબ દર્શાવે છે. વ્યાપક રીતે પુદ્ગલના પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે વર્ગો છે. પુદ્ગલને નીચેના છ વર્ગોમાં પણ વિભાજિત કરવામાં આવે છે. આ વર્ગો તેમનાથી ભિન્ન નથી, પણ તેમના પેટા પ્રકારો છે.

(૧) સ્થૂળ-સ્થૂળ (ઘન) (Solids)

આ સ્કંધ-પ્રકાર વિભાજિત થતા સ્વયં તેનું મૂળ અવિભાજિત સ્વરૂપ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઘન પદાર્થો આનાં વિશિષ્ટ ઉદાહરણો છે, જેમકે માટી, પથ્થર, લાકડું વગેરે આ બધા વિભાજિત થતાં ત્રીજા ક્ષણના ઉપયોગ વિના સંયોજિત થઈ શકતા નથી.

(૨) સ્થૂળ (પ્રવાહી) : (Liquids)

આ સ્કંધ-પ્રકારમાં વિભાજિત થયા બાદ પણ પુનઃ સંયોજિત થવાની શક્તિ છે. આના ઉદાહરણો તરીકે પ્રવાહીઓના નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, જેમકે દૂધ, દહીં, પાણી, તેલ વગેરે. વિભાજન થયા બાદ, આ ત્રીજા વસ્તુની દરરયાનગીરી વિના સ્વયં સંયોજિત થઈ શકે છે.

(૩) સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ (શક્તિ) : (Energy)

આ સ્કંધ-પ્રકાર સ્થૂળ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ છે; કારણ કે ન તો તેનું વિભાજન શક્ય છે, ન તો તેની આરપાર જઈ શકાય છે, ન તો તે હાથ દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે. ગરમી, પ્રકાશ, અંધકાર, છાયા, વીજળી વગેરે આનાં ઉદાહરણો છે. આના સૂક્ષ્મ અંશો ઇંદ્રિયોને સ્પર્ષ છે. ધૂમાડો, છાયા વગેરે સ્થૂળ દેખાય છે છતાં અવિભાજ્ય છે.

(૪) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ (વાયુ) : (Gases)

આ સ્કંધ-પ્રકાર સ્થૂળ દેખાય છે ખરો પરંતુ સૂક્ષ્મ પણ છે. સ્પર્શ-ગંધ-રંગ-શબ્દના સંવેદનો આનાં દૃષ્ટાંતો છે. આ સંવેદનો સૂક્ષ્મ હોવા છતાં ઇંદ્રિય-ગમ્ય છે.

(૫) સૂક્ષ્મ (Fine Matter)

આ સ્કંધ-પ્રકાર સૂક્ષ્મ છે. કર્મ-પુદ્ગલો અદૃષ્ટ છે અને તે આનું ઉદા-હરણ છે. તે વિચારપ્રવૃત્તિ માટે જવાબદાર છે. આ પ્રકાર ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષથી પર છે.

(૬) સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ (Extra-fine Matter)

આ સ્કંધ-પ્રકાર પણ ઇન્દ્રિયાતીત છે. કર્મ-પુદ્ગલથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ સ્કંધ છે. એકાકી પ્રાથમિક તત્ત્વો (particles)નાં સ્વરૂપો અત્યંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનાં બનેલાં છે.

(૬) જૈન પરમાણુ-સિદ્ધાંત અને તાદાત્મ્ય તેમજ પરિવર્તન તરીકે વાસ્તવિકતાના જૈન સિદ્ધાંત વચ્ચે સંબંધ : (Relation between Jaina Theory of Atoms and Jaina Theory of Reality as Identity and Change)

તાદાત્મ્ય--અભિન્નતા-અભેદ અને પરિવર્તન તરીકે સત્ અંગેના જૈન ખ્યાલ તેના પરમાણુ અંગેના સિદ્ધાંતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પદાર્થોમાં જે પરિવર્તનોનો અનુભવ આપણે કરીએ છીએ તે પરમાણુઓના સંયોજનના વિભિન્ન પરિણામોને કારણે છે અને આને પદાર્થોના પરિવર્તનશીલ પરિણામ તરીકે નિર્દેશી શકાય. પરંતુ આ સર્વ પરિવર્તનશીલ પરિણામોની પાછળ-તેના મૂળમાં તો અતિમ ઘટકતત્ત્વો એટલે કે પરમાણુઓની તાદાત્મ્યની હકીકત રહેલી છે. પરમાણુઓ સ્વયં અપરિવર્તનશીલ છે, તેમના સંયોજન-સ્વરૂપો પરિવર્તન પામે છે અને પરિણામો વિભિન્ન પ્રકારોના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ, પરમાણુઓની પરિભ્રમણમાં, અતિમ ઘટકતત્ત્વો તરીકે પરમાણુઓમાં આપણને વાસ્તવિકતા-સત્-નું અભેદ-તાદાત્મ્યતા-નું તત્ત્વ જોવા મળે છે અને સ્કંધની રચના કરવા પરમાણુઓના સંયોજનમાં અને સ્કંધના વિભાજન-સંયોજનમાં આપણને પરિવર્તનનું તત્ત્વ જોવા મળે છે.

(૭) પુદ્ગલ અને આત્મા (જીવ) (matter and Soul)

પુદ્ગલ જીવ-આત્મા પર પ્રભાવ પાડે છે ખરું ? જૈન દૃષ્ટિએ, પુદ્ગલ સંસારી જીવ પર પ્રભાવ પાડે છે. જ્યાં સુધી જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે ત્યાં સુધી આ બે વચ્ચે અવિભાજ્ય સંબંધ છે. પુદ્ગલ જીવ પર કેવી રીતે પ્રભાવ પાડે છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે પુદ્ગલ દ્વારા જ શરીરનું નિર્માણ થાય છે. શરીર, વાણી, મન અને શ્વાસોચ્છવાસ પણ પુદ્ગલના જ કાર્યો છે. આ રીતે, પુદ્ગલ શરીર, વાણી અને શ્વાસોચ્છવાસનું ભૌતિક અધિષ્ઠાન બને છે.

(૮) પુદ્ગલ અને શરીર-નિર્માણ

પુદ્ગલ શરીર-નિર્માણનું કારણ છે : (૧) આહાર-વર્ગણા કહેવાતા સ્કંધ-પ્રકાર દ્વારા ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એવા ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો તથા શ્વાસોચ્છ્વાસનું નિર્માણ થાય છે. (૨) તેજવર્ગણા દ્વારા તેજસ શરીર બને છે. (૩) લાવા-વર્ગણા વાણીનું નિર્માણ કરે છે (૪) મનોવર્ગણા મનનું નિર્માણ કરે છે (૫) કર્મવર્ગણાથી કર્મણુ શરીરની રચના થાય છે.

જૈન મતે, મન એક સૂક્ષ્મ આભ્યંતરિક ઇન્દ્રિય છે. તે નેત્રાદિ સર્વે ઇન્દ્રિયોના અર્થને ગ્રહણ કરે છે. મન સ્કંધાત્મક છે, તે વૈશેષિક દર્શનની જેમ અણુમાત્ર નથી.

(૯) શરીરના પ્રકારો :

શરીર પુદ્ગલોનું બનેલું છે અને આવા શરીરના પાંચ પ્રકારો છે : (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તેજસ, અને (૫) કર્મણુ.

(i) ઔદારિક શરીર :

તિર્થંચ અને મનુષ્યના સ્થૂળ શરીર ઔદારિક છે. ઉદરયુક્ત હોવાથી તેનું નામ ઔદારિક છે. અહીં ઉદરનો અર્થ કેવળ ગર્મ નથી, પરંતુ સમગ્ર શરીર છે. લોહી, માંસ વગેરે શરીરનાં લક્ષણુ છે.

(ii) વૈક્રિય શરીર

દેવો, નારકો અને લગ્ધિ (અલૌકિક શક્તિ) પ્રાપ્ત મનુષ્ય તેમજ તિર્થંચ વૈક્રિય શરીર ધરાવે છે. તે ઇન્દ્રિયગોચર નથી. તે જુદા જુદા આકારો અને કદોમાં રૂપાંતર પામવા સમર્થ છે. તેમાં લોહી, માંસ, વગેરેનો સદાંતર અભાવ છે.

(iii) આહારક શરીર

યોગી દ્વારા વિકસાવેલ આ સૂક્ષ્મ શરીર છે. તે વિશિષ્ટ પ્રસંગો ગર અત્યંત દૂર સુધી જઈ પરત આવી શકે છે.

(iv) તેજસ શરીર

આ પ્રકાર તેજવર્ગણા પુદ્ગલ-પરમાણુઓ દ્વારા બને છે. જ્ઠરાગ્નિની શક્તિ (ખોરાક પચાવવાની) આ શરીરની છે. તે ઔદારિક અને કર્મણુ શરીરો વચ્ચેની એક આવશ્યક શૃંગલા છે.

(V) કાર્મણુ શરીર

આ આંતરિક સૂક્ષ્મ શરીર છે અને તે માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ છે. તે ૮ પ્રકારના કર્મો દ્વારા બને છે.

આમાંથી માત્ર પ્રથમ પ્રકાર ઇન્દ્રિયગ્રાહ છે. અન્ય પ્રકારો સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયગોચર નથી. પ્રત્યેક અનુગામી પ્રકાર તેના પુરોગામી પ્રકાર કરતાં સૂક્ષ્મ છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો માટે કોઈ ભૌતિક સ્વરૂપ અવરોધરૂપ નથી, તેઓ લોકાકાશમાં પોતાની શક્તિ મુજબ કયાંય પણ જઈ શકે છે. આ બંને શરીરો સંસારી જીવ સાથે અનાદિ કાળથી સંબંધિત છે. જન્માંતર સમયે જીવ આ બે શરીર ધરાવે છે. સંસારી જીવ કોઈ પણ સમયે વધારેમાં વધારે ચાર પ્રકારનાં શરીરો ધરાવી શકે છે, કોઈ પણ સમયે પાંચે પાંચ શરીર ધરાવી શકતો નથી.

૩. ધર્મ (MEDIUM OF MOTION)

ધર્મ પણ એક અજીવ દ્રવ્ય-પ્રકાર છે. તે નિત્ય, સ્થિર અને અરૂપી છે. તે એક અને અખંડ છે. સમગ્ર લોક તેનું સ્થાન છે. તે સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે. તે એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાનમાં ગતિ કરવા શક્તિમાન નથી, તે ગતિનો સિદ્ધાંત છે, ગતિનું માધ્યમ છે, ગતિનું સહાયક અને નિમિત્ત કારણ છે. તે સ્વયં ગતિશીલ નથી પણ સ્થિર છે. તે અચેતન અને અભૌતિક દ્રવ્ય છે

જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરે છે. ગતિ એટલે એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાનમાં જવાની પ્રક્રિયા. ગતિ માટે કોઈક માધ્યમની આવશ્યકતા છે અને આવું માધ્યમ ધર્મદ્રવ્ય છે. તે વિશ્વના પદાર્થોની ગતિ માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય સ્થિતિ છે. અલબત્ત, તે પદાર્થોમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ તે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિને આધાર આપવામાં સહાયભૂત થાય છે. જીવ અને પુદ્ગલમાં ગતિશીલ થવાનું સામર્થ્ય છે. પરંતુ વિશ્વમાં ગતિનું માધ્યમ ધર્મ ન હોય તો તેઓ ગતિ કરી શકે નહીં. ધર્મના સ્વરૂપને રપષ્ટ કરવા જળ અને માછલીના સાદૃશ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે ગતિ કરવા શક્તિમાન માછલીની ગતિ માટે પાણીનું માધ્યમ આવશ્યક છે તેવી રીતે ગતિ કરવા શક્તિમાન જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ માટે ધર્મનું માધ્યમ આવશ્યક છે. ધર્મ પદાર્થને ગતિશીલ કરતું નથી. ગતિ તો પદાર્થમાં જ છે, પરંતુ તે તેની ગતિમાં સહાયભૂત થાય છે. પદાર્થમાત્ર અવરોધ વિના તેમાં માર્ગ કરી શકે છે.

ધર્મ ‘અરૂપી’ હોવાથી પુદ્ગલના ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો તેનામાં નથી. અસ્તિત્વ તેનું સ્વરૂપ છે અને તેથી તે પરિણામ નથી. આનુભવિક દૃષ્ટિગિંદુથી તે અનંત

પ્રદેશયુક્ત છે. કારણ કે સાર્વાત્રિક અવકાશમાં અસંખ્ય અવકાશીય એકમો છે, પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુથી તે માત્ર એક જ પ્રદેશ ધરાવે છે.

ધર્મ લોકાકાશમાં જ છે. લોકાકાશની બહાર તેનું અસ્તિત્વ નથી અને તેથી જ સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વગામી એવાં મુક્ત જીવ લોકાકાશ પર આવેલાં સિદ્ધશિલા પર જઈ સ્થિત થાય છે—અટકી જાય છે અને તેથી જિંચે અલોક નામના અનંત મહાશૂન્ય અવકાશમાં વિચરી શકતા નથી.

૨. અધર્મ (MEDIUM OF REST)

અધર્મ પણ એક અજીવ દ્રવ્ય છે. તે પણ નિત્ય, સ્થિર અને અરૂપી છે. તે પણ એક અને અખંડ છે અને તેજ જેમ સંપૂર્ણ તલમાં છે તેમ અધર્મ પણ સમગ્ર લોકમાં વ્યાપ્ત છે. અધર્મ સ્થિતિનું માધ્યમ છે. તે જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિ માટેનું સહાયક કારણ છે. જીવ અને પુદ્ગલ સ્થિર થવાના હોય છે ત્યારે અધર્મ દ્રવ્ય તેને સહાય કરે છે. અધર્મના અભાવમાં સ્થિતિ શક્ય નથી. અધર્મ પદાર્થોની સ્થિતિ માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય શરત છે. તે સક્રિયપણે ગતિશીલ પદાર્થો માટે અંતરાયરૂપ થતું નથી. ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલ સ્થિતિ માટે સમર્થ છે. પરંતુ અધર્મનું માધ્યમ તેમની સ્થિતિ માટે સહાયરૂપ થાય છે. જેવી રીતે વૃક્ષ યાત્રિકની વિગ્રાંતિ માટે સહાયરૂપ થાય છે તેવી રીતે અધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ આત્માઓ અને પુદ્ગલને તેમની સ્થિતિ માટે સહાયરૂપ થાય છે. પથિક વૃક્ષની શીતલ છાંયાં જુએ છે અને તે તેને આશ્રય માટે સર્વપ્રથમ આકર્ષે છે અને ત્યારબાદ તે તેની હેઠળ શાંતિથી વિસામો લે છે. આ જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય કોઈપણ ગતિ કર્યા વિના ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવા આકર્ષે છે અને ત્યારબાદ તે તેમને સ્થિર થવામાં સહાય કરે છે. જેવી રીતે વૃક્ષજન પોતાની શક્તિથી ઊભો રહેતો હોવા છતાં લાકડી તેને ઊભા રહેવામાં સહાય કરે છે તેવી રીતે આ ધર્મનું માધ્યમ સ્વયં સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા પદાર્થોને સ્થિતિશીલ રહેવામાં સહાયભૂત થાય છે. અલગત, વૃક્ષની કે અન્ય કોઈપણ છાયા વિના પથિક વિગ્રામ લઈ શકે છે અને લાકડીના ટેકા વિના વૃક્ષજન ઊભો રહી શકે છે ખરે. આ મુશ્કેલીના નિવારણ માટે એક ખીજું ઉદાહરણ પણ આપવામાં આવે છે. જેવી રીતે, પૃથ્વી અમ્બ વગેરે પ્રાણીઓની સ્થિતિ માટે સહાયક થાય છે તેવી રીતે અધર્મ પણ જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિ માટે સહાયક થાય છે. અધર્મ પદાર્થોની સ્થિતિ માટેનું નિમિત્ત કારણ છે. જીવ

અને પુદ્ગલમાં સ્થિતિશીલ થવાનું સામર્થ્ય છે, પરંતુ વિશ્વમાં અધર્મનું માધ્યમ ન હોય તો તેઓ સ્થિતિશીલ થઈ શકે નહીં.

અધર્મ અરૂપી છે અને તેથી તેનામાં પણ ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણો નથી. આનુભવિક દૃષ્ટિમિંદુથી અધર્મ પણ અનંત પ્રદેશયુક્ત છે. પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તે માત્ર એક પ્રદેશ જ ધરાવે છે.

ધર્મ અને અધર્મ બંને સર્વવ્યાપી હોય તો શું બંને એકમેક સાથે મળી ન જાય અને તેમની વચ્ચે કોઈ ભેદ રહે ખરો? જેવી રીતે અનેક દીપક કે મીણુખત્તીઓના પ્રકાશ એકબીજા સાથે એકરૂપ થવા છતાં તેમનામાં ભિન્નતા રહે છે અને તેઓ યથા સમય પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે, તેવી રીતે આ બે સર્વવ્યાપક દ્રવ્યો હોવા છતાં તેમનામાં ભિન્નતા રહે છે અને તેઓ યથાસમય પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે તેવી રીતે આ બે સર્વવ્યાપક દ્રવ્યો હોવા છતાં તેમનામાં પોતપોતાના કાર્યની દૃષ્ટિએ ભિન્નતા રહે છે. પરસ્પર ભળવા છતાં તેમનામાંથી કોઈપણ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત થતું નથી. ધર્મ તેમજ અધર્મ સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને તેમને એક સ્થાનથી અન્ય સ્થાનમાં જવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. તેઓ નિત્ય સ્થિત છે.

જૈન દૃષ્ટિએ, ધર્મ-અધર્મ વિશ્વના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ માટે જવાબદાર છે. તેમના વિના વિશ્વમાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તત. હિન્દુ મતે પણ ધર્મ અને અધર્મ અનુક્રમે વિશ્વની સંવાદિતા અને વ્યવસ્થા અને તેની વિસંવાદિતા અને અવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો છે. આમ, બંનેમાં સમાનતા છે પરંતુ જૈન દર્શનમાં ધર્મ-અધર્મ તાત્ત્વિક પદાર્થો-દ્રવ્યો છે, જ્યારે અન્ય ભારતીય દર્શનોમાં ધર્મ-અધર્મ મુખ્યત્વે નૈતિક સિદ્ધાંતો છે. અલખત, આદર્શવાદી નીતિશાસ્ત્રમાં આ ધર્મ-અધર્મ પ્રત્યયોની વિચારણા તાત્ત્વિક સંદર્ભમાં કરવામાં આવે છે ખરી.

૫. આકાશ (AKASA)

આકાશ એટલે દિફ-અવકાશ. આકાશ વસ્તુનિષ્ઠ રીતે વાસ્તવિક છે. તે એક, અખંડ, અનાદિ, નિત્ય, અરૂપી અને સર્વવ્યાપી દ્રવ્ય છે. વિશ્વના સર્વ પદાર્થો આકાશમાં અસ્તિત્વમાન છે. તે અસંખ્ય-અનંત પ્રદેશયુક્ત એકાકી દ્રવ્ય છે. આમ તે અસ્તિકાય છે. તેના પ્રદેશો અદૃષ્ટ છે. અવકાશ-પ્રદાન આકાશનું લક્ષણ છે.

અન્ય દ્રવ્યોની દૃષ્ટિએ, આકાશ ૧. લોકાકાશ અને ૨. અલોકાકાશ એવા બે વિભાગોમાં વિભાજિત થાય છે. લોકાકાશમાં દ્રવ્યો (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાળ) અસ્તિત્વમાન છે. આ સામાન્ય રીતે વિશ્વના સામાન્ય ખ્યાલને

અનુરૂપ છે. કોઈ સાન્ત અર્થાત્ સીમિત છે. અલોકાકાશમાં કંઈપણ અસ્તિત્વમાન નથી. તે શુદ્ધ કે બાહ્ય અવકાશ છે. તે અનંત છે. તે લોકાકાશથી પર છે. વિભાજન આકાશ સ્વયંમાં નથી પરંતુ તે આકાશનાં પાંચ દ્રવ્યો સાથેના સંબંધને લીધે છે. આકાશ આત્મ-નિર્ભર છે, જ્યારે અન્ય દ્રવ્યો તેવાં નથી. અન્ય દ્રવ્યો આકાશમાં-લોકાકાશમાં સ્થાન પામે છે. આ રીતે અવકાશ આપણે એ આકાશનું લક્ષણ છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ, સર્વ દ્રવ્યો આત્મ-નિર્ભર છે પરંતુ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ, અન્ય દ્રવ્યો આકાશાશ્રિત છે. આકાશ અન્ય દ્રવ્યો કરતાં વધારે વ્યાપક છે અને તેથી તે સર્વનો આધાર છે. આકાશના અન્ય કોઈ આધાર નથી. તે સ્વનિર્ભર છે.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો સર્વવ્યાપી છે. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો આ ત્રણે દ્રવ્યો સર્વવ્યાપી હોય તો તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ કેમ થતો નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે વિરોધ-વ્યાઘાત હંમેશાં રૂપી-મૂર્ત પદાર્થોમાં થાય છે, અમૂર્ત-અરૂપી પદાર્થોમાં નહીં. આ ત્રણે દ્રવ્યો ભૌતિક સ્વરૂપના નથી પણ અરૂપી, અમૂર્ત છે અને તેથી તેઓ એકી સાથે વિરોધ વિના રહી શકે છે.

૬. કાળ (અહ્વાસમય) (TIME)

કાળ એક અવિભાજ્ય દ્રવ્ય છે અને તેથી તે અનસ્તિકાય છે. એક અને સમાન સમય સર્વત્ર જગતમાં હોય છે. અન્ય અસ્તિકાય દ્રવ્યોની જેમ, કાળ દિશ્માં-અવકાશમાં વિસ્તરેલ નથી. તે આકાશ (દિશ્) સાથે સહઅસ્તિત્વમાન છે. કાળ પદાર્થોના પરિવર્તનનું માધ્યમ કે સહાયક કારણ છે, ઉપાદાન કે નિમિત્ત કારણ નથી. આ પરિવર્તન સ્વયં થાય છે. કાળ સ્વયંના પરિવર્તન માટે અન્ય કોઈ દ્રવ્યની સહાયની આવશ્યકતા નથી. કાળ પોતાના સ્વરૂપ મુજબ સ્વયં પરિવર્તન પામતો રહે છે. તે સ્વયં પરિવર્તનશીલ છે. જેવી રીતે દીપક સ્વયં પ્રકાશિત થઈને અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે કાળ સ્વયં પરિવર્તન પામતાં પામતાં જીવ વગેરેનું પરિવર્તન કરે છે. દીપક સ્વયં પ્રકાશમાન છે, તેને પ્રકાશિત કરવા માટે કોઈ બીજા પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ અન્ય પદાર્થો અપ્રકાશિત છે અને તેમને પ્રકાશિત કરવા માટે દીપકનો ઉપયોગ છે. જેવી રીતે દીપક અપ્રકાશિત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે કાળ અપરિવર્તનશીલ પદાર્થોનું પરિવર્તન કરતો નથી, પણ સ્વભાવથી પરિવર્તનશીલ પદાર્થોના પરિવર્તનમાં સહાયક થાય છે.

કાળના છે પ્રકારો છે: ૧. દ્રવ્ય કાળ અથવા પારમાર્થિક કાળ (નિરપેક્ષ કે વાસ્તવિક કાળ), અને ૨. વ્યવહાર કાળ અથવા પરંપરાગત કે સાપેક્ષ સમય.

૧. કાળ અથવા પારમાર્થિક કાળ : આ કાળના સાતત્યપૂર્ણ, અવિરત પ્રવાહના તાર્કિક ખ્યાલ દ્વારા સમજી શકાય છે. કાળ પરિવર્તનનું સહાયક કારણ છે. આ પરિવર્તન સાતત્યને આધારે સમજી શકાય છે. સાતત્ય વિના આપણે પરિવર્તનને બિલકુલ સમજી શકીએ નહીં. જે સાતત્ય ન હોય તો પ્રશ્ન એ થાય કે પરિવર્તન પામનાર શું છે? તેથી સાતત્ય (સ્થાયિત્વ-સ્થિતિશીલતા) પરિવર્તનનો આધાર છે. કાળ-પારમાર્થિક કાળ નિત્ય છે, અરૂપી છે અને અનાદિ છે.

૨. વ્યાવહારિક કાળ અથવા સમય : આ દ્રવ્યમાં પરિવર્તનોને ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. તેથી તે પદાર્થોમાં ઉદ્ભવતાં રૂપાંતરો દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. સમય સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી કલાકો, મિનિટો, સેકન્ડો વગેરે દ્વારા સમજી શકાય છે. તે દ્વારા આપણે વસ્તુને તેમાં ઉદ્ભવેલ પરિવર્તન મુજબ નવી કે જૂની કહીએ છીએ. સમય અથવા વ્યાવહારિક કાળને આદિ અને અંત બંને છે.

કાળ એક દ્રવ્ય નથી, પરંતુ અસંખ્યાત્ દ્રવ્યો-પ્રદેશો છે. કાળ સૂક્ષ્મ પ્રદેશો (નર્ત્વો)નો બનેલો છે અને તે એકમેક સાથે કદી સંયોજિત થતા નથી. વિશ્વ કાળના આ અંશો-નર્ત્વો-પ્રદેશો-થી સભર છે. કાર્મણુ દિક્ર-પ્રદેશ તેનાથી વંચિત નથી. લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર એક-એક કાળ-પ્રદેશ સ્થિત છે. કાળના પ્રદેશો અવિભાજ્ય, અસંખ્ય અને અરૂપી છે. તેથી કાળ એક દ્રવ્ય નથી પણ અસંખ્યાત દ્રવ્યો છે, જે પ્રત્યેક નિત્ય અને અવિભાજ્ય છે.

જૈન દૃષ્ટિએ, કાળ માત્ર સત્ (વાસ્તવિક) જ નથી, પરંતુ તે વાસ્તવિક સૃષ્ટિના વિકાસ અને સમજૂતી માટેનું સમજી પરિબળ છે. તેથી કાળના દ્રવ્ય તરીકે અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સત્ છે, પરંતુ તેને ભૌતિક સ્વરૂપ નથી અને તેથી તે અસ્તિકાય નથી-અનસ્તિકાય છે. ભૂતકાલીન સમય નષ્ટ થયેલ છે અને ભાવિ સમય અત્યારે અસત્ છે. તેથી કાળ બ્યારેને ત્યારે એક વર્તમાન સમય રૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ અને એ જ સદ્ભૂત કાળ છે. અસદ્ભૂત ક્ષણોને યુદ્ધિમાં એકત્રિત કરીને કાળના વિભાગો (મિનિટ, કલાક વગેરે) પાડવામાં આવે છે.

૧૦. તત્ત્વનું નૈતિક વર્ગીકરણ : નવતત્ત્વો

(ETHICAL CLASSIFICATION OF TATTVA : NINE CATEGORIES)

૧. પ્રાસ્તાવિક (Introductory) :

ભારતીયજન તેની પ્રકૃતિથી તત્ત્વજ્ઞ છે. તત્ત્વવિજ્ઞાન વિના કે પોકળ-નિર્બળ તત્ત્વવિજ્ઞાનવાળી કોઈ સદ્ગત કે દર્શન અધ્યાત્મવાદ કે જ્ઞાનીજનની ભૂમિમાં લાંબુ

ટકી શકે નહીં. અહિંસાના આધ્યાત્મિક ખ્યાલ પર આધારિત હોવા છતાં યુદ્ધનું સુંદર નીતિશાસ્ત્ર—તેનો અત્યંત સરળ અષ્ટાંગ માર્ગ ભારતના સામાન્ય જનસમુદાયને આકર્ષી શક્યો નહીં, કારણ કે તેનું તત્ત્વવિજ્ઞાન ભારતીય માનસને પ્રતીતિજનક લાગ્યું નહીં. નક્કર અને પ્રતીતિકર તત્ત્વવિજ્ઞાન સમયના જુવાળની ઝીંક ઝીલી શક્યાં છે. ભારતમાં તાર્કિક સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે નીતિશાસ્ત્ર-વિદ્યાનું તત્ત્વવિજ્ઞાન પોકળ છે તેવી રીતે તત્ત્વવિજ્ઞાનવિદ્યાનું નીતિશાસ્ત્ર પણ અંધ-અર્થહીન છે. ભારતીય નીતિશાસ્ત્રના ગતિશીલ અને વિકાસશીલ લક્ષણ માટે આ હકીકત જ જવાબદાર છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે પણ અવિભાજ્ય સંબંધ છે. જૈન દર્શન તત્ત્વતઃ નૈતિક-તાર્કિક દર્શન છે. તત્ત્વવિજ્ઞાન વિના નીતિશાસ્ત્ર અવ્યવહારુ, અતાર્કિક અને સંપૂર્ણ રીતે બિનઅસરકારક બની જાય. સાચો નીતિમાન માનવી તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞ પણ હોય છે, અને સાચો તત્ત્વજ્ઞ માત્ર સત્યનો જ્ઞાતા જ નથી, પરંતુ તે તેના વ્યાવહારિક જીવનમાં તાર્કિક નિષ્કર્ષોની ઉપયોગ કરનાર પણ છે. સર્વ દર્શનોનું તત્ત્વવિજ્ઞાન ભિન્ન હોવા છતાં દર્શનમાત્રનું નૈતિક લક્ષ્ય સમાન-માનવશ્રેય છે.

૨. તાર્કિક અને નૈતિક વર્ગીકરણો વચ્ચે સંબંધ (Relation between Metaphysical and Ethical Classifications):

દ્રવ્યના તાર્કિક વર્ગીકરણ અને તત્ત્વના નૈતિક વર્ગીકરણ વચ્ચે ગાઠ સંબંધ છે. પ્રથમ વર્ગીકરણ માનવમનની તાર્કિક જિજ્ઞાસાની અભિવ્યક્તિ છે, બ્યારે દ્વિતીય વર્ગીકરણ તેના નૈતિક-ધાર્મિક અન્વેષણનો આવિષ્કાર છે. સ્થાનાંગસૂત્ર, સમયસાર જેવા ગ્રંથોમાં તત્ત્વનું વિભાજન નવ પદાર્થોમાં કરવામાં આવે છે. આ નવ પદાર્થો કે તત્ત્વો નીચે મુજબ છે:

૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. પુણ્ય, ૪. પાપ, ૫. આસ્રવ-આશ્રવ, ૬. બંધ, ૭. સંવર, ૮. નિર્જરા, અને ૯. મોક્ષ.

આમાંથી પુણ્ય અને પાપને આસ્રવ અને બંધમાં સમાવિષ્ટ કરીને ઉમાસ્વાતિ અને અન્ય કેટલાક ચિંતકો તત્ત્વોની સંખ્યા સ્પષ્ટ આપે છે. આ ૭ કે ૯ તત્ત્વો સંસાર અને તેના કારણ તેમ જ મોક્ષ અને તેના કારણ સાથે સંબંધિત છે. આ રીતે મુમુક્ષુ માટે બંધ અને તેનું કારણ (આસ્રવ) તેમ જ મોક્ષ અને તેનાં કારણો(સંવર અને નિર્જરા)નું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તદુપરાંત, જીવ-આત્મા-નું જ્ઞાન પણ તેને માટે આવશ્યક છે, કારણ કે તે જ બંધનમાં છે અને મુક્ત થવાનો છે. નવ-તત્ત્વનું નૈતિક વર્ગીકરણ મોક્ષના ખ્યાલના સંદર્ભમાં આવશ્યક બની

રહે છે. સંસારી જીવ અનાદિ કાળથી કર્મ દ્વારા બદ્ધ છે અને તે આ પ્રયત્ન કર્મ-જાજરમાંથી મુક્તિ ચાહે છે. તેને બંધન પસંદ નથી અને પોતાની વર્તમાન શક્તિ મેળવવા મથે છે. મોક્ષ આ રીતે લક્ષ્ય છે. જીવન-લક્ષ્ય તરીકે મોક્ષના સ્વીકાર સાથે, આપણે સ્વાભાવિક રીતે આપણા માર્ગમાંના અંતરાયો જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. આ અંતરાયો કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે અને તેમનું નિવારણ કેવી રીતે શક્ય છે? આ અંતરાયોનું સ્વરૂપ શું છે? આ સર્વે પ્રશ્નોના ઉત્તર આ ૭ કે ૮ તત્ત્વોના વર્ગીકરણ દ્વારા આપણને મળે છે. આ તત્ત્વો જીવ અને અજીવની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ અને સ્વરૂપો છે. હવે આપણે આ પ્રત્યેક તત્ત્વ અંગે વિચારીશું.

૩. નવ તત્ત્વો (Nine Categories) :

૧. જીવ (Jiva, Soul or The Conscious Principle)

આ પહેલાં આપણે જીવ અંગે વિશદ રીતે ચર્ચાવિચારણા કરેલ છે. અહીં આપણે અત્યંત સંક્ષેપમાં જીવ અંગે જોઈશું. જીવ ચેતનમય તત્ત્વ છે. ચેતના જીવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઘટકો ચેતનામાં સમાવિષ્ટ છે. આ રીતે જ્ઞાન-દર્શન જીવનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. જીવમાં પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન (મનિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યાય-કેવળ) તેમ જ ચાર પ્રકારનાં દર્શન (આક્ષુષ-અઆક્ષુષ-અવધિ-કેવળ) અંતર્ગત છે, પરંતુ કર્મ-પુદ્ગલ સાથેના જીવના સંબંધને લીધે, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને દર્શન તેનામાં પ્રચ્છન્ન છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જીવે કર્મ-પુદ્ગલને અલગ કરવા આવશ્યક છે. જ્યારે આસ્રવ દ્વારા સ્થિર થયેલ કર્મ-પુદ્ગલો (જીવમાં સંરક્ષિત કર્મ-અસરો)માંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થાય ત્યારે જ તે કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનનું અંતિમ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.

જીવ અંગે આગળ વિગતવાર માહિતી આપેલ હોઈ સહીં તેનું પુનરાવર્તન આવશ્યક નથી.

૨. અજીવ (Ajiva, Non-soul or The Unconscious Principle)

ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, આકાશ, કાળ એ પાંચ અજીવ દ્રવ્યો છે અને આ પ્રત્યેકની વિગતવાર ચર્ચા આપણે આ અગાઉ કરી ગયા છીએ,

૩. અને ૪. પુણ્ય અને પાપ (Virtuous Deed or Good Karma and Vicious Deed or Bad Karma) :

(૧) પુણ્ય-પાપ, સુખ-દુઃખનાં ઉપાદાન કારણો

જૈન કર્મવાદ વિશુદ્ધ રીતે વ્યક્તિવાદી છે. તે કર્મને સ્વ-દેહપ્રમાણ માને છે અને તેને વ્યક્તિપર્યંત સીમિત રાખે છે. કર્મ તેના શરીરની સીમામાં રહીને પોતાનું

કાર્ય કરે છે. કર્મ સર્વવ્યાપક નથી, પરંતુ સ્વદેહપર્યંત જ પરિમિત છે. જીવનું આશ્રયક લક્ષણ ચેતના, શુદ્ધિ અને આનંદ છે પરંતુ અનાદિ કર્મ-જાંજીર દ્વારા તે કર્મબંધનમાં છે અને પાપ-પુણ્ય ભોગવે છે. કર્મના બે પ્રકારો છે : ૧. શુભ, અને ૨. અશુભ. શુભ કર્મ પુણ્ય છે અને અશુભ-ખરાબ કર્મ પાપ છે. પુણ્ય અને પાપ કર્મોની તુલના અનુક્રમે સોનાની અને લોહાની ખેડી સાથે કરવામાં આવે છે. સંપત્તિ, સ્વાસ્થ્ય રૂપ, કીર્તિ, પુત્ર, સ્ત્રી, દીર્ઘાયુ વગેરે સુખનાં સાધનો શુભ કર્મો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે અને આ શુભ કર્મો પુણ્ય કહેવાય છે અને આથી વિરુદ્ધની સામગ્રી અશુભ કર્મો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે અને આ અશુભ કર્મો કહેવાય છે. સુખ અને દુઃખ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનાં ફળ છે. સુખ અને દુઃખનો અનુભવ મુખ્યત્વે પુણ્ય અને પાપનાં આંતરિક કારણોને આધારે થાય છે. શ્રીમંત વ્યક્તિ પણ દુઃખી દેખાય છે, બ્યારે નિર્ધન વ્યક્તિ સુખનો અનુભવ કરે છે. બાહ્ય પદાર્થો સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્ત કારણો છે, બ્યારે શુભ-અશુભ કર્મરૂપ પુણ્ય-પાપ જ સુખ-દુઃખનાં ઉપાદાન કારણો છે. સુખ-દુઃખનું ઉપાદાન કારણ (મૂળ કારણ) વ્યક્તિ સ્વયં છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે, અર્થાત્ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવાની ક્ષમતા અલગ અલગ છે. સુખ-દુઃખ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ (શારીરિક-માનસિક સંગઠન) પર નિર્ભર છે, અને તેનું નિર્માણ પણ પુણ્ય-પાપ અર્થાત્ શુભ-અશુભ કર્મોના આધારે થાય છે. શુભ-અશુભ કર્મો (પુણ્ય-પાપ)નો સંબંધ પ્રાણીના શરીર (સચેતન) સાથે જ છે.

(૨) પુણ્યની વ્યાખ્યા

પુણ્યની વ્યાખ્યા શુભ-સારા કર્મ તરીકે સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે. પરંતુ પુણ્યનાં બે પાસાં છે : ૧. ક્રિયા (conation)ના દષ્ટિબિંદુથી પુણ્ય જીવે કરેલું શુભ પ્રવૃત્તિ-કર્મ છે. ૨. પરંતુ શુભ કર્મનો અર્થ કર્મ-પુદ્ગલ કરીએ ત્યારે પુણ્યના પૌદ્ગલિક પાસાંને નિર્દેશ છે. કર્મ-પુદ્ગલ જીવમાં સંચિત થાય છે અને ખીજા અવતારમાં તેના પરિણામનો અનુભવ થાય છે. શુભ કર્મોના પુદ્ગલોને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. પુણ્ય આ રીતે વલણ તેમજ શક્યતા (potentiality) બંને છે. અહીં વલણ એટલે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ અને શક્યતા એટલે કર્મ-પુદ્ગલ. શુભ શક્યતાઓ પ્રતિ લઈ જતાં કાર્યો પુણ્ય છે.

(૩) પુણ્યના પ્રકારો

જૈન મતે, પુણ્યના ૯ પ્રકારો છે : ૧. અન્ન પુણ્ય, ૨. પાન પુણ્ય, ૩. વસ્ત્ર પુણ્ય, ૪. લયન (ધરનો આશ્રય) પુણ્ય, ૫. શયન પુણ્ય, ૬. મન (નિયંત્રણ) પુણ્ય,

૭. શરીર (નિયંત્રણ) પુણ્ય, ૮. વચન (નિયંત્રણ) પુણ્ય, અને ૯. નમસ્કાર પુણ્ય. અન્ન-પાણી-વસ્ત્ર-નું દાન કોઈપણ યોગ્ય વ્યક્તિઓને કરી શકાય છે. પરંતુ જૈન સાધુઓના સંદર્ભમાં તેનું આચરણ થતાં તે સર્વે અત્યંત અસરકારક બને છે. મન, શરીર અને વાણી પરનાં નિયંત્રણો અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રતિ કોઈપણ પ્રકારની હિંસા-નિવારણ માટેની અને તેને નીતિમય અને નૈતિક થવાની શીખ આપે છે. ત્યાગી(સાધુ)જનોને નીચા નમી નમન કરવામાં નમસ્કાર પુણ્ય છે.

(૪) પુણ્યનાં ઉદાહરણો અને પરિણામો

પુણ્ય આપણા શુભ ભાવો (પ્રવૃત્તિઓ) દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. પુણ્ય-સતકાર્ય-નાં ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે: સમ્યગ દર્શન અને સમ્યગ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, મહાત્માઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવયુક્ત વક્તવ્ય અને જુદાં જુદાં પ્રતોનું પાલન. આ સર્વે સતકાર્યો (પુણ્યો)નાં પરિણામો-આવિષ્કારો નીચે મુજબ છે: સાતાવેદનીય (સુખની લાગણીને વ્યક્તિગત અનુભવ), શુભ આયુષ્ય, શુભ નામ (શરીર) અને શુભ ગોત્ર. શુભ કર્મો-પુણ્ય-થી આરોગ્ય, સંપત્તિ, રૂપ, કીર્તિ, સુકુટુંબ-પરિવાર, દીર્ઘાયુ વગેરે સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) પાપની વ્યાખ્યા

પાપની વ્યાખ્યા અશુભ (ખરાબ) કર્મ તરીકે સામાન્ય રીતે આપી શકાય. પાપ રાગ-દ્વેષના પ્રભાવ હેઠળ કરવામાં આવતું અનિષ્ટ કાર્ય છે. આ માનવીના સદૃશ્યુષી વક્તવ્યો અને તેની અંતર્ગત સારપ વિરુદ્ધ તેની અધમ-હીન પ્રકૃતિનો બળવો છે. તેથી પાપને અજ્ઞાનના આવિષ્કાર તરીકે અને તેના સંકલ્પપ્રેરિત કર્મોમાંની અનીતિમત્તા તરીકે માની શકાય. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય કર્મો અશુભ છે અને તેથી તે પાપકર્મ છે.

(૬) પાપના પ્રકારો

પાપના ૧૮ પ્રકારો છે: ૧. પ્રાણુ વધ (જીવહિંસા), ૨. અસત્ય (મૃષાવાદ), ૩. અદત્તાદાન (પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ચોરી), ૪. અપ્રહ્નચર્ય, ૫. પરિગ્રહ, ૬. ક્રોધ ૭. માન (અહં), ૮. માયા (દંભ), ૯. લોભ, ૧૦. રાગ (આસક્તિ), ૧૧. દ્વેષ, ૧૨. કલેશ, ૧૩. અભ્યાખ્યાન (અન્યની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લગાડવા માટે ખોટી અફવાઓ-પડયંત્રોનો પ્રસાર) ૧૪. પૈશુન્ય (વાર્તાકથન), ૧૫. પર પરિવાદ (પરનિંદા), ૧૬ રતિ-અરતિ, ૧૭. માયામૃષા, ૧૮. મિથ્યાદર્શનશલ્ય.

(૭) પાપનાં ઉદાહરણો અને પરિણામો

પંચવ્રતો (અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહ)નું પાલન ન કરવાથી અને અસમ્યગ્ દર્શન તેમજ જ્ઞાનથી પરિણુમતાં કર્મો અશુભ કર્મો છે. આ વ્યક્તિમાં અસાતાવેદનીય અનુભવ (દુઃખની લાગણી), અશુભ આચુષ્ય, અશુભ નામ (શરીર) અને અશુભ ગોત્રનાં પરિણામો-આવિષ્કારો જન્માવે છે.

(૮) પુણ્ય-પાપ અને મોક્ષ

સત્કર્મયુક્ત-સદાચારી જીવન અસત્કર્મયુક્ત-દુરાચારી જીવનની અપેક્ષાએ વધારે સારું હોવા છતાં પર્યાપ્ત નથી. શુભ કર્મ કે પુણ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવે છે, કારણ કે અસ્તિત્વનો વાસ્તવિક સમસ્યા પર અર્થાત્ જીવને અજીવની મલિનતાથી મુક્ત કરવાની સમસ્યા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો વધારે અવકાશ છે. માનવી સ્વયંના દૃષ્ટિબિંદુથી મુક્તિપ્રાપ્તિનો માનવ-આદર્શ સાનુકૂળ સંનેગોને લીધે વધારેને વધારે વિચારાય છે. પરંતુ મુક્તિ અહીં માત્ર માનવ-આદર્શ નથી પરંતુ સમગ્ર તરીકે જીવનો આદર્શ છે. તેથી અંતિમ આદર્શ અજીવથી જીવના છુટકારાનો, મુક્તિનો છે. સુખી જીવન ગમે તેટલું ઇચ્છનીય હોય તો પણ તેનાથી આ આદર્શ સિદ્ધ કરી શકાય નહીં. મુક્તિ-મોક્ષ જન્મ-મૃત્યુના ચક્રવાતમાંથી છુટકારો સચવે છે અને તેથી તે અનિવાર્યપણે સત્કર્મ તેમ જ અસત્કર્મ બંનેથી પર છે. સત્કર્મ (પુણ્ય) તેમજ અસત્કર્મ (પાપ) બંને જીવને બંધનમાં રાખે છે અને તેથી તેના સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદિત કરે છે. અંતિમ દૃષ્ટિએ, પુણ્ય પણ કામ્ય (ઈચ્છવા યોગ્ય) નથી. તેથી જ પુણ્યકર્મની તુલના સોનાની ખેડી સાથે કરવામાં આવે છે. આસક્તિ (રાગ) શુભ-અશુભ બંને કર્મોનું અંતિમ કારણ છે અને બંને કર્મપ્રકારો વ્યક્તિને બંધનમાં રાખે છે. તેથી જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે, “પુણ્ય અને પાપ બંનેના ક્ષયથી મુક્તિ મળે છે.” આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા-બંધનના પ્રવાસીએ અનાસક્ત-વિરક્ત વલણ વિકસાવવું જોઈએ.

૫. આશ્રવ-આશ્રવ : (Influx of Karmic Particles)

(૧) વ્યાખ્યા :

જે દ્વારા (આત્મામાં) કર્મ વહે છે તે આશ્રવ છે. (માત્રવનેડનેન કર્મ્ હ્નિ ક્ષાભવઃ ૧) જ્ઞા + સ્ કે જ્ઞા + શ્રવ (ઝરવું, ટપકવું, વહેવું) પરથી આશ્રવ શબ્દ ઉદ્ભવેલ છે. તેથી આશ્રવ એટલે આત્મામાં કર્મ-પુદ્ગલોનો પ્રવેશ. કર્મ-પુદ્ગલો સમગ્ર લોકમાં છે. આત્મા યોગ (મન-વચન-કાયા-ની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ) અને કષાય

(ક્રોધ, માન, માયા, લોભ જેવી માનસિક પ્રવૃત્તિઓ) દ્વારા કર્મોપાર્જન કરે છે. જ્યારે આત્મા ક્ષેત્રપણુ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે પોતાની આસપાસ રહેલા કર્મયોગ્ય પરમાણુઓને આકર્ષે છે, અર્થાત્ કર્મરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રક્રિયા 'આશ્રવ' છે.

(૨) આશ્રવ અને પુણ્ય-પાપ

પુણ્ય અને પાપ અનુક્રમે શુભ અને અશુભ આશ્રવ છે. શુભ યોગ પુણ્યના આશ્રવ છે અને અશુભ યોગ પાપનો આશ્રવ છે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આત્માને દૂષિત કરનાર ચાર કષાયો (મલિન ભાવો) છે.

(૩) પ્રકારો

આશ્રવના બે પ્રકારો છે : (૧) ભાવાશ્રવ અને (૨) દ્રવ્યાશ્રવ.

(૧) ભાવાશ્રવ : આત્માની પ્રવૃત્તિ ભાવાશ્રવ છે.

(૨) દ્રવ્યાશ્રવ : આત્મામાં પ્રવેશતું કર્મ-પુદ્ગલ 'દ્રવ્યાશ્રવ' છે.

આ રીતે ભાવાશ્રવ પ્રવૃત્તિ સિવાય કંઈ નથી, જ્યારે 'દ્રવ્યાશ્રવ' વિશિષ્ટ પ્રકારનું પુદ્ગલ છે. ઉભાસ્વાતિ આવા ભેદ ન પાડતાં આશ્રવને મન-વચન-કાર્યા-નું કાર્ય માને છે.

૬. બંધ (Bondage due to Karma)

આત્મા અને કર્મ-પુદ્ગલ વચ્ચેના ક્ષીર-નીર સમા ગાઠ સંબંધને 'બંધ' કહેવામાં આવે છે. રાગ-દ્વેષ બંધનું મૂળ કારણ છે. તેને લીધે કર્મપરમાણુઓ આત્મા સાથે સંલગ્ન થાય છે. આત્મા સાથેની કર્મ-પુદ્ગલોની સંલગ્નતા 'બંધ' કહેવાય છે.

બંધના ૪ પ્રકારો છે : (૧) પ્રકૃતિબંધ (nature-bondage), (૨) પ્રદેશ-બંધ (particle-bondage), (૩) સ્થિતિ-બંધ (duration-bondage),

(૪) અનુભાગ-બંધ (intensioly bondage).

૧. પ્રકૃતિ-બંધ (Nature Bondage)

પ્રકૃતિ-બંધ આત્માની પ્રવૃત્તિને લીધે પુદ્ગલનું કર્મ-પુદ્ગલોમાં રૂપાંતરનું પરિણામ છે. બદ્ધ પરમાણુઓની વિભિન્ન સ્વભાવરૂપ પરિણતિને અર્થાત્ વિભિન્ન કાર્યરૂપ ક્ષમતાને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.

૨. પ્રદેશ-બંધ (Partial Bondage)

પ્રદેશ-બંધ તાકિંક રીતે ખીન્ને પ્રકાર છે. પ્રદેશબંધ એટલે બદ્ધ પરમાણુઓનો સમૂહ. એક વાર વિવિધ કર્મપ્રકારો જીવ પર પ્રભાવ પાડે કે તુરંત જ કર્મ-પુદ્ગલો આત્માના વિભિન્ન પ્રદેશો રોકી લે છે અને તેને માટે વાસ્તવમાં કર્મ-જીવોમાંથી છટકવું અશક્ય બની જાય છે.

પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ એ બંને પ્રકારો યોગ (મન-વચન-કાયા-ની પ્રવૃત્તિ)ને લીધે છે.

૩. સ્થિતિ-બંધ (Duration Bondage)

સ્થિતિ-બંધ કર્મ-પુદ્ગલોના અવિરત પ્રવાહ નિર્દેશ છે અને પ્રત્યેકના નાશ માટે નિશ્ચિત કાળાવધિ (time-duration) છે. કર્મક્રીડાના ભોગવટાની અવધિ (મુદત)ને, સ્થિતિ-બંધ કહે છે. સ્થિતિ-બંધ મુજબ, કર્મનો ઉદય થાય છે. કર્મ-પુદ્ગલોના અવિરત પ્રવાહને લીધે કર્મ-પુદ્ગલો સાકાર થવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને આ જીવના વિવિધ પ્રકારોના અનુભવોમાં પરિણમે છે.

૪. અનુભાગ (અનુભાવ)-બંધ (Intensity Bondage)

પ્રકૃતિ-બંધ અર્થાત્ સ્વભાવના નિર્માણ સાથે જ તેમાં તીવ્ર કે અતિ તીવ્ર, મંદ કે મધ્યમ પ્રકારે ક્રીડા આપવાની શક્તિનું પણ નિર્માણ થાય છે. આ પ્રકારની શક્તિ કે વિશેષતાને અનુભાગ-બંધ કહે છે. કર્મ-ક્રીડાની તીવ્રતામાંના તકાવતો આને લીધે છે.

સ્થિતિ-બંધ અને અનુભાગ-બંધ એ બે પ્રકારો કષાયો (રાગ-દ્વેષ)ને લીધે ઉદ્ભવે છે.

બંધના બે તબક્કાઓ છે : ભાવ-બંધ અને ૨. દ્રવ્ય-બંધ.

૧. ભાવ-બંધ

રાગ-દ્વેષ જેવા કષાયો (passions-માનસિક પ્રવૃત્તિઓ) ચેતનાને ક્ષુબ્ધ કરે છે અને કર્મબંધની વિશિષ્ટ સ્થિતિ સર્જે છે. આ 'ભાવ-બંધ' છે.

૨. દ્રવ્ય-બંધ

ત્યારબાદ જીવ સાથે કર્મ-પુદ્ગલોના વાસ્તવિક સંબંધ થાય છે અને આ 'દ્રવ્ય-બંધ'માં પરિણમે છે.

બંધ યોગને લીધે છે. પરંતુ માત્ર યોગને લીધે નથી. 'યોગ' ઉપરાંત કષાયોની દૂષિત અસર 'બંધ'ના કારણરૂપ છે. કષાયની સહાય સાથે યોગ કર્મનાં નવાં પુદ્ગલોને આકર્ષે છે અને આ કર્મના પુદ્ગલોમાં રૂપાંતરિત થાય છે અને જીવને બાંધે છે. સમગ્ર લોકમાં 'કર્મવર્ગણા' નામક પુદ્ગલ દ્રવ્યો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં છે અને આ દ્રવ્યો રાગ-દ્વેષ (કષાયો)ના પરિણામરૂપ ચિકાશને લીધે આત્માને આવીને વળગે છે.

કર્મ-બંધ અત્યંત ગાઢ, ગાઢ, મધ્યમ પ્રકારના કે શિથિલ પ્રકારના હોય છે. જૈન શાસ્ત્રો અત્યંત ગાઢ કર્મ-બંધ પ્રકારને 'નિકાચિત' એવું નામ આપે છે અને આ કર્મ પ્રાયઃ અવશ્ય લોગવવું પડે છે, જ્યારે શેષ પ્રકારનાં કર્મો ભાવના અને સાધનાના પર્યાપ્ત બળથી લોગવ્યા વિના પણ છૂટી શકે છે.

૭. સંવર (Prevention of Influx of Karma)

'સંવર' શબ્દ સંસ્કૃત સં+વૃ એટલે રોકવું—અટકાવવું પરથી ઉદ્ભવેલ છે. આમ, સંવર એટલે આશ્રય(કર્મબંધ પ્રવૃત્તિ)નો નિરોધ. સંવર આશ્રયનું વિરોધી છે. તે પ્રવેશતાં કર્મને અટકાવે છે. સંવર દ્વારા નવીન કર્મોનું ઉપાર્જન રોકાય છે, જ્યારે પુણ્ય દ્વારા શુભ કર્મો બંધાય છે. આ રીતે, સંવર અને પુણ્ય વચ્ચે તફાવત છે.

સંવરના પણ બે પ્રકારો છે : (૧) ભાવસંવર, અને (૨) દ્રવ્ય-સંવર. આ પ્રકારો તેના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપને આધારે પાડવામાં આવે છે. ભાવાશ્રવના નિયંત્રણના કારણરૂપ એતનાનું રૂપાંતર ભાવ-સંવર છે; જ્યારે દ્રવ્યાશ્રવનું નિયંત્રણ દ્રવ્ય-સંવર છે.

'દ્રવ્યસંગ્રહ' નામક ગ્રંથ સંવરના પ્રકારો નીચે સુજ્ઞ દર્શાવે છે : ૧. વ્રત (vow) ૨. સમિતિ (carefulness), ૩. યુગ્મિ (restraint), ૪. ધર્મ (observance), ૫. અનુપ્રેક્ષા (meditation), ૬. પરીપક્ષ જય (victory over troubles), ૭. ચારિત્ર (conduct). આ પ્રત્યેકના પણ પેટાપ્રકારો પાડવામાં આવે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર 'વ્રત'ને પ્રકાર તરીકે નિર્દેશતું નથી, પરંતુ તેના સ્થાને 'તપ'ને નિર્દેશો છે.

૮. નિર્જરા (Partial Annihilation of Karma)

નિર્જરા એટલે બધા કર્મોનો કમશઃ ક્ષય. નિર્જરા એટલે નિર્જરણ કરવું, જરાવી નાખવું. નિર્જરા આત્મા સાથે સંલગ્ન એવાં કર્મોનો આશિક-અપૂર્ણ ક્ષય છે. આશિક કર્મક્ષય દ્વારા થતું આત્માનું રૂપાંતર ભાવ-નિર્જરા કહેવાય છે, જ્યારે આ ક્ષય સ્વયં દ્રવ્ય-નિર્જરા કહેવાય છે.

નિર્જરાના બે પ્રકારો છે : (૧) સકામ (અવિપાક) નિર્જરા, અને (૨) અકામ (સવિપાક) નિર્જરા.

(૧) સકામ (અવિપાક) નિર્જરા

આ પ્રકાર તપ, ધ્યાન વગેરે દ્વારા યુદ્ધિપૂર્વક પુરોગામી કર્મબંધનો ક્ષય છે. જેવી રીતે વૃક્ષનાં ફળો ઉપાય દ્વારા પણ જલ્દીથી પકવવામાં આવે છે તેવી

રીતે અહીં કર્મને ફળભોગ પહેલા જ તપશ્ચર્યાદિ સાધનો દ્વારા કર્મને પકવીને ક્ષીણ કરવામાં આવે છે.

(૨) અકામ (સ.વેપાક) નિર્જરા

અકામ નિર્જરામાં કેટલાંક કર્મો સ્વયં તેની અવધિ (મુદત) પૂર્ણ થતાં ઇચ્છા વગર જ આપોઆપ ખરી પડે છે. જેવી રીતે વૃક્ષનાં ફળો સ્વતઃ સમય જતાં વૃક્ષ પર પાકે છે તેવી રીતે કેટલાંક કર્મો સ્વતઃ અવધિ પૂર્ણ થયે પાકી જઈ ભોગવાઈ જઈ ખરી પડે છે. આમ કર્મના નિર્દિષ્ટ ફળભોગ બાદ સ્વાભાવિક કર્મ-ક્ષય સવિપાક કે અકામ નિર્જરા છે.

૯. મોક્ષ (Liberation or Total Annihilation of Karma)

મોક્ષ એટલે સર્વ કર્મનો સર્વથા ક્ષય. (કુત્સ્નકર્મહ્યયો મોક્ષઃ ।) કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં જીવ સંસારચક્રમાંથી મુક્ત થાય છે. મોક્ષ એ કોઈ ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ નથી. જેવી રીતે દર્પણ માંજવાથી ઉલ્જવળ થઈ અગમગે છે તેવી રીતે આત્મા તેના કર્મ-મેલ ધોવાઈ જતાં ઉલ્જવળ થઈ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે. જેવી રીતે વાદળાં ખસી જતાં અગલગતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે તેવી રીતે કર્મનાં આવરણો ખસી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે-જ્યોતિર્મય ચિત્સ્વરૂપે પૂર્ણ પ્રકાશમાન થાય છે. સંપૂર્ણ કર્મક્ષયના કારણરૂપ આત્માનું રૂપાંતર ભાવ-મોક્ષ કહેવાય છે અને કર્મ-પુદ્ગલની વાસ્તવિક અગતતા દ્રવ્ય-મોક્ષ કહેવાય છે. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં આત્મા પુનઃકદી પણ બદ્ધ થતો નથી.

દમ્બે કીજે ચયાંડ યન્તં પ્રાદુર્મંવતિ ન કુહર ।

કર્મંબીજે તથા દમ્બે ન રોહતિ મ્બાહકુરઃ ॥

“જેવી રીતે ખીજ ખરાબર બળી ગયા પછી અંકુરો ઉત્પન્ન થતા નથી તેવી રીતે કર્મરૂપી ખીજ સર્વથા બળી ગયા બાદ સંસારરૂપી અંકુરો ઉત્પન્ન થતા નથી.” ઉમાસ્વામિ આગળ દર્શાવે છે તેમ, “જ્યારે સર્વપ્રથમ વ્યક્તિનાં મોહનીય કર્મો, ત્યારબાદ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મોના ક્ષય થાય છે ત્યારે તે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.” બળી, તત્ત્વાર્થસાર (૧૦.૧.૩) દર્શાવે છે તેમ, “કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાદ, બંધ ઉત્પન્ન કરતાં કારણની ગેરહાજરી અને નિર્જરાની હાજરીને લીધે, વ્યક્તિ સમય જતાં શેષ કર્મો (દા. ત. વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર)થી મુક્ત થાય છે અને કર્મના સર્વ પ્રકારથી વંચિત થતાં તે અંતિમ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.”

મોક્ષ મુક્તિ છે, અજીવમાંથી જીવનો છુટકારો છે. મોક્ષ શાશ્વત છે. જેમ પાણીમાં રહેલી માટીના લેપવાળી તુંબડી તેના પરનો બધો મેલ નીકળી જતાં એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે તેમ આત્મા પરનો કર્મરૂપી સઘળો મેલ દૂર થતાં આત્મા સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે અને લોકના અગ્રભાગે પહોંચી સ્થિત થાય છે.

જેનાં સકળ કર્મેના નિર્મૂળ-સંપૂર્ણ ક્ષય થયો છે તે ઈશ્વર છે (વર્ગીણઃ સકલકર્મ ફૈશ્વરઃ ।) ઈશ્વર મુક્તાત્માથી ભિન્ન પ્રકારનો નથી. ઈશ્વરત્વ અને મુક્તિનું લક્ષણુ સમાન છે. ઈશ્વર અહીં જગતનો સર્જક ઈશ્વર નથી. તેની ઉપાસના-તેનું અવલંબન હૃદયશુદ્ધિ માટે છે, રાગ-દ્વેષ નિવારણુ અર્થે છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિ માનવદેહ દ્વારા જ શક્ય છે. દેવો દેવ-ગતિમાંથી મુક્તિ પામી શકતા નથી, તેમને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે માનવદેહ ધારણુ કરવો પડે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકનાર જીવો ‘ભવ્ય’ કહેવાય છે, બ્યારે કદી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત ન કરી શકનાર જીવો ‘અભવ્ય’ કહેવાય છે. ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વ જીવનાં સ્વાભાવિક લક્ષણુ છે. જેમ મગમાંના કોરડા મગ અન્ય મગ પાકી જાય ત્યારે પણ પાકતા નથી તેમ અભવ્ય જીવની સંસાર-સ્થિતિ પણ પાકતી નથી.

સમાપન

મોક્ષાર્થાંને આત્મવિકાસમાર્ગમાં ઉપર વર્ણવેલ નવ તરવોનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી છે. નવ તરવોમાંથી જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તરવો છે.

આશ્રવ અને બંધ જીવ-અજીવ (ચેતન-જડ) સંયોગનું અવસ્થાંતર છે. આશ્રવ અને બંધ સંસારનાં કારણુ છે.

સંવર અને નિર્જરા આત્માની ઉજ્જવળ દશા છે અને તે બંને મોક્ષનાં સાધન છે.

આ રીતે આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પાંચ તરવો યથાસંભવ જીવ-અજીવમાં સમાઈ જાય છે.

પુણ્ય-પાપ આત્મસંબંધ કર્મપુદ્ગલો છે. તેથી પુણ્ય-પાપને ‘બંધ’માં અંતર્ગત કરીએ તો નવ તરવોને સ્થાને સાત તરવો રહે છે.

*

* *

પ્રકરણ ૩

જૈન તર્કશાસ્ત્ર

(Jaina Logic)

૧. પ્રાસ્તાવિક (Introductory)

જૈન દર્શન બહુત્વવાદી વાસ્તવવાદ છે. તે મન અને તેનાથી સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ વચ્ચેના ભેદ સ્વીકારે છે. આ બે વચ્ચેના ભેદનો સ્વીકાર તેને જ્ઞાન અને વાસ્તવિકતાની અનેકવિધતાના તાર્કિક નિબંધ પ્રતિ લઈ જાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય વાસ્તવિકતાની સમજ છે. વાસ્તવિકતા અને સત્ય એક અને સરળ નથી, પરંતુ અત્યંત જટિલ અને અનેકાંત છે. તેથી આ હેતુ કેટલાંક સરળ નિરુપાધિક વિધાનોની રચના દ્વારા માત્ર સિદ્ધ કરી શકાય નહીં. વાસ્તવિકતા જટિલ છે અને તેથી કોઈપણ એક સરળ-સાદું વિધાન તેના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરી શકે નહીં. આથી જૈન ચિંતકો વાસ્તવિકતાને લગતાં બિન્ન બિન્ન વિધાનો સાથે 'સ્યાત્' શબ્દ લગાડે છે.

૨. સ્યાદ્વાદ અને અનેકાંતવાદ શબ્દોની સમજૂતી

સ્યાદ્વાદ, અનેકાંતવાદ, સાપેક્ષવાદ, કથયિતવાદ-આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

'સ્યાત્' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રશંસા, અસ્તિત્વ, વિવાદ, વિચારણા, અનેકાંત, પ્રશ્ન વગેરે થાય છે.* કેટલાક 'સ્યાત્'નો અર્થ કદાચ, શાયદ એવો કરે છે. પરંતુ, 'સ્યાત્' શબ્દ દ્વારા આ કે આવા કોઈ સંશયવાચક અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. 'સ્યાત્' અવ્યય છે અને તે અનેકાંતનો ઘોતક છે.-અનેકાંત સૂચક છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'સ્યાત્' કે કથયિત' શબ્દનો અર્થ 'અમુક અપેક્ષાએ', 'અમુક દૃષ્ટિકોણથી' એવો થાય છે.

'સ્યાદ્વાદ' શબ્દમાં 'સ્યાત્' અને 'વાદ' એમ બે શબ્દો છે. 'સ્યાત્'નો અર્થ અપેક્ષા અને 'વાદ'નો અર્થ કથન કરવું એવો થાય છે. આથી સ્યાદ્વાદનો અર્થ અપેક્ષાએ કથન કરવું એવો થાય છે. 'સ્યાત્' શબ્દસુકત વસ્તુનું પ્રતિપાદન સમ્યગ્

* મુનિ નથમલ્લજી, જૈન દર્શન કે મૌલિક તત્ત્વ, ભાગ-૧ પૃ. ૩૧૬

પ્રતિપાદન છે. પદાર્થ અંગેનો નિર્ણય સ્યાદ્વાદ છે, કારણ કે પ્રત્યેક લક્ષણુ ‘સ્યાત્’ શબ્દ સાથે વ્યક્ત થાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિગિંદુઓથી નિહાળી શકાય તે સત્-અસત્, એક-અનેક, સમાન-અસમાન વગેરે હોઈ શકે. પદાર્થના વિભિન્ન ગુણોની અભિવ્યક્તિ વિભિન્ન દૃષ્ટિગિંદુઓથી ‘સ્યાત્’ શબ્દ દ્વારા શક્ય છે.

સ્યાદ્ અસ્ત્યેવ ઘટઃ સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ।

સ્યાદ્ નિત્ય એક ઘટઃ સ્ય દ્ ભિનિત્ય એવ ઘટઃ ॥

સ્યાદ્વાદના આ એકકાર્યુક્ત કથનોનો નિશ્ચયાત્મક અર્થ નીચે મુજબ છે:

અમુક અપેક્ષાએ ઘટ સત્ જ છે, અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અસત્ જ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય જ છે, અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે.

આ તાત્ત્વિક નિરૂપણ છે, વ્યવહારમાં આવો શબ્દપ્રયોગ થતો નથી-થાય પણ નહીં.

‘અનેકાંત’ શબ્દમાં ‘અનેક’ અને ‘અંત’ એવા બે શબ્દો છે. અનેક એટલે એકથી વધારે ઘણા અને અંત એટલે દૃષ્ટિગિંદુ, દિશા, અપેક્ષા, ખાણુ. અનેકાંત વાસ્તવિકતાના સપ્તામૂલક-તાત્ત્વિક-અસ્તિત્વવિષયક સ્વરૂપનું નામ છે.

‘અનેકાંતવાદ’ એટલે અનેક દૃષ્ટિગિંદુથી કથન. અનેકાંતવાદ પદાર્થની અનેકાત્મકતાની અભિવ્યક્તિ છે. પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત લક્ષણુયુક્ત છે.

૩. સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદ

જૈન મતાનુસાર, વાસ્તવિકતા અત્યંત જટિલ અને ગતિશીલ છે. તે એક નહીં પરંતુ અનેક છે અને આ પ્રત્યેક વાસ્તવિક પણ અત્યંત જટિલ અને ગતિશીલ છે. વાસ્તવિકતા અનેક લક્ષણુયુક્ત છે. પદાર્થમાત્ર અનેકાંત છે, અસંખ્ય ગુણુ તેમજ સંબંધયુક્ત છે. આ ગુણુ-લક્ષણુ-ધર્મો ગૈયારિક-પ્રત્યયાત્મક નથી, પરંતુ તેઓ વાસ્તવમાં પદાર્થમાં અસ્તિત્વમાન છે. જ્યારે આપણે પદાર્થ અંગે કોઈપણ નિર્ણય-કથન-વિધાન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના કોઈક પાસા-ગુણુ-લક્ષણુ-ધર્મ-ને પસંદ કરીએ છીએ. જ્યારે આપણે પદાર્થના આ વિશિષ્ટ ધર્મ અંગે કથન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે ‘સ્યાત્’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવાનો રહે છે, અર્થાત્ અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિગિંદુથી ‘આ પદાર્થ’ આવો છે અને અન્યથા નથી’ એમ કહેવાનું રહે છે. દા. ત., ઘડો સત્ છે એમ કહીએ ત્યારે આપણે ઘડાના અસ્તિત્વના પાસાની પસંદગી કરીએ છીએ અને તેના અન્ય પાસાની નહીં. એ જ પ્રમાણે ‘ગાંધીજી ભારતના રાષ્ટ્રપિતા છે’ એમ કહીએ ત્યારે ગાંધીજીનાં અનેક પાસામાંથી આ એક પાસાની પસંદગી આપણે કરીએ છીએ. ગાંધીજી કસ્તુરબાના

પતિ, તેમના પુત્રોના સંબંધમાં પિતા, તેમના પિતાના સંબંધમાં પુત્ર વગેરે પણ છે.

આ રીતે સ્યાદાદ અર્થાત્ વિધાનોની સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત નિર્ણયની સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત છે. પદાર્થ અનેકાંતાત્મક (અનેક લક્ષણમુક્ત) છે અને બ્યારે પદાર્થ વિશિષ્ટ નિર્ણયના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય ત્યારે આ અભિવ્યક્તિ ‘સ્યાદાદ’ તરીકે ઓળખાય છે. પદાર્થનાં લક્ષણોની અભિવ્યક્ત વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરી શકાય અને આ દૃષ્ટિબિંદુઓ ‘સ્યાત્’ શબ્દ સાથે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અનેકાંતાત્મક પદાર્થ અંગેનો નિર્ણય ‘સ્યાદાદ’ તરીકે ઓળખાય છે.

પદાર્થ અનેકાંતાત્મક છે અને તેથી જ તેના અંગેનો નિર્ણય સાપેક્ષ છે. અનેકાંતાત્મક પદાર્થના અભાવમાં સાપેક્ષ નિર્ણય અશક્ય છે. આમ, નિર્ણયની સાપેક્ષતા અનેકાંતાત્મક પદાર્થ અંગેનો સાપેક્ષ નિર્ણય છે, તેથી ‘સ્યાદાદ’ને અનેકાંતવાદ પણ કહી શકાય. અનેકાંતાત્મક પદાર્થ અંગેનો નિર્ણયને અનેકાંતવાદ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. ‘સ્યાદાદ’માં ‘સ્યાત્’ શબ્દ, પદાર્થનાં અનેક પાસાં વ્યક્ત કરે છે અને તેથી તેને ‘અનેકાંતવાદ’ તરીકે પણ નિર્દેશી શકાય.

આ રીતે ‘પદાર્થ’ સ્વયં ‘અનેકાંત’ છે અર્થાત્ અનેક લક્ષણોનું અધિષ્ઠાન છે. પદાર્થના પ્રત્યેક લક્ષણની અભિવ્યક્તિ ‘સ્યાત્’ શબ્દ સાથે કરવામાં આવે છે અને તેથી પદાર્થ અંગેનો નિર્ણય ‘સ્યાદાદ’ છે. નિર્ણય અનેકાંતાત્મક પદાર્થની અભિવ્યક્તિ છે અને તેથી તેને ‘અનેકાંતવાદ’નું નામ આપી શકાય.

દાસગુપ્તા ‘સ્યાત્’ શબ્દની અગત્ય દર્શાવતાં જણાવે છે, “પ્રત્યેક કથનનું સત્ય...માત્ર શરતી છે અને નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુથી અકલ્પ્ય છે. તેથી યથાર્થતાની ખાતરી માટે, પ્રત્યેક કથન પૂર્વે ‘સ્યાત્’ શબ્દ મૂકવામાં આવે છે. આ દર્શાવે છે કે કથન માત્ર સાપેક્ષ છે, અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી અને અમુક મર્યાદા હેઠળ, કોઈક રીતે કરવામાં આવેલ છે અને નહીં કે નિરપેક્ષ અર્થમાં. કોઈ નિર્ણય નિરપેક્ષ રીતે સાચો નથી અને કોઈ નિર્ણય નિરપેક્ષ રીતે ખોટો નથી. પ્રત્યેક નિર્ણય અમુક અર્થમાં સાચો છે અને અન્ય અર્થમાં ખોટો છે.”*

સ્યાદાદ વાસ્તવિકતા અંગેનો નિશ્ચિત ખ્યાલ છે. આમ છતાં પ્રત્યેક વિધાનની પૂર્વે ‘સ્યાત્’ હોવાને લીધે કેટલાક સમીક્ષકોના મતે સ્યાદાદ નિશ્ચયવાદ નહીં

* Dasgupta, S., A History of Indian Philosophy, p. 179, (Cambridge University Press), 1922.

પરંતુ સંશયવાદ છે. તેમના મતે, એક જ વસ્તુને સત્-અસત્ કે નિત્ય-અનિત્ય કહેવી એ સંશયવાદ સિવાય અન્ય કંઈ નથી. આ ટીકા યોગ્ય નથી. વસ્તુ સત્ તેમજ અસત્ છે, પરંતુ તે જે સ્વરૂપમાં સત્ છે તે સ્વરૂપમાં અસત્ નથી. તે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુથી સત્ તેમજ અસત્ છે. નિર્ણય વાસ્તવિકતા અંગે છે અને તે વાસ્તવિકતાનાં પાસાં નિર્દેશ છે. જૈન મતે, વાસ્તવિકતા અંગે કોઈ નિશ્ચિત મતંત્ર વાસ્તવમાં શક્ય નથી. કોઈપણ એક નિર્ણય વાસ્તવિકતાનું સંપૂર્ણતઃ આકલન કરી શકે નહીં. સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈપણ નિર્ણય અત્યંત જટિલ અને અનેકાંત એવા વાસ્તવિકનું વર્ણન કરવા પર્યાપ્ત નથી. વાસ્તવિકતા અને વાસ્તવમાં કોઈ નિશ્ચિત ખ્યક્યાલ શ નથી અને આ વાસ્તવિકતા અંગેનો જૈન દર્શનનો નિશ્ચિત ખ્યાલ છે. સ્યાદ્વાદ વસ્તુતઃ સંશયવાદ નથી પરંતુ સાપેક્ષ નિશ્ચયવાદ છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ સમુચિત રીતે દર્શાવે છે, ‘ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા અવલોકન કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી અને સાર્થક છે...’ સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી. એક જ વસ્તુનું જુદી જુદી આપેક્ષાએ અવલોકન કરવાનું અનેકાંગી અવલોકન દ્વારા નિર્ણય કરવાનું દર્શાવે છે. એક જ પદાર્થને વિભિન્ન અપેક્ષાઓથી વિરોધી ગુણયુક્ત હોવાનો નિશ્ચય કરવો એ સ્યાદ્વાદ છે. આ રીતે એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા દષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન ગુણો (વિરુદ્ધ જેવા લાગતા પણુ) સંગત થતા જણાતા હોય અને આનો સ્યાદ્વાદમાં પ્રામાણિક સ્વીકાર કરવામાં આવતો હોય તો તેને સંશયવાદ કૈવી રીતે કહી શકાય ? સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નહીં પરંતુ સાપેક્ષ નિશ્ચયવાદ છે.

અનેકાંતવાદ ન તો અસ્પષ્ટ છે, ન તો સ્વવિરોધી છે. તે પદાર્થના અત્યંત અર્થમય ખ્યાલની સુવ્યવસ્થિત અભિવ્યક્તિ છે. વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા શક્ય સમન્વયો કરીને ભિન્ન કે વિરુદ્ધ દેખાતા મતોનો સમુચિત રીતે સમન્વય એ અનેકાંત દષ્ટિનું સ્વરૂપ છે. અનેકાંતવાદ સમન્વયવાદ છે. અનેકાંતદષ્ટિમાથી નયવાદ અને સમભંગીવાદ ક્ષતિત થાય છે. વિભિન્ન પ્રચલિત વિચારપદ્ધતિઓને નયવાદમાં સ્થાન મળે છે, બ્યારે એક જ વસ્તુના સંબંધમાં પ્રચલિત વિરોધી કથનો કે વિચારોને સમભંગીવાદમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. સરતભંગી નય

સ્યાદ્વાદ એક જ પદાર્થમાં વિભિન્ન દષ્ટિબિંદુઓથી વિભિન્ન લક્ષણોનું કથન છે. સ્યાદ્વાદ વાસ્તવિકતા અંગેના સંપ્લેષક અભિગમ પર ભાર મૂકે છે—

વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ એકીસાથે વાસ્તવિકતાના આકલનમાં સહાયભૂત થવા પર તે ભાર મૂકે છે, જ્યારે નયવાદ વાસ્તવિકતા અંગેના વિશ્લેષક અભિગમ પર ભાર મૂકે છે—વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રહણુ કરી શકાય તે દર્શાવવા પર તે ભાર મૂકે છે. સંશ્લેષણ અને વિશ્લેષણ પરસ્પર અસંગઠિત નથી અને તેથી શુદ્ધ રીતે વિશ્લેષક અભિગમમાં સંશ્લેષણનાં તત્ત્વો અને વાસ્તવિકતાના સંશ્લેષક મતમાં વિશ્લેષણનાં તત્ત્વો આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઈપણ એક મત પર આત્યંતિક ભાર દોષ પ્રતિ લઈ જાય છે એવું નયવાદમાં અભિપ્રેત છે. તે સૂચવે છે કે પ્રત્યેક મંતવ્યને તેનું મૂલ્ય છે, પ્રત્યેક વાસ્તવિકતા પ્રતિબિંબિત કરે છે અને તેથી તે સર્વ સાથે મળીને આપણને વાસ્તવિકતામાં ડોકિયું કરાવે છે. એ જ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદમાં વિધાનોના પ્રકારોના સંશ્લેષક લક્ષણને એવી સ્પષ્ટ સમજ સાથે બિરદાવવામાં આવે છે કે સંશ્લિષ્ટ થયેલ વિભિન્ન વિધાનોમાંના પ્રત્યેકમાં વાસ્તવિકતા સ્વયં અંગે વ્યક્ત કરતું કંઈક છે.

વાસ્તવિકતા અનંત ગુણયુક્ત છે અને તેથી તેને અનંત દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળી શકાય. આ રીતે આપણી પાસે અનંત નય છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સપ્તભંગી નયનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સપ્ત એટલે સાત અને ભંગ એટલે પ્રકાર. આમ, સપ્તભંગી નય સાત વચન-પ્રકારોનો સમૂહ છે. આ સાત વચનપ્રયોગો જુદી જુદી અપેક્ષાઓએ સમજવાના છે, એકાંત દૃષ્ટિએ નહીં. કોઈ એક વચન-પ્રકારને એકાંત દૃષ્ટિએ સ્વીકારના સ્વાભાવિક રીતે જ અન્ય વચન-પ્રકારો અસત્ય કરે છે. સપ્તભંગીના સાત ભંગો (પ્રકારો-જવાબ આપવાના તરીકાઓ) કેવળ શાબ્દિક કલ્પના નથી, પરંતુ તેઓ પદાર્થના લક્ષણ પર આધારિત છે. તેથી પ્રત્યેક ભંગનું સ્વરૂપ પદાર્થના લક્ષણ સાથે સંગઠિત છે.

જૈન શાસ્ત્રકારો પ્રત્ય-પદાર્થ (દા.ત., ઘડો)ના પ્રત્યેક ગુણના વિધિ-નિષેધને લગતા નીચે મુજબના, સાત પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો દર્શાવે છે :

૧. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે.
૨. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી.
૩. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે અને અસ્તિત્વમાન નથી.
૪. સ્યાત્ ઘડો અવકતત્ય છે.
૫. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે અને અવકતત્ય છે.
૬. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી અને અવકતત્ય છે.
૭. સ્યાત્ ઘડો અસ્તિમાન છે, અસ્તિત્વન નથી અને અવકતત્ય છે.

ઉપરોક્ત વિધાનોમાં 'સ્યાત્' શબ્દ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે અને તે સૂચવે છે કે કોઈપણ એક વિધાન અન્ય સર્વ વિધાનોને બાકાત રાખીને નિરપેક્ષ રીતે સાચું નથી. પ્રત્યેક નિર્ણય સાપેક્ષતાની છાપથી અંકિત છે. પ્રત્યેક વિધાન એક દષ્ટિ-બિંદુથી અર્થાત્ વિશિષ્ટ ઘટકની હાજરીના દષ્ટિબિંદુથી સાચું છે. આમ, આપણા સર્વ નિર્ણયો સાપેક્ષ છે—બિનનિરપેક્ષવાદી છે. આમ, અહીં નિરપેક્ષવાદના ખ્યાલનું ખંડન છે.

(૧) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે' એ વિધાન દેખાતી રીતે દર્શાવે છે કે અમુક દષ્ટિબિંદુથી ઘડો અસ્તિત્વમાન છે. પદાર્થ સાથે સંબંધિત ચાર મુખ્ય ઘટકો—૧. દ્રવ્ય, ૨. ક્ષેત્ર, ૩. કાળ, અને ૪. પર્યાય-વિધાનના વિશિષ્ટ દષ્ટિ-બિંદુને નિશ્ચિત કરે છે. આ પ્રત્યેકની સમજૂતી નીચે મુજબ છે :

૧. દ્રવ્ય : ઘડો માટી નામના દ્રવ્યમાંથી બનેલ છે. આ વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા, ઘડો અસ્તિત્વમાન છે.

૨. ક્ષેત્ર : ઘડો બ્યાં સ્થિત છે તે ઘડાનું ક્ષેત્ર છે. આ વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા, ઘડો અસ્તિત્વમાન છે.

૩. કાળ : જે વર્તમાન સમયમાં ઘડો અસ્તિત્વમાન છે તે ઘડાના અસ્તિ-ત્વનો કાળ છે, સમયના વિશિષ્ટ ગાળા દરમ્યાન તેની ઉપસ્થિતિના દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતાં, ઘડો અસ્તિત્વમહ્લુ મા ઘડો તેની ઉત્પત્તિ પૂર્વે નહોતો અને તેના વિનાશ પછી પણ હશે નહીં આ દષ્ટિબિંદુથી ઘડો અસ્તિત્વમાન કહી શકાય નહીં.

૪. પર્યાય : આ ઘડાનું સ્વરૂપ કે આકાર દર્શાવે છે. ઘડાના સંક્રાંચાયેલ કાંડલા જેવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપના દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતાં, ઘડો અસ્તિત્વમાન છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો પ્રથમ વિધાનનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયના દષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં, સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાય રૂપે ઘડો અસ્તિત્વ-માન છે.

(૨) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી' એ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ઘડાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયના લક્ષણોની ગેરહાજરીના દષ્ટિબિંદુથી નિહાળતાં ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી. સવિશેષ રૂપે કરીએ તો, પર-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-પર્યાયથી 'ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી'. આ વિધાનનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ઘટ, પટ કે અન્ય કંઈક તરીકે અસ્તિત્વમાન નથી. આ દ્વિતીય વિધાન પ્રથમ વિધાનનું પૂર્ણ-વિરોધી નથી. તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તે ઘડાના અસ્તિત્વનો

ધન્કાર કરતું નથી, પરંતુ તેમાં વિધાયક રીતે હાજર ન હોય તેવા અન્ય લક્ષણોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે ત્યારે જ તે તેનું અસ્તિત્વ ધન્કારે છે, અહીં અર્થ એ છે કે જો ઘડો અસ્તિત્વમાન ન હોય તો તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાય નહીં.

પ્રથમ અને દ્વિતીય એ બે મૂળ પ્રકારો છે.

(૩) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે અને અસ્તિત્વમાન નથી' એ તૃતીય વિધાનના સ્વીકાર માટે આધાર એ છે કે ઘડો સ્વ-દ્રવ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર-પર્યાયના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વમાન છે અને પર-દ્રવ્યાદિના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વમાન નથી. આ વિધાન દ્વારા ઘડાના અસ્તિત્વ અંગે વિધિ અને નિષેધ બંને ક્રમશઃ કરવામાં આવેલ છે. આ વિધાન મુજબ, નિર્ણયનો પ્રથમ ભાગ ઘડાના વ્યક્તિગત ગુણધર્મોના અસ્તિત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી સત્ય છે અને તેના દ્વિતીય ભાગ ઘડામાં અન્ય ગુણધર્મોના અભાવના દૃષ્ટિબિંદુથી સત્ય છે. આનો અર્થ એ છે કે ઘડો તેના વ્યક્તિગત ગુણધર્મોના દૃષ્ટિબિંદુથી અસ્તિત્વમાન છે અને તે તેનામાં અન્ય ગુણધર્મોની ગેરહાજરીના દૃષ્ટિબિંદુથી અસ્તિત્વમાન નથી. આ વિધાનમાં બે પર્યાયોની ક્રમિક અભિવ્યક્તિ છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

(૪) 'સ્યાત્ ઘડો અવકતવ્ય છે' એ વિધાન ત્યારે સત્ય બને છે કે જ્યારે પુરોગામી વિધાનના બંને દૃષ્ટિબિંદુઓનો એક જ સમયે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે ઘડાના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વ અને અભાવ બંને પચાલો એકીસાથે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તે અવકતવ્ય બની રહે છે. ઘડાને સત્ અને અસત્ કહેવો હોય તો તેને માટે સત્, અસત્ કે અન્ય કોઈ શબ્દ ઉપયોગી થતો ન હોવાથી જૈન શાસ્ત્રકારો તેને 'અવકતવ્ય' શબ્દથી વ્યવહારમાં મૂકે છે. આ સ્થિતિમાં ઘડાને યથાર્થરૂપે બંને રૂપે (ક્રમિક રીતે નહીં પરંતુ એકી સાથે) દર્શાવવો હોય તો તે દર્શાવવા માટે કોઈ શબ્દ છે જ નહીં અને તેથી 'ઘડો અવકતવ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે છે. અસ્તિત્વ અને અભાવ એ બે પાસાં પ્રતિ એકી સાથે ધ્યાન મનોવૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક અશક્યતા છે. સત્ અને અસત્ પરસ્પર નિષેધક છે અને તેથી એક અને સમાન વસ્તુમાં બંનેનું એકી સાથે આરોપણ અશક્ય છે. આથી 'ઘડો અવકતવ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે છે.

તૃતીય અને ચતુર્થ વિધાનપ્રકારો પ્રથમ બે વચન-પ્રકારોના સંયોગથી ઉદ્ભવ્યા છે. પ્રારંભનાં બે વિધાનો જે અર્થ દર્શાવે છે તે જ અર્થને તૃતીય વચનપ્રકાર ક્રમિક રીતે દર્શાવે છે, જ્યારે ચતુર્થ વચન-પ્રકાર ક્રમ વગર સુગપ્ત-એકી સાથે દર્શાવે છે.

ઉપરોક્ત ચાર મૂળભૂત વિધાનો છે અને પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય વિધાનોમાં ચતુર્થ વિધાન ઉમેરતાં અનુક્રમે પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું વિધાન આવે છે.

(૫) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે અને અવકતવ્ય છે' એ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ઘડો તેના અસ્તિત્વદર્શી સ્વરૂપના સંબંધમાં અસ્તિત્વમાન છે. પરંતુ જો તેના અસ્તિત્વદર્શી અને અભાવદર્શી સ્વરૂપોને એકી સાથે લેવામાં આવે તો તે અવકતવ્ય બને છે. તે અવકતવ્ય છે, છતાં તે અસ્તિત્વમાન છે.

(૬) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન નથી અને અવકતવ્ય છે' એ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ઘડો તેના અભાવદર્શક પાસામાંના સંબંધમાં અસ્તિત્વમાન નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વદર્શી અને અભાવદર્શી સ્વરૂપોના દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા તે 'અવકતવ્ય' બની રહે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ અવકતવ્યતા અને અભાવના સંયોજનને નિર્દેશ છે.

(૭) 'સ્યાત્ ઘડો અસ્તિત્વમાન છે, અસ્તિત્વમાન નથી અને અવકતવ્ય છે' એ વિધાનનો અર્થ એ છે કે ઘડો તેના પોતાના ગુણધર્મને લીધે અસ્તિત્વમાન છે, તેના અભાવદર્શક ગુણધર્મોના સંબંધમાં અસ્તિત્વમાન નથી અને બંને દૃષ્ટિબિંદુઓને એકી સાથે લેતા તે 'અવકતવ્ય છે'. આ દૃષ્ટિબિંદુ ઘડાના અસ્તિત્વ, અભાવ અને અવકતવ્યનું સંયોજન છે.

ઝાઠું પણ પદાર્થની નિત્યતા-અનિત્યતા, તાદાત્મ્ય-ભિન્નતાના સંબંધમાં આ સાત વિધાનોની રચના કરી શકાય. જૈન મતે, આ સપ્તભંગી નય વાસ્તવિકતાનું પર્યાપ્ત વર્ણન આપણને આપે છે. અનુભવની બાબતોમાં સમગ્ર અને સંપૂર્ણ સત્યની રચનાની અશક્યતા અને અનુભવાતીત બાબતોમાં ભાષાની અપર્યાપ્તતા આ જૈન સિદ્ધાંતના હાર્દને યોગ્ય ઠરાવે છે.

પદાર્થના વિશિષ્ટ પાસાનું સત્ય નક્કી કરવાનું હોય ત્યારે તે દૃષ્ટિબિંદુથી જ તેનું પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. પદાર્થનું પ્રત્યેક પાસું સાત દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળી શકાય, અને આમાંનું પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિંદુ સત્ય છે. પરંતુ તે પાસા અંગેનું સમગ્ર સત્ય સાત દૃષ્ટિબિંદુઓના સંયોજનમાં નિહિત છે. વસ્તુમાત્ર અંગેના નિર્ણયની આ સપ્તભંગી નય જૈન દ્વંદ્વાદની વિશિષ્ટ અને અદ્વિતીય પદ્ધતિ છે. આ દ્વંદ્વાત્મક પદ્ધતિ સ્યાદાદના સિદ્ધાંતને અનુસરે છે, ખીબ્બ શબ્દોમાં, સ્યાદાદ આ પ્રકારની દ્વંદ્વાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા જ વ્યક્ત કરી શકાય. સ્યાદાદ જૈનદર્શનનો પાયો છે.

જેવી રીતે અસ્તિત્વ ધરાને ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં લાગુ પાડવામાં આવેલ છે તેવી રીતે શાશ્વત-અશાશ્વત, એક-અનેક, વર્ણુનીય-અવર્ણુનીય જેવા પદો પણ કોઈ પણ પદાર્થને લાગુ પાડી શકાય. વિધાનો આ શબ્દકેર સાથે સમાન જ રહેશે. દા.ત., સ્યાત્ ધડો નિત્ય છે. (તેના દ્રવ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી), સ્યાત્ ધડો નિત્ય નથી (તેના પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપો-પર્યાય-ના દૃષ્ટિબિંદુથી).

શ્રી મોહનલાલ મહેતા, જૈન દ્વંદ્વાદ-આન્વીક્ષિકીના સખતભંગી નયનું હાઈ નીચે મુજબ દર્શાવે છે :

૧. વાદ કે પક્ષ (વિધાયક)
૨. પ્રતિવાદ કે વિપક્ષ (નિષેધક)
૩. સંગ્રહ (વિધાયક અને નિષેધક અનુક્રમે)
૪. સમન્વય (વિધાયક અને નિષેધક બંને એકી સાથે)
૫. વાદ અને સમન્વય (વિધાયક તથા વિધાયક અને નિષેધક બંને એકીસાથે)
૬. પ્રતિવાદ અને સમન્વય (નિષેધક તથા વિધાયક અને નિષેધક બંને એકીસાથે)
૭. સંગ્રહ અને સમન્વય (વિધાયક અને નિષેધક બંને અનુક્રમે તેમજ વિધાયક અને નિષેધક એકીસાથે).

અથવા

૧. અસ્તિત્વ કે સત્ ૨. અભાવ કે અસત્ ૩. અસ્તિત્વ અને અભાવ ૪. અવર્ણુનીયતા	}	૪. મૂળભૂત વિધાનો

૧+૪=૫ અસ્તિત્વ અને અવર્ણુનીયતા

૨+૪=૬ અભાવ અને અવર્ણુનીયતા

૩+૪=૭ અસ્તિત્વ, અભાવ અને અવર્ણુનીયતા

૧. સર્વપ્રથમ આપણે વાદ કે પક્ષ તરીકે અસ્તિત્વ લઈએ.

૨. તેના પ્રતિવાદ તરીકે અભાવ મળે છે.

૩. ત્યારબાદ આપણે અસ્તિત્વ અને અભાવ બંનેને એકીસાથે અનુક્રમે મૂકીએ છીએ.

૪. ત્યાર પછી આપણે અસ્તિત્વ અને અભાવ બંનેને એકીસાથે એક જ સમયે મૂકીએ છીએ. (આપણે એક જ સમયે અસ્તિત્વ અને અભાવ બંનેનું વર્ણુન કરી

શકતા નથી, કારણ કે આપણું વિધાન પ્રથમ બે વિધાનામાંથી કોઈ પણ એક જ અનિવાર્ય રીતે હોઈ શકે. તેથી, આપણે તેને અવર્ણનીય-અવકતવ્ય કહીએ છીએ).

આ ૪ મૂળભૂત વિધાનો છે.

૫. પ્રથમ વિધાનમાં ચોથું વિધાન ઉમેરતાં પાંચમું વિધાન મળે છે.

૬. બીજા વિધાનમાં ચોથું વિધાન ઉમેરતાં છઠ્ઠું વિધાન મળે છે.

૭. ત્રીજા વિધાનમાં ચોથું વિધાન ઉમેરતાં સાતમું વિધાન મળે છે.

૫. સકલાદેશ અને વિકલાદેશ

પ્રમાણુનય-તત્વલોક મુજબ, દ્વંદ્વાત્મક સપ્તમંગી નયના પ્રત્યેક વિધાનના બે પ્રકારો છે : (૧) સકલાદેશ અને (૨) વિકલાદેશ

(૧) સકલાદેશ

‘સ્યાત્ ધડો અસ્તિત્વમાન જ છે’ (સ્યાત્ મસ્તિ વ્ષ ઘટઃ) -એ વાક્યથી ‘અસ્તિત્વ’ સાથે રહેતા ધડાના અન્ય સર્વ ગુણોનો બોધ કરવાનું કામ સકલાદેશનું છે. સકલ એટલે તમામ, અને આદેશ એટલે કથન કરનાર. આમ સકલાદેશ તમામ ગુણોનું કથન કરનાર છે. આને ‘પ્રમાણુવાક્ય’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રમાણુ સંપૂર્ણ વસ્તુને કે તમામ ગુણોને ગ્રહણ કરનાર છે. ‘અનેક લક્ષણયુક્ત વસ્તુ પ્રમાણુનો વિષય છે’ આપણે જાણીએ છીએ કે પદાર્થ અનંત ગુણયુક્ત છે પરંતુ આ સર્વનું વર્ણન આપણે માટે શક્ય નથી. આ મુશ્કેલી નિવારવા માટે આપણે તે પદાર્થના એક ગુણને વર્ણવતા એક શબ્દ જ વાપરીએ છીએ અને અન્ય ગુણોનું તેની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાનું માનીએ છીએ. આ પદ્ધતિ દ્વારા આપણે પદાર્થના માત્ર વિશિષ્ટ પાસાના વર્ણન દ્વારા તેનાં સર્વ લક્ષણોનું વર્ણન કરી શકીએ છીએ. આ વિધાનપ્રકાર ‘સકલાદેશ’ કહેવાય છે. ‘સ્યાત્ ધડો અસ્તિત્વમાન જ છે’ એ વિધાનમાં, ‘અસ્તિત્વ’ શબ્દ ધડાનાં અન્ય સર્વ પાસાં (કાળ, આત્મ-રૂપ, અર્થ, સંબંધ, ઉપકાર, ગુણીદેશ, સંસર્ગ અને શબ્દ દ્વારા) સમાવિષ્ટ કરે છે.

(૨) વિકલાદેશ :

‘ધડો અસ્તિત્વમાન છે’ (મસ્તિ ઘટઃ ।) એ વાક્યથી ધડાના માત્ર અસ્તિત્વને દર્શાવવાનું કાર્ય વિકલાદેશનું છે. વિકલ એટલે અપૂર્ણ કે અમુક વસ્તુધર્મ, અને આદેશ એટલે કથન કરનાર. આ રીતે વિકલાદેશ એટલે અપૂર્ણ કે અમુક વસ્તુ-ધર્મનું કથન કરનાર. વિકલાદેશને નય વાક્યો માનવામાં આવે છે.

નય પ્રમાણુનો અંશ છે. પ્રમાણુ સંપૂર્ણ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, બ્યારે 'નય' તેમાંના અંશને ગ્રહણ કરે છે. એક અંશ સહિત વસ્તુ નયનો વિષય છે. પ્રમાણુ એટલે જ્ઞાત વસ્તુનું સંપૂર્ણ પ્રકારે જ્ઞાન આપનાર 'પ્રમાણુ' છે અને આ જ્ઞાનને પ્રકાશમાં મૂકનાર વાક્ય 'પ્રમાણુવાક્ય' છે. વસ્તુના અમુક અંશનું જ્ઞાન આપનાર 'નય' છે અને તે અમુક અંશના જ્ઞાનને પ્રકાશમાં મૂકનાર વાક્ય 'નયવાક્ય' છે 'નય' પણ વિચારાત્મક જ્ઞાન જ છે.

૬. નયના પ્રકારો

વસ્તુ કે પદાર્થ અનંત લક્ષણયુક્ત છે અને તેમાંથી અમુક લક્ષણને લગતા અભિપ્રાયની રચનાને 'નય' સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. એક જ વસ્તુ પરત્વે વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉદ્ભવતા વિભિન્ન યથાર્થ અભિપ્રાયો કે વિચારો 'નય' તરીકે ઓળખાય છે અને તેથી નયો પણ અનંત છે. 'નય'ની વ્યાખ્યા વિશિષ્ટ અભિપ્રાય કે દૃષ્ટિબિંદુ તરીકે આપી શકાય. તે પદાર્થ અંગે આંશિક સત્યની અભિવ્યક્તિ છે.

નયના બે વ્યાપક પ્રકારો છે : ૧. દ્રવ્યાર્થિક, અને ૨. પર્યાયાર્થિક. ૧. મૂળ પદાર્થને 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યાર્થિક નય એટલે મૂળ પદાર્થ કે સામાન્ય તત્ત્વ પર લક્ષ્ય આપનારો અભિપ્રાય. આ નય સમસ્ત પદાર્થોને નિત્ય માને છે. દા.ત. ઘડો મૂળ દ્રવ્ય (માટી રૂપે) તરીકે નિત્ય છે. સામાન્ય તત્ત્વગામી વિચાર-દૃષ્ટિ દ્રવ્યાર્થિક કે દ્રવ્યાસ્તિક નય છે. ૨. પર્યાયાર્થિક કે પર્યાયાસ્તિક નય એટલે પર્યાય (જે મૂળ દ્રવ્યનું પરિણામ છે તે) પ્રતિ લક્ષ્ય આપનાર અભિપ્રાય. આ નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્ય માને છે, કારણ કે સર્વે પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે.

સામાન્ય રીતે નયના પ્રકારો સાત છે : ૧. નૈગમ નય, ૨. સંગ્રહ નય, ૩. વ્યવહાર નય, ૪. ઋજુસૂત્ર નય, ૫. શબ્દ નય, ૬. સમભિરૂઢ નય અને ૭. એવમ્ભૂત નય.

૧. નૈગમ નય

પદાર્થમાત્ર સામાન્ય અને વિશેષ ગુણોનો સંકુલ છે. નૈગમ નય પદાર્થનાં આ બંને પાસાં પ્રતિ લક્ષ્ય આપે છે. આ નય મુજબ, વિશિષ્ટ વિના સામાન્યને કે સામાન્ય વિના વિશિષ્ટને સમજી શકાય નહીં. દા. ત., હું 'ચેતનયુક્ત છું' એ વિધાનમાં 'ચેતના' સામાન્ય ગુણ છે અને તે સર્વ જીવોમાં સર્વસામાન્ય છે. બ્યારે

“હું” મારા વિશિષ્ટ સ્વરૂપને અર્થાત્ વ્યક્તિમત્તાને સૂચવે છે. જૈન દૃષ્ટિએ, સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો વચ્ચે નિરપેક્ષ ભેદ નથી તેમજ બે વચ્ચે તાદાત્મ્ય પણ નથી.

ખીજું અર્થઘટન

નૈગમ નવ કાર્યના લક્ષ્ય સાથે સંબંધિત છે. તત્ત્વાર્થસારમાં નીચે મુજબ ઉદાહરણ છે. એક વ્યક્તિ પાણી, ચોખા અને ઇંધણુ લઈ જતી હોય છે અને તેને ‘તે શું કરે છે?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે ‘હું’ પાણી વગેરે લઈ જઈ છું’ એમ કહેવાને બદલે ‘હું’ રાંધુ છું—રસોઈ કરું છું’ એવો જવાબ આપે છે. આનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અહીં ખોરાક રાંધવાના લક્ષ્ય દ્વારા નિયંત્રિત છે. ઉત્તર આપતી વેળા તે રસોઈ કાર્ય કરતી નથી પરંતુ તેનું લક્ષ્ય તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં હાજર છે.

ત્રણ પેટાપ્રકારો

નૈગમ નયના ત્રણ પેટાપ્રકારો કે ભેદો છે :

૧. સંકલ્પ નૈગમ, ૨. અંશ નૈગમ અને ૩. આરોપ નૈગમ.

૧. સંકલ્પ નૈગમ

બહાર ગામ પ્રવાસે જનાર વ્યક્તિને ‘શું કરો છો?’ એમ પૂછતાં તે જવાબ આપે છે, “હું” મુંબઈ જઈ છું”. આ નવ મુજબ, ‘કરાતું’ હોય તે કર્મું” (ક્રિયમાણ ક્રત્તમ્) કહેવાય છે.

૨. અંશ નૈગમ

વ્યક્તિના કપડાંને અગ્નિનો તાણખો સ્પર્શતાં જરા લખતાં તે ‘પોતાનું’ કપડું ‘ખળી ગયું’ એમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે, ખુરશીનો એક પાયો તૂટી જતાં ‘ખુરશી તૂટી ગઈ’ એમ કહેવામાં આવે છે. આ નવ મુજબ, અંશ પરથી સમસ્ત અંગે કથન કરવામાં આવે છે.

૩. આરોપ નૈગમ

અહીં કાળારોપ—કાળપ્રક્ષેપણુ છે. એક કાળ પર અન્ય કાળનું પ્રક્ષેપણુ છે. (અ) ભૂત નૈગમ: ભૂતકાળમાં થતી ગયેલ ઘટનાનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો. દા. ત., “તે જ આ દિવાળીનો દિવસ છે કે જે દિવસે ભગવાન શ્રી મહાવીરે નિર્વાણ પામ્યા હતા.” આ ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે. શ્રી મહાવીરના

નિર્વાણુને દિવસ આજના દિવાળીના દિવસે માની લીધેલ છે. (બ) ભવિષ્યદ્ નૈગમ : ચોખા પૂરા રંધાઈ ગયા ન હોવા છતાં 'ચોખા રંધાઈ ગયા' એમ કહેવું અર્થાત્ ભવિષ્યમાં થનારી વસ્તુને 'થઈ ગઈ' કહેવી એ ભવિષ્યદ્ નૈગમ છે. (ક) વર્તમાન નૈગમ: ચોખા રંધવા માટે પાણી, ઈંધણુ વગેરેની તૈયારી કરનાર વ્યક્તિ 'હું ચોખા રંધુ છું' એમ કહે છે ત્યારે તે વર્તમાન નૈગમનું ઉદાહરણ છે, કેમકે વર્તમાનમાં ચોખા રંધવાની ક્રિયા શરૂ થઈ ન હોવા છતાં તે વર્તમાનરૂપે તેનું કથન કરે છે. આ સિવાય પણ ખીજા અનેકવિધ આરોપો-પ્રક્ષેપણો છે. સુંદર યુવતીને જોઈને કોઈ કહે, 'તે મૂર્તિમંત સૌંદર્ય છે' કે માતા પોતાની વહાલસોયી પુત્રીને કહે 'તું તો મારી આંખનું રતન છે,' તો આ પણ આરોપ નૈગમમાં અંતર્ગત ઉપચાર નૈગમનાં ઉદાહરણો છે.

(૨) સંગ્રહ નય

આ નય પદાર્થના સામાન્ય (વિશિષ્ટ નહીં) ગુણુધર્મો સાથે સંબંધિત છે. ઘ.ત., વાસ્તવિકતા એક છે કારણુ કે તે સત્ છે એ સંગ્રહ નયનું વિધાન છે.

આ નય વાસ્તવિકતાના વિશિષ્ટ ગુણો કે પર્યાયોને બદલે તેના સામાન્ય ગુણુધર્મો પ્રતિ ધ્યાન આપે છે. તેનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે 'તે છે' જેવા સરળ કથન સાથે જ સંબંધિત છે, અહીં પદાર્થ તેના સર્વ વિશિષ્ટ લક્ષણો કે પર્યાયોથી અલગ રીતે નિર્દેશવામાં આવેલ છે. અન્ય સર્વ કથનો એક કે અન્ય રીતે એક કે અન્ય લક્ષણો સાથે સંબંધિત હોય છે અને એ રીતે સર્વે નયોનો વિષય બને છે.

(૩) વ્યવહાર નય

આ નય પદાર્થના વિશિષ્ટ (સામાન્ય નહીં) ગુણુધર્મો સાથે સંબંધિત છે. તેના વિષય સંગ્રહ નયના પદાર્થનો એક અંશ-ભાગ જ છે. અહીં સંગ્રહ નયના વિષયનું વિશિષ્ટ રીતે વર્ગીકરણ થાય છે. 'સત્ દ્રવ્ય કે પર્યાય છે' એ વ્યવહાર નયના ઉદાહરણમાં 'સત્' નું વર્ગીકરણ દ્રવ્ય કે પર્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ નયો-નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયો-પદાર્થોના તાદાત્મ્ય (એકત્ય) નિહાળવાનું પરિણામ છે. આ નયો સામાન્ય રીતે વાસ્તવિકતાના દ્રવ્ય-પાસાને સમજવાના પ્રયાસો છે અને તેથી આ નયો દ્રવ્યાર્થિક નયો તરીકે ઓળખાય છે. અન્ય ચાર નયો-ઋણુસૂત્ર શબ્દ, સમભિરૂઢ, અને એવંભૂત નયો-વાસ્તવિકતામાંના પર્યાયોના દૃષ્ટિબિંદુથી વાસ્તવિકતાના પૃથક્કરણના પ્રયાસો છે અને તેથી તેઓ પર્યાયાર્થિક નયો તરીકે ઓળખાય છે.

( ) ઋણસૂત્ર નય

આ નય પદાર્થના વર્તમાન સ્વરૂપને (ભૂત અને ભાવિ સ્વરૂપને બદલે) મહત્ત્વપૂર્ણ માને છે, કારણ કે તે જ ક્ષણ પૂરતું ઉપયોગી છે. આ નય પાછળની દલીલ તત્કાલીન ઉપયોગિતા છે અને તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે પદાર્થના વર્તમાન પાસા-તેના અસ્તિત્વની ક્ષણિક સ્થિતિ-ગાણિતિક વર્તમાન-પર નિર્ભર છે. દાં. ત., 'હું આ ક્ષણે સુખી છું' એ વિધાન મારા સુખની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સંબંધિત છે. આ નય વસ્તુ (દા. ત., સુવર્ણ)ના નવાં નવાં રૂપાંતરો (દા. ત., બંગડી, વીંટી, એરીંગ વગેરે) પ્રતિ લક્ષ્યે છે. અહીં ભૂત-ભવિષ્યની સ્થિતિ પ્રતિ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી.

(૫) શબ્દ નય

આ નય મુજબ, પર્યાયવાચી શબ્દો સમાનાર્થી છે કારણ કે તે સર્વ એક અને સમાન પદાર્થને વ્યક્ત કરે છે. રાજ, તૃપ, તૃપતિ, ભૂપતિ વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો સમાનાર્થી છે. એ જ પ્રમાણે, કુંભ, કળશ, ઘટ વગેરે પણ પર્યાયવાચી શબ્દો સમાનાર્થી છે. આ નય પર્યાયવાચી શબ્દો વચ્ચેના ભેદ સાથે નહીં પરંતુ તેના અર્થની સમાનતા સાથે જ સંબંધિત છે.

(૬) સમભિદ્ધ નય

આ નય ઉપરોક્ત શબ્દ નયથી વિપરિત છે. તે શબ્દોની અસમાનતા પર ધ્યાન આપે છે. પર્યાયવાચી શબ્દો પણ આમાં અપવાદરૂપ નથી. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ શબ્દો ભિન્ન, અસમાન છે અને તેના આધારે તેમના વચ્ચે ભેદ પાડી શકાય. શબ્દભેદ (વ્યુત્પત્તિ ભેદ) અર્થભેદક છે. દા. ત., રાજ એટલે રાજમિત્તોથી શોભે તે, તૃપ એટલે પ્રજનનું પાલન કરે છે તે અને ભૂપતિ એટલે પૃથ્વીનું સંવર્ધન કરનાર. આ રીતે રાજ, તૃપતિ અને ભૂપતિ એ ત્રણ પર્યાયવાચી શબ્દો વચ્ચેના અર્થભેદ કે મહત્તા સમજી શકાય છે. પર્યાયવાચી શબ્દો ભિન્ન અર્થવાળા ન હોય તો ઘટ, પટ, અમ્બ વગેરે શબ્દો પણ ભિન્ન અર્થવાળા ન થવા જોઈએ. તેથી શબ્દના ભેદથી અર્થનો ભેદ છે. પ્રાચીન જૈન ચિંતક મુજબ, આ દૃષ્ટિબિંદુનો ઇન્કાર ઘટ અને પટ જેવા અ-સમાનાર્થી શબ્દો વચ્ચેના ભેદના ઇન્કારમાં પરિણમે.

(૭) એવંભૂત નય

આ વ્યુત્પત્તિમૂલક અભિગમનું તાર્કિક પરિણામ છે. વ્યુત્પત્તિજન્ય પદ્ધિત શબ્દના મૂળ સાથે સંબંધિત છે કારણકે આ મૂળમાંથી શબ્દનો અર્થ નિષ્પન્ન

થાય છે. બ્યારે પદાર્થ શબ્દના વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ દ્વારા સ્થિત તેનું સ્વાભાવિક કાર્ય બળવવાની મૂર્તિમંત સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ આ નય શબ્દ દ્વારા નિર્દિષ્ટ પદાર્થનો સ્વીકાર કરે છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ એવંભૂતનો અર્થ છે શબ્દ અને અર્થના સંબંધમાં તેની સમગ્રતામાં સત્ય. વાસ્તવમાં શત્રુઓનો વિનાશ કરનાર વ્યક્તિ જ 'પુરંદર' કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ગો (ગાય) એટલે જ નય છે તે (ગચ્છતીતિ ગૌ: ૧) જે ગાય ગતિશીલ ન હોય પરંતુ ખેડી હોય તો તે સમયે તેને 'ગો' કહી શકાય નહીં. બ્યારે તે જતી હોય ત્યારે જ તેને 'ગો' કહી શકાય. એ જ પ્રમાણે, વાસ્તવમાં રાજચિહ્નોથી શોભી રહ્યો હોય ત્યારે જ રાજ, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરતો હોય ત્યારે જ નૃપ વગેરે શબ્દપ્રયોગો વાસ્તવિક ઠરે. અહીં ફલીલ એ છે કે સ્વીકૃત ક્ષણે પદાર્થ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થતાં કાર્ય કરવાની સ્થિતિમાં ન હોય અને છતાં તે તે પદાર્થ તરીકે સ્વીકારાય તો પછી 'ઘટ' ને 'પટ' પણ કહી શકાય. અલગત, પછી ભલે ઘટ, પટનું કાર્ય કરવાની સ્થિતિમાં ન હોય. કોઈ વ્યક્તિ ખરેખર સેવામાં સંલગ્ન હોય ત્યારે જ અને તેટલી વાર જ તેને 'સેવક' કહી શકાય. મુદ્દ કરતી હોય ત્યારે જ વ્યક્તિને 'ચોદ્દો' કહી શકાય. આમ આ નય મુજબ, બ્યારે ખરેખર કામ થતું હોય ત્યારે જ તેને લગતું વિશેષણ કે વિશેષ્ય નામ વાપરી શકાય, અન્યથા નહીં.

સમાપન

આ સાત નયો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ છે, ભિન્ન ભિન્ન બાબતના સાંપેક્ષ અભિપ્રાયો છે. પ્રત્યેક 'નય'ને ૧૦૦ પેટા વિભાજનો છે. આ રીતે એકંદરે ૭૦૦ નયો છે. આ ઉપરાંત, એક મંતવ્ય મુજબ, નય માત્ર ૬ છે, નૈગમ નયનો અહીં નય તરીકે સ્વીકાર થતો નથી. ખીજા મંતવ્ય મુજબ, નયની સંખ્યા માત્ર ૫ છે. અહીં સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયોનો સ્વતંત્ર નય તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ શબ્દ નયમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

૭. નયાભાસ (Fallacy of Naya or Fallacious Nayas) :

નયોનાં દૃષ્ટિબિંદુઓને નિરપેક્ષ સ્વરૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે અથવા તો અન્ય નયોના દૃષ્ટિબિંદુઓને ઇન્કારવામાં આવે કે તે પ્રતિ દુર્વક્ષ કરવામાં આવે તો નયાભાસ ઉદ્ભવે છે. ૭ નયોને અનુરૂપ નીચેના ૭ નયાભાસો છે.

૧. નૈગમાભાસ

સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણધર્મો વચ્ચે સંપૂર્ણ-એકાંત-કેવળભેદ નૈગમાભાસ છે. દા.ત. કોઈ વિદ્યાન આત્મા અને ચેતના એકમેકથી સંદતર ભિન્ન હોય તેવી રીતે બે વચ્ચેની અલગતા પ્રસ્થાપિત કરે તો તે નૈગમાભાસનું ઉદાહરણ છે.

૨. સંગ્રહાભાસ

પદાર્થના સાર્વત્રિક પાસાં પર અતિશય ભાર કે તેના વિશિષ્ટ પાસાં પ્રતિ કેવળ ઉદાસીનતાને બદલે તેમનો ઇન્કાર એ સંગ્રહાભાસ છે.

૩. વ્યવહારાભાસ

દ્રવ્ય-પર્યાય વિભાગને અસત્ય કહીએ અને કેવળ ભેદગામી બની અભેદને વખોડી કાઢીએ ત્યારે વ્યવહારાભાસ છે. ચાર્વાકીની વાસ્તવિક તરીકે માત્ર ચાર મુખ્ય તત્ત્વોની ખોટી પસંદગીમાં આ દોષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાર્વત્રિકના ભોગે વ્યાવહારિકનું કથન કરતાં ચાર્વાક આ દોષ કરે છે.

૪. ઋણુસૂત્રાભાસ

પદાર્થોના ધ્રુવત્વ(નિત્યતા)નો સર્વથા ઇન્કાર કરતાં આ નયાભાસ ઉદ્ભવે છે. અહીં પ્રત્યેક પદાર્થને કોઈપણ પ્રકારના સામાન્ય કે શાશ્વત લક્ષણવિહોણા હોવાથી ક્ષણભંગુર માનવામાં આવે છે.

૫. શબ્દાભાસ

આ દોષ બે શબ્દો વચ્ચેના સંપૂર્ણ તાદાત્મ્યના કથન દ્વારા ઉદ્ભવે છે. કાળ, સિંગ, વગેરેના ભેદે શબ્દના અર્થભેદનું સમર્થન શબ્દાભાસ છે. સૂતકાળ-પ્રયુક્ત અને વર્તમાનકાળપ્રયુક્ત 'રાજગૃહ' શબ્દ જુદા રાજગૃહો દર્શાવે છે એવી માન્યતા આનું ઉદાહરણ છે.

૬. સમભિદ્વાભાસ

પર્યાયવાચી શબ્દોનો જુદો જુદો અર્થ માનવાનો આગ્રહ સમભિદ્વાભાસ છે. પર્યાયવાચી શબ્દોના અર્થની સંપૂર્ણ ભિન્નતાના કથનમાં આ દોષ છે.

૭. એવંભૂતાભાસ

વર્ગની બહાર શિક્ષક બિન-શિક્ષક છે એમ કહેવામાં આ દોષ થાય છે. આમ, વસ્તુના અસ્તિત્વને શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થતાં તેના વિશિષ્ટ કાર્યની કામગીરી પર સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભર કરવામાં આ દોષ ઉદ્ભવે છે.

ઉપસંહાર

જૈન દર્શન મુજબ, વાસ્તવિકતા અનંત લક્ષણયુક્ત છે. માનવ-જ્ઞાન તેના ક્રોધ સ્વરૂપમાં આંશિક જ્ઞાન છે. અનેકાંતવાદ કે સ્યાદાદ આ ભ્રમીકતની સ્પષ્ટ સ્વીકૃતિ છે. સપ્તભંગીમાં 'સ્યાત્' શબ્દનો ઉપયોગ આ ભ્રમીકતના સમર્થન સમાન છે. નયવાદ પદાર્થને વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળવામાં અને પદાર્થના વિભિન્ન

પાસંને પ્રકાશિત કરવામાં આપણને સહાયરૂપ થાય છે. નયવાદ સાત મુખ્ય દષ્ટિબિંદુઓ અર્થાત્ નયો નિર્દેશ છે જે મુજબ પદાર્થને નિહાળી શકાય. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન બાબતના સાપેક્ષ અભિપ્રાયો છે. આ નયોના દષ્ટિબિંદુઓનો નિરપેક્ષ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કે અન્ય નયોના દષ્ટિબિંદુઓનો ઇન્કાર કે તેમના પ્રતિ દુર્લક્ષ નયાભાસમાં પરિણમે છે.

૮. જૈન પ્રમાણભીમાંસા

૧. પ્રાસ્તાવિક :

પ્રમેય (જ્ઞાનનો વિષય)ની સિદ્ધિ પ્રમાણ દ્વારા જ થાય છે (પ્રમેય વિદ્યઃ પ્રમાણાદિ ।)એ સર્વ ભારતીય દર્શનોમાં સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે. પ્રત્યેક દર્શન તત્ત્વ કે પ્રમેય અંગેના પોતાના મતની સ્થાપના, તેની પરીક્ષા અને તેનો નિર્ણય પ્રમાણ દ્વારા જ કરે છે. પ્રાચીન કાળથી પ્રમેય તત્ત્વની સાથે સાથે જ પ્રમાણ-ચર્યા પણ દષ્ટિઓચર થાય છે અને તેને આધારે જડ-એતન અંગે નિરુપણ થતું જોવા મળે છે.

૨. પ્રમાણ :

પ્રમાણ પ્રમા (યથાર્થ જ્ઞાન)નું કરણ (સાધન) છે. (પ્રમાયાઃ કરણં પ્રમાણમ્ ।) પ્રમાણ દ્વારા પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે (સ્મીચલે ડનેજેતે પ્રમાણમ્) પદાર્થનું યથાતત્ત્વસ્વરૂપે જ્ઞાન 'પ્રમા' છે. (નદ્વચ્ચિત્તિ તત્પ્રકારાનુભવઃ પ્રમાઃ ।) પદાર્થને નિશ્ચિત કરનાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે. જૈન મતે, નિર્ણાયક-નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન પ્રમાણનું હાર્દ છે. નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. યથાર્થ જ્ઞાનના ઉદ્ભવ સાથે સંશય, ભ્રમ કે મૂઢતા અદૃશ્ય થાય છે અને વસ્તુસ્વરૂપ પર પ્રકાશ પડે છે. વસ્તુની સાચી સમજ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણને આધારે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. યથાર્થ-સાચું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. જ્ઞાન અને પ્રમાણ વચ્ચેનો સંબંધ વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ છે. જ્ઞાન વ્યાપક છે અને પ્રમાણ વ્યાપ્ય છે. જ્ઞાન યથાર્થ-અયથાર્થ બંને પ્રકારનું હોય છે. સમ્યક નિર્ણાયક જ્ઞાન યથાર્થ છે, જ્યારે સંશય-વિપર્યય વગેરે જ્ઞાન અયથાર્થ છે. સર્વ પ્રમાણ જ્ઞાન યથાર્થ જ્ઞાન છે પરંતુ સર્વ જ્ઞાન પ્રમાણ નથી. વસ્તુના સંશય વગેરેથી મુક્ત એવું મિશ્રિત જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. અજ્ઞાન-નિવારણ, ઇષ્ટ વસ્તુ-ગ્રહણ અને અનિષ્ટ વસ્તુ-ત્યાગ પ્રમાણની ક્ષણશ્રુતિ છે. પ્રમાણને જ્ઞાન સ્વરૂપ માનીએ તો જ આ શક્ય છે તેથી પદાર્થના સમ્યગ્ અનુભવમાં 'કરણ' (સાધન) બનવાનું શ્રેય જ્ઞાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, જ્ઞાન અને પ્રમાણ વચ્ચે અભેદ છે. ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જ્ઞાનના પદાર્થો અને જ્ઞાનના પ્રમાણ વચ્ચે કોઈ ભેદ પાડતા નથી. જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશક છે. દીપકની જેમ, જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશિત બનીને પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે. જ્ઞાન સ્વયંને જાણે છે અને બાહ્ય પદાર્થને પણ જાણે છે. વાહિદેવસૂરિના શબ્દોમાં પ્રમાણ સ્વ

અને પરનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન (સ્વપર ચ્યવજ્ઞાયાત્મક જ્ઞાનં ક્રમણમ્) જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુ માટે પણ એ આવશ્યક છે કે તે સ્વયંને જાણે અને પદાર્થને પણ જાણે. શ્રી હેમચંદ્ર પ્રમાણુભીમાંસામાં દર્શાવે છે : સમ્બન્ધર્થે નિર્ગમઃ પ્રમાણમ્-પદાર્થ અંગેનો યથાર્થ (સમ્યક) નિર્ણય કે સાચું જ્ઞાન પ્રમાણુ છે. બીજા શબ્દોમાં જ્ઞાનનું સાધન પદાર્થનું પ્રમાણુભૂત નિશ્ચયાત્મક સવિકલ્પક જ્ઞાન છે, જૈન મતે અનિશ્ચિત નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન એ જ્ઞાન જ નથી. તે માત્ર અનિશ્ચિત પ્રત્યક્ષ કે દર્શન જ છે. જ્ઞાન અહીં સ્વયં પ્રમાણિત સ્વરૂપનું હોઈ અનવસ્થા દોષનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. આથી જેટલાં યથાર્થ જ્ઞાન છે તેટલાં જ પ્રમાણુ છે.

૩. પ્રમાણુની સંખ્યા :

ભિન્ન ભિન્ન ભારતીય દર્શનોમાં પ્રમાણુની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે. ચાર્વાક દર્શન એક માત્ર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારે છે, વૈશેષિક દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેને પ્રમાણુ તરીકે માન્ય રાખે છે, સાંખ્ય દર્શન, પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દને એમ ત્રણ પ્રમાણુને સ્વીકારે છે, ન્યાય દર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ ઉપરાંત ઉપમાન એમ ચાર પ્રમાણુ સ્વીકારે છે, પ્રાભાકર મીમાંસા ઉપરોક્ત ચાર પ્રમાણુ સાથે અર્થાપત્તિને પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારીને કુલ પાંચ પ્રમાણુ માન્ય રાખે છે, ભાટ્ટ મીમાંસા ઉપરોક્ત પાંચ સાથે અભાવને પ્રમાણુ તરીકે સ્થાન આપી છ પ્રમાણુ સ્વીકારે છે, ચરક ઉપરોક્ત છ ઉપરાંત મુક્તિને સાતમા પ્રમાણુ તરીકે માન્ય રાખે છે અને પુરાણુ આમાં ઐતિહ્યનો ઉમેરો કરીને આઠ પ્રમાણુ સ્વીકારે છે.

૪. જૈન દષ્ટિએ પ્રમાણુનું વર્ગીકરણ (Classification of Pramana according to the Jaina)

જૈન દર્શન મુજબ, પ્રમાણુની સંખ્યા મુખ્યત્વે બે છે : (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ. પ્રમાણુનું પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વર્ગીકરણ જૈન તર્કશાસ્ત્રની આગવી સૂઝ છે. આ બે પ્રકારોમાં સર્વ પ્રમાણુ સમાવિષ્ટ થાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ-કાળમાં સ્વતંત્ર છે, બ્યારે પરોક્ષ સાધન-પરતંત્ર. તેથી પ્રત્યક્ષનો પદાર્થ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ છે અને પરોક્ષનો અન્યના માધ્યમ દ્વારા. પ્રત્યક્ષનું લક્ષણુ સ્પષ્ટતા છે, સંનિકર્ષ કે કલ્પનારહિતતા (જ્ઞતિ, દ્રવ્ય વગેરે પ્રત્યયરહિત) નથી. પ્રત્યક્ષ સ્વયં પૂર્ણ છે. તેને અન્ય કોઈ આધાર કે સહાયની આવશ્યકતા નથી. જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા માટે પદાર્થ અને તેની વચ્ચે અંતરાયનો અભાવ હોવો આવશ્યક છે. જૈન દષ્ટિએ, પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન અને જ્ઞેય વચ્ચે અન્ય કોઈ માધ્યમ નથી. આત્મ-પ્રત્યક્ષ જ વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાશ્રિત હોવાથી વાસ્તવમાં પરોક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી.

પ્રત્યક્ષના બે પ્રકારો છે : (અ) સાંવ્યવહારિક (લૌકિક) પ્રત્યક્ષ (empirical, pragmatic or sensory perceptpn) અને (બ) પારમાર્થિક કે વાસ્તવિક કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (transcendental, real or extra-sensory perception)*

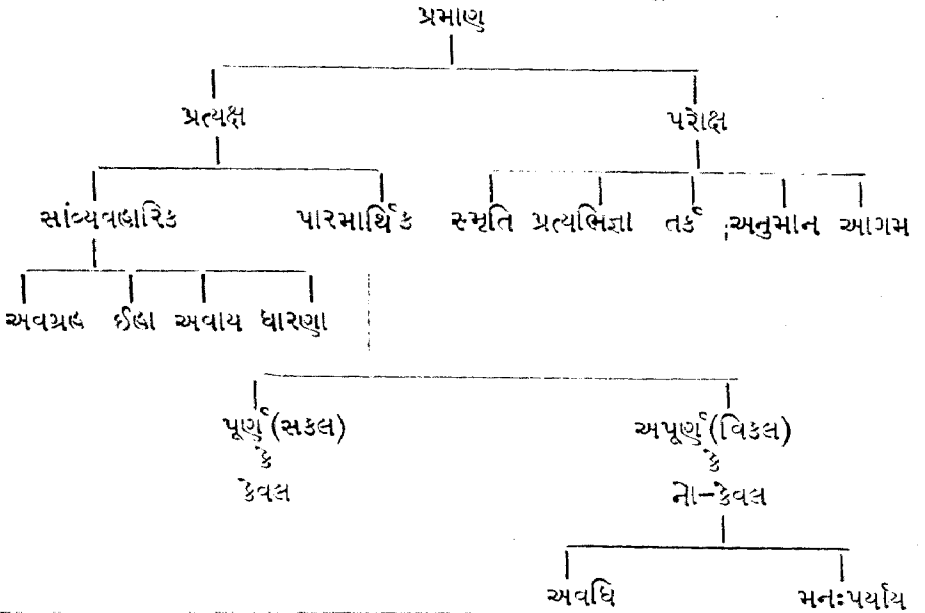
(અ) સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની ચાર ભૂમિકાઓ છે : ૧. અવગ્રહ (sensation), ૨. ઈલા (speculation), ૩. અવાય (determinate perception) અને ૪. ધારણા (retention).

(બ) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કે આત્મ-પ્રત્યક્ષના બે પ્રકારો છે : ૧. કેવળજ્ઞાન-પૂર્ણ કે સકલ પ્રત્યક્ષ અને ૨. નો-કેવળજ્ઞાન-અપૂર્ણ કે વિકલ પ્રત્યક્ષ. નો-કેવળ જ્ઞાન કે અપૂર્ણ (વિકલ) પ્રત્યક્ષના બે પેટા પ્રકારો છે : ૧. અવધિ અને ૨. મનઃ પર્યાય.

પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ પ્રકારો નીચે મુજબ છે :

૧. સ્મૃતિ (recollection), ૨. પ્રત્યભિજ્ઞા (recognition), ૩. તર્ક (inductive reasoning) ૪. અનુમાન (inference), અને ૫. આગમ (authority).

ઉપરોક્ત પ્રમાણ-વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કોલામાં રજૂ કરી શકાય :

* પ્રમ.ળં દ્વિવા । પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં ચ । (વમાળમીમાંસા-૧.૧.૮-૧૦)

૧. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (Direct or Perceptual Pramana)

(અ) સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ

૧. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ :

ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય માટે પ્રત્યક્ષ છે (પરન્તુ આત્મા માટે પરોક્ષ છે) તેથી તેને ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયના માધ્યમ દ્વારા થતું જ્ઞાન આત્મા માટે સાક્ષાત્ નથી તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી. ઇન્દ્રિયો અન્ય કોઈ સહાય વિના પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવે છે તેથી તે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ છે. ચક્ષુ જે રૂપ જુએ છે, જીભ જે રસ ગ્રહણ કરે છે, નાક જે ગંધ લે છે, ત્વચ્છા જે સ્પર્શ છે, કાન જે શબ્દ શ્રવણ કરે છે તે સર્વે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં જુદા જુદા પાંચ ગુણો-વિષયો (રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ) ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. તે સર્વે પોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાય અન્ય વિષયોને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પૃથક અને નિયત છે. આ રીતે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ પ્રકારો નીચે સુજ્ઞપ છે :

૧. ચક્ષુરિન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ, ૨. જિહ્વેન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ, ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ૪. સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, ૫. શ્રવણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. માનસ-પ્રત્યક્ષ (મન દ્વારા પ્રાપ્ત સુખ વગેરે સંવેદનો) અહીં ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષમાં સમાવિષ્ટ છે. વ્યવહારમાં અનુભવાતા આ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એવું નામ સર્વપ્રથમ જિનભદ્રજીએ આપ્યું છે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયો અને મન પર આધારિત અને સીમિત છે. (ઈન્દ્રિયાનિન્દ્રિય નિમિત્ત દેશન સાંવ્યવહારિકમિતિ । પરિક્ષામુખ, ૨. ૫). ઇન્દ્રિય અને મન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની આવશ્યકતાઓ (પૃથક તેમજ સામુદાયિક બંને અર્થમાં) છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો મુખ્ય ભાગ લગ્નવે છે અને મન તેની નિષ્પત્તિમાં પ્રભાવ પાડે છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોની આવશ્યકતાસુક્ત છે. જ્યારે તે એક પ્રકારની શુદ્ધિ સાથે મન દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે ત્યારે તે મનની આવશ્યકતાસુક્ત છે. ઇન્દ્રિયોના સર્વે પદાર્થો મન દ્વારા ગ્રહણ થાય છે અને તેથી તે સર્વે પદાર્થગ્રાહી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. તે અનિન્દ્રિય (non-sense), નો-ઇન્દ્રિય (no-sense), સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય (subtle sense), કે અંતઃકરણ (internal sense) તરીકે પણ ઓળખાય છે. ઇન્દ્રિયો તેમજ મનના ભૌતિક તેમજ આત્મિક એવા બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે. ભૌતિક ઇન્દ્રિયો ભૌતિક પરમાણુસુક્ત છે અને ભૌતિક મન તેમાં રૂપાંતરિત થયેલ પુદ્ગલ સિવાય કંઈ નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ફક્ત મૂર્ત પદાર્થોને આશિક રીતે ગ્રહણ કરે છે. મન મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત બધા પદાર્થો તેમનાં અનેક રૂપો સાથે ગ્રહણ કરે છે, ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન ત્રણેને ગ્રહણ કરે છે. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. વિચાર મનનો વિષય છે.

કેટલાકના મતે, ઇન્દ્રિયો અને મન પ્રત્યક્ષની પર્યાપ્ત આવશ્યકતાઓ નથી. તેમના મતે, ઉપરોક્ત આવશ્યકતાઓ ઉપરાંત દૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ માટે પદાર્થ અને પ્રકાશની હાજરીની વધારાની આવશ્યકતાઓ પણ જરૂરી છે. પરંતુ જૈન દૃષ્ટિએ, આ બંને જરૂરી આવશ્યકતાઓ નથી, તેઓ દૂરગામી આવશ્યકતાઓ છે. પાણીના સંવેદનની ગેરહાજરી છતાં રણુમાં મૃગજળનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષમાં પદાર્થ સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ નીચે મુજબ થાય છે :

૧. જીવ્હા રસાસ્વાદ કરે છે ત્યાં જીવ્હા અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે.
૨. ત્વચા (ચામડી) સ્પર્શાનુભવ કરે છે ત્યાં ત્વચા અને સ્પર્શ્ય વસ્તુનો સંયોગ સ્પષ્ટ હોય છે.
૩. નાસેન્દ્રિય (નાક) ગંધ લે છે ત્યાં ગંધવાળાં દ્રવ્યો તેની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવે છે. દૂરની ગંધની બાબતમાં પણ દૂરનાં ગંધવાળાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગમાં હોય છે.
૪. કાન ત્યારે જ શ્રવણુ કરે છે કે જ્યારે દૂર કે નજીકથી આવતા શબ્દો તેની સાથે અથડાય છે. (જૈન મતે, શબ્દ દ્રવ્ય છે-ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલ-સ્કંધો છે.)
૫. આ રીતે જ ઇન્દ્રિયો પદાર્થ સાથે સંયોજિત થઈને પોતાના વિષયને ગ્રહણુ કરે છે. પરંતુ ચક્ષુ(આંખથી) નજીક કે દૂરના પદાર્થો તેની પાસે આવતા નથી, એ સ્પષ્ટ છે તથા ચક્ષુ સાથે સંયોજિત થયા વિના આ પદાર્થો તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે. આથી જૈન ન્યાયશાસ્ત્રમાં ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી (અપ્રાપ્ય = પ્રાપ્તિ-સંયોગ કયાં વગર અને કારી = વિષયને ગ્રહણુ કરનાર) અને શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી કહેવામાં આવે છે. મન પણ ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારી છે.

૨. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની ભૂમિકાઓ :

ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા પ્રાપ્ત થતું ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અહમ્પવિકસિત છે. તેથી પદાર્થના જ્ઞાનમાં તેમનો એક નિશ્ચિત ક્રમ છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ક્રમમાં થાય છે. આથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના નીચે મુજબના તબક્કાઓ છે :

- (૧) અવગ્રહ (sensation), (૨) ઈલા (speculation), (૩) અવાય (determinate perception) અને (૪) ધારણા (retention).

(૧) અવગ્રહ (sensation) :

અવગ્રહ(સંવેદન)નો અર્થ છે પ્રથમ જ્ઞાન. સામાન્યતઃ રૂપ, સ્પર્શ વગેરેનો પ્રતિભાસ તે અવગ્રહ છે. ઇન્દ્રિય અને પદાર્થ વચ્ચે સંબંધ થતા જ તેના અસ્તિત્વનો પરિચય થાય છે. જ્ઞાતાને તેનું જ્ઞાન-તેના વિશિષ્ટ ગુણનું જ્ઞાન થતું નથી અને તેથી તેને પ્રમાણ કહી શકાય નહીં. અવગ્રહ નામ વગેરેનું વિશિષ્ટ કલ્પનારહિત સામાન્ય માત્રનું જ્ઞાન માત્ર છે. આ જ્ઞાનનો પ્રથમ તબક્કો છે. આમાં પદાર્થનું સામાન્ય સ્વરૂપ ગ્રહણ થાય છે. ‘આ કંઈક છે’ એટલો જ ખ્યાલ અહીં મળે છે. દા. ત., આપણે ઢાઈ ધ્વનિ સાંભળીએ ત્યારે તે ધ્વનિ શેનો છે તેનું જ્ઞાન પ્રારંભમાં થતું નથી. આ અવસ્થા અવગ્રહ છે. તેમાં કેવળ વિષય-ગ્રહણ થાય છે. ઇન્દ્રિય અને પદાર્થ વચ્ચેનો સામાન્ય સંબંધ-સત્તાજ્ઞાન ‘દર્શન’ છે અને દર્શન બાદ ઉત્પન્ન થતું સામાન્ય જ્ઞાન અવગ્રહ છે. અહીં માત્ર સત્તા-અસ્તિત્વનું નહીં પરંતુ પદાર્થનું પ્રારંભિક જ્ઞાન થાય છે.

(૨) ઈલા (Speculation) :

ઈલા પ્રત્યક્ષીકૃત સામગ્રીની વિશિષ્ટ વિગતોના જ્ઞાન માટેનો જિજ્ઞાસામુક્ત પ્રયાસ છે. ખીજ શબ્દોમાં, અવગ્રહીતાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપે જાણવાના પ્રયાસની ઇચ્છા ઈલા છે. વસ્તુનિષ્ઠ સામગ્રી (દા. ત. ધ્વનિ)ના સંવેદન(અવગ્રહ)ને લીધે શંકા ઉદ્ભવે છે કે તે ધ્વનિ શંખમાંથી કે શૃંગમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. મન, નિર્ણયના સ્વરૂપમાંના સુમેળ-કુમેળના વિશિષ્ટ મુદ્દાઓ વિચારવા પ્રેરાય છે. અવગ્રહમાં ક્યાંકથી સાંભળેલ ધ્વનિ કોનો છે ? કોણ બોલે છે ? સ્ત્રી કે પુરુષ ? ત્યારબાદ સ્વરની તુલના થાય છે. સ્વર મધુર આકર્ષક હોય તો તે કોઈ સ્ત્રીનો છે. પુરુષનો સ્વર કટોર અને રૂક્ષ હોય છે. આ સ્વર પુરુષનો હોઈ શકે નહીં. ઈલામાં જ્ઞાન આ કક્ષાપર્યંત પહોંચે છે. કોઈ દ્રશ્ય આકૃતિનો ચક્ષુ દ્વારા, કોઈ શબ્દનો કર્ણ દ્વારા, કોઈ સ્પર્શનો ત્વચા દ્વારા (અવગ્રહરૂપે) પ્રતિભાસ થયા બાદ વિશેષ ચિહ્નો બનેલા બાદ, ‘આ વૃક્ષ હોવું બ્નેઈએ માણસ નહીં.’ ‘આ ધ્વનિ શંખનો હોવો બ્નેઈએ, શૃંગનો નહીં’-આ પ્રકારની નિર્ણયાભિમુખ વિચારણા ‘ઈલા’ છે.

ઈલા અને સંશય (શંકા) વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવો આવશ્યક છે. શંકા-સંશય ઈલા (ચિંતન)નું પુરોગામી સ્વરૂપ છે, જ્યારે ચિંતન સંશયથી પર છે-આગળ છે. ઈલા થતાં સંશયની સમાપ્તિ થાય છે. સંશયમાં વિશિષ્ટ પદાર્થની અનિશ્ચિતતા છે, જ્યારે ઈલામાં અમુક પ્રકારની નિશ્ચિતતા છે. સંશય-શંકા-માં બે પહલાં સરખાં છે. તેમાં જ્ઞાનનો કોઈ એક બાજુ ઝુકાવ નથી. પુરુષ કે સ્ત્રીનો

અવાજ? આ અંગે કોઈ નિર્ણય થતો નથી. જ્ઞાનની દશા ત્રિંશકુ-સી રહે છે. પીણ બાણુએ ઈલામાં જ્ઞાન એક બાણુએ ઝૂંકે છે. અવગત, ઈલામાં પૂર્ણ નિર્ણય થતો નથી. પરંતુ જ્ઞાન નિર્ણયની બાણુ અવશ્ય ઝૂંકે છે.

(૩) અવાય (Determinate Perception) :

અવાય એટલે નિશ્ચય. અવાય ઈલાના વિષયના વિશિષ્ટ શુણુનો નિશ્ચય છે—અંતિમ નિશ્ચય છે. ઈલા પક્ષી ‘આ વૃક્ષ જ છે’, ‘આ ધ્વનિ શુંગનો નહીં’ પરંતુ શંખનો જ છે’ એવો નિર્ણય થાય તે ‘અવાય’ છે. આમાં સમ્યક-અસમ્યકની વિચારણા પૂર્ણ સ્વરૂપે પરિપકવ અને છે અને અસમ્યકનું નિવારણુ થતાં સમ્યકનો નિર્ણય થાય છે. આમ અવાયનું સ્વરૂપ વિધાયક છે. જ્ઞાનને નિષેધાત્મક માનતી પરંપરા ‘અવાય’ ને બદલે ‘અપાય’ શબ્દપ્રયોગ કરે છે.

(૮) ધારણા (Retention) :

ધારણા સ્મૃતિની પરિસ્થિતિ છે. અવાય બાદ ધારણા થાય છે. ધારણામાં જ્ઞાન એટલું દટ અને છે કે તે સ્મૃતિનું ધારણુ બની રહે છે. તે આપણા ભૂતકાલીન અનુભવ દ્વારા અવશેષ તરીકે સંગ્રહાયેલ પ્રચન્ન માનસિક ચિહ્ન જ છે. આ રીતે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનું મનમાં થયેલું ધારણુ તે ‘ધારણા’ છે.

ઉપરોક્ત ક્રમ નિશ્ચિત જ છે. તેમાં કોઈ ફેરફારને અવકાશ નથી. પદાર્થ-ગ્રહણુ બાદ વિચાર થઈ શકે છે, વિચાર બાદ જ નિશ્ચય થઈ શકે છે અને નિશ્ચય પક્ષી જ ધારણા થઈ શકે છે. તેથી ઈલા અવગ્રહપૂર્વક થાય છે. અવાય ઈલાપૂર્વક અને ધારણા અવાયપૂર્વક. આ પ્રમાણે અવગ્રહ વગેરે જ જ્ઞાનોનો ઉત્પત્તિ-ક્રમ છે.

(બ) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ (Transcendental Perception)

ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય વિના આત્માને પદાર્થનું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય છે તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, આત્મ-પ્રત્યક્ષ કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષરીતે આત્મામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઇન્દ્રિય કે મન પર આધારિત નથી. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં પદાર્થ અને તેની વચ્ચે કોઈ અંતરાય નથી, જ્ઞાન અને જ્ઞેય વચ્ચે કોઈ માધ્યમ નથી અને તેને અન્ય કોઈ આધાર કે સહાયની આવશ્યકતા નથી. પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ સર્વ શક્ય આવરણોને સંપૂર્ણ નાશ થતાં ઉદ્ભવે છે. સર્વ અંતરાયરૂપ આવરણોના સંપૂર્ણ નાશ બાદ ઉદ્ભવતા આત્માના જન્મબળ સ્વરૂપના પૂર્ણ આધિષ્ઠારને ‘આત્મ-પ્રત્યક્ષ’ કહેવામાં આવે છે. આત્માનું સાદું ચેતના છે અને તે તેના સ્વરૂપથી પ્રકાશિત છે. આત્માના પ્રકાશિત સ્વરૂપનો

આવિષ્કાર (જે આત્માનો જ આવિષ્કાર છે તે) ‘પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ’ તરીકે ઓળખાય છે. તે ઇન્દ્રિય અને મન જેવાં બાહ્ય સાધનોની સહાયથી મુક્ત છે; તેથી તે ‘અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ’ પણ કહેવાય છે. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ છે, પૂર્ણ છે, સર્વ જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેથી તે સકલ પ્રત્યક્ષ કે પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ પણ કહેવાય છે. તે આત્માનું જન્મજાત લક્ષણ છે. તેમાં આત્મા તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવિષ્કાર પામે છે—પ્રકટ થાય છે અને તે પ્રત્યક્ષરીતે સમગ્ર વાસ્તવિકતા નિહાળે છે. આથી તે ‘કેવળ જ્ઞાન’ પણ કહેવાય છે. શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ સર્વ શક્ય આવરણોનો સંપૂર્ણ લય થયા બાદ જ ઉદ્ભવે છે. આ આવરણોના નાશમાં તક્ષવતો હોય ત્યારે અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાય જ્ઞાન એવા પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે અપૂર્ણ કે વિકલ પ્રકારો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ (૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મન:પર્યાય જ્ઞાન અને (૩) કેવળ જ્ઞાન એમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકારો છે અને આમાંથી પ્રથમ બે પ્રકારો અપૂર્ણ હોઈ ‘વિકલ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે, બ્યારે ત્રીજો પ્રકાર ‘સકલ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. આ ત્રણે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય કે મનની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મશક્તિથી પ્રકટ થાય છે અને તેથી અતીન્દ્રિય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ત્રણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષોનું નિરુપણ હવે પછીના પ્રકરણ ૪માં ‘જ્ઞાનના પ્રકારો’માં કરીશું.

‘જ્ઞાનોપયોગના બે ભેદ છે. (૧) સ્વભાવ જ્ઞાન અને (૨) વિભાવ જ્ઞાન. સ્વભાવ-જ્ઞાન પૂર્ણ હોય છે, તેમાં કોઈપણ ઇન્દ્રિયની આવશ્યકતા નથી. સીધા આત્મામાંથી થતું પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વભાવ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કે સાક્ષાત્ છે. આને કેવળ જ્ઞાન કહે છે. કેવળનો અર્થ છે અસહાય કે એકલું. આ જ્ઞાન કદી મિથ્યા-અસત્ય હોતું નથી.

૨. પરોક્ષ પ્રમાણ (Indirect or Non-perceptual Pramana)

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને તેના પ્રકારો બાદ હવે આપણે પરોક્ષ પ્રમાણ જોઈશું. પરોક્ષ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષથી વિપરિત છે. પરોક્ષ જ્ઞાનમાં તત્કાલીનતા (immediacy) અને સ્પષ્ટતાનો અભાવ છે. તેના પાંચ પ્રકારો છે : ૧. સ્મૃતિ, ૨. પ્રત્યભિજ્ઞા, ૩. તર્ક, ૪. અનુમાન અને ૫. આગમ. હવે આપણે આ પ્રત્યેક અંગે વિશદતાથી ચર્ચા કરીશું. સ્મૃતિ ધારણામૂલક છે. પ્રત્યભિજ્ઞા સ્મૃતિ અને અનુભવમૂલક છે, તર્ક પ્રત્યભિજ્ઞામૂલક છે, અનુમાન તર્કનિર્ણીત સાધનમૂલક છે એટલા માટે આ બધા પરોક્ષ છે. મન જુતનું સાધન છે અને આગમ તેનો એક પ્રકાર છે. આગમ શબ્દમૂલક છે અને તેથી પરોક્ષ છે.

(૧) સ્મૃતિ (Recollection) :

ભારતીય દર્શનોમાં માત્ર જૈન દર્શન જ સ્મૃતિને જ્ઞાનના યથાર્થ અને સ્વંતર સાધન તરીકે માન્ય રાખે છે.

સ્મૃતિ અતીતના અનુભવનું સ્મરણ છે. સ્મૃતિ સ્મૃતિ-રેખાઓ (memory-impressions-સ્મૃતિચિહ્નો)ના ઉદ્દીપન દ્વારા થતું જ્ઞાન છે અને તે તેની સામગ્રીને 'તે' સર્વનામ દ્વારા નિર્દેશે છે. આવશ્યક પરિસ્થિતિઓ (જેવી કે, અંતરાયોનો અભાવ, સમાનતા, વિરોધ વગેરે)ની હાજરીમાં સ્મૃતિ ઉદ્ભવે છે. અનુભવેલ હકીકતની યાદ સ્મરણ કે સ્મૃતિ છે.

સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે ન સ્વીકારનાર એવો વાંધો લે છે કે સ્મૃતિનો વિષય અતીતનો પદાર્થ છે અને તે તો નષ્ટ થયેલ છે. આમ, સ્મૃતિ માટે વસ્તુનિષ્ઠ આધાર નથી. જે જ્ઞાનનો કોઈ વિષય ન હોય, જે અનુભવનો વર્તમાન આધાર ન હોય તે કેવી રીતે ઉદ્ભવી શકે? વિષય વિના જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ છે : સ્મૃતિમાં ભૂતકાળમાં અનુભવેલ પદાર્થ નિશ્ચિત રીતે છે જ. પદાર્થની વાસ્તવિકતા (નહીં કે તેની મૂર્ત હાજરી) જ જ્ઞાનની યથાર્થતા માટેની આવશ્યકતા છે. ત્રિકાળના પદાર્થને ગ્રહણ કરતા અનુમાનને પણ પ્રમાણ કહી શકાશે નહીં. વાસ્તવમાં કોઈપણ કાળનો પદાર્થ જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે. સ્મૃતિ અંગે એક ખીજો વાંધો પણ જાણવવામાં આવે છે. નષ્ટ પદાર્થ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ કેવી રીતે બની શકે? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ છે : જૈન દષ્ટિએ જ્ઞાનની યથાર્થતા માટે પદાર્થ જ્ઞાનોત્પત્તિનું અનિવાર્ય કારણ નથી. જ્ઞાન અને પદાર્થ પોતપોતાના કારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનમાં એવી શક્તિ છે કે જેથી તે પદાર્થને પોતાનો વિષય બનાવી શકે છે. પદાર્થનો એવો સ્વભાવ છે કે તે જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે. જેવી રીતે ઘટ વગેરે પદાર્થો દ્વારા નહીં પરંતુ તેની પોતાની પરિસ્થિતિઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ પ્રકાશ ઘટ વગેરે પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે તેવી રીતે પદાર્થ દ્વારા નહીં પરંતુ તેના પોતાના કારણસર ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન તેના પદાર્થને પ્રકટ કરે છે.

(૨) પ્રત્યભિજ્ઞા (Recognition) :

પ્રત્યભિજ્ઞામાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ એ બંનેનું સંકલન છે. પ્રત્યભિજ્ઞામાં બે પ્રકારના અનુભવો કાર્યરત છે. ૧. વર્તમાનકાળમાં થતું પ્રત્યક્ષ, અને ૨. ભૂતકાળના અનુભવ રૂપ સ્મૃતિ-સ્મરણ. પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું

સંશ્લેષક જ્ઞાન છે. ‘આ તે જ ઘડો છે’ એ ઉદાહરણમાં ‘આ’ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે અને ‘તે જ’ સ્મૃતિનો વિષય છે. ઘડો બંનેમાં એક જ છે. તેથી આ તાદાત્મ્ય (અભેદ)વિષયક પ્રત્યક્ષિત્તા છે ‘આ ઘડો તે ઘડા જેવો છે’ અથવા ‘ગવય ગાય જેવું પ્રાણી છે’ એ જ્ઞાન સાદૃશ્યવિષયક છે. ન્યાયસંમત ઉપમાનપ્રમાણ એ જ આ સાદૃશ્યવિષયક પ્રત્યક્ષિત્તા છે. ‘આ તેનાથી ભિન્ન છે’ કે ભેંસ ગાયથી ભિન્ન છે’ જેવાં ઉદાહરણો સાદૃશ્યાભાવ (વિષમતા)નાં ઉદાહરણો છે. ‘આ તેનાથી નાનું છે, તેના કરતાં વધારે છે, તેના કરતાં નજીક કે દૂર છે’ વગેરે ભેદ-પ્રકલ્પનાં દૃષ્ટાંતો છે પ્રત્યક્ષિત્તા ન તો માત્ર પ્રત્યક્ષ છે, ન તો માત્ર સાદૃશ્ય. પ્રત્યક્ષિત્તા પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિના સહયોગથી ઉદ્ભવતું સંકલિત જ્ઞાન છે.

(૩) તર્ક (Inductive Reasoning) :

તર્ક ઉપત્તંભ (observation-નિરીક્ષણ)-અનુપત્તંભ (non-observation -અનિરીક્ષણ) દ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. આને ‘બેડ’ પણ કહે છે. કવલમ્માનુવલમ્મનિમિત્તં વ્યાપ્તિજ્ઞાનમૂહઃ । પ્રમાણુમીમાંસા-૧.૨.૧૧). વ્યાપ્તિ એટલે નિયત સાદૃશ્ય કે અવિનાભાવ સંબંધ= ઉપત્તંભનો અર્થ છે સિંગના અસ્તિત્વના આધારે સાધ્યના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન. ધૂમાડો સિંગ છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે. ધૂમાડોના અસ્તિત્વને આધારે અગ્નિના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન ઉપત્તંભ છે. અનુપત્તંભનો અર્થ છે સાધ્યના અનસ્તિત્વ(અભાવ)ના આધારે સિંગના અનસ્તિત્વ (અભાવ)નું જ્ઞાન. ‘જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધુમાડો હોઈ શકે નહીં’. આ પ્રકારને નિર્ણય અનુપત્તંભ છે. સાધ્ય(અગ્નિ) વિના સાધન(હેતુ) કે સિંગ-ધૂમાડો)નું ન હોવું એને અવિનાભાવ સંબંધ કહે છે.

ઉપત્તંભ અને અનુપત્તંભ દ્વારા ઉદ્ભવતું જ્ઞાન તર્ક છે ‘અમુકની લાજરીમાં તમુકની લાજરી છે. અમુકની ગેરલાજરીમાં તમુકની ગેરલાજરી છે’-આ પ્રકારનું જ્ઞાન તર્ક છે.

માત્ર પ્રત્યક્ષ દ્વારા વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન શક્ય નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષનો વિષય સીમિત છે. જે વિષય દ્વારા પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષયપર્યંત તે મર્યાદિત છે. સામાન્ય પ્રત્યક્ષને વિષય વર્તમાનકાળના પદાર્થપર્યંત સીમિત છે. આમ પ્રત્યક્ષ દ્વારા ત્રિકાલવિષયક વ્યાપ્તિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. આના માટે તો કોઈક સ્વતંત્ર પ્રમાણુની આવશ્યકતા છે અને તે પ્રમાણુ તર્ક છે.

અનુમાન દ્વારા પણ વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન શક્ય નથી, કારણ કે અનુમાનનો આધાર જ તર્ક છે. જ્યાં સુધી તર્ક દ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી અનુમાન સ્વયં શક્ય નથી. ખીજા શબ્દોમાં વ્યાપ્તિ અભાવમાં અનુમાન અશક્ય છે. અનુમાનમાં

* અવિનાભાવ અર્થાત્ વિના એટલે સાધ્ય વિના અને અભાવ એટલે અભાવ, અર્થાત્ સાધનનું ન હોવું. અવિનાભાવ એટલે સાધ્ય વિના સાધનનું ન હોવું.

વ્યાપ્તિજ્ઞાનની પૂર્વઆવશ્યકતા છે. અનુમાન તર્ક પર નિર્ભર છે. આમ, તર્કનું સ્થાન અનુમાન લઈ શકે નહીં. આ રીતે તર્ક જ્ઞાનનું સ્વતંત્ર સાધન છે. અન્ય કોઈ માન્ય સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત ન થતી વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન માત્ર તર્ક દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાપ્તિ એટલે નિયત સાહચર્ય. ધૂમાડા અને અગ્નિ વચ્ચે આવો સંબંધ છે. અહીં ધૂમાડો વ્યાપ્ય (અગ્નિનો વ્યાપ્ય) છે, કારણ કે અગ્નિ દ્વારા ધૂમાડો વ્યાપ્તો છે; જ્યારે અગ્નિ વ્યાપક (ધૂમનો વ્યાપક) છે. વ્યાપક અને વ્યાપ્ય વચ્ચેનો સંબંધ 'વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. વ્યાપ્યને 'સાધન' કે 'હેતુ' અને વ્યાપક 'સાધ્ય' પણ કહેવાય છે. ધૂમાડો અગ્નિથી વ્યાપ્ય છે, પરંતુ અગ્નિ ધૂમાડાથી વ્યાપ્ય નથી. અર્થાત્ જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અપવાદ વિના અગ્નિ હોય છે જ. પરંતુ અગ્નિ હોય ત્યાં સર્વત્ર ધૂમાડો હોતો નથી; ધૂમાડો હોય કે ન પણ હોય. વ્યાપ્તિ તર્ક દ્વારા નિર્ણીત થાય છે. દા. ત., અગ્નિ વિના ધૂમાડો હોતો નથી, જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, ધૂમાડો હોય અને અગ્નિ ન હોય એવું શક્ય નથી. આ પ્રકારનું ધૂમાડાનું અગ્નિ સાથેનું નિયત સાહચર્ય 'વ્યાપ્તિ' કહેવાય છે અને આ સંબંધ પ્રકણ કરનાર જ્ઞાન તર્ક છે-જીહ છે. વ્યાપ્તિનિશ્ચય તર્કથીન છે. અનુમાન માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચયની આવશ્યકતા છે.

(૪) અનુમાન (Inference) :

અનુમાન સાધન દ્વારા સાધ્યનું જ્ઞાન છે (વાચનત્ સાધ્યજ્ઞાનમનુમાનમ્-પ્રમાણુ-મીમાંસા ૧-૨-૭). ઉદાહરણ તરીકે, ધૂમાડા(સાધન) ને જોઈને અગ્નિ (સાધ્ય)નું જ્ઞાન અનુમાન છે. અહીં સાધન (ધૂમાડો) અને સાધ્ય (અગ્નિ) વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ કે નિયત સાહચર્ય કે વ્યાપ્તિ છે. ધૂમાડો અગ્નિની ગેરહાજરીમાં શક્ય નથી. જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે.

(અ) અનુમાનના પ્રકારો :

અનુમાનના બે પ્રકારો છે : (૧) સ્વાર્થાનુમાન અને (૨) પરાર્થાનુમાન.

(૧) સ્વાર્થાનુમાન : (Subjective Inference)

સ્વાર્થાનુમાન એટલે વ્યક્તિએ પોતે પોતા માટે કરેલું અનુમાન. સ્વાર્થાનુમાન જ્ઞાનાત્મક છે. સાધ્ય (અગ્નિ) સાથે અવિનાભાવ સંબંધયુક્ત સ્વનિશ્ચિત સાધન (ધૂમાડો) દ્વારા સાધ્ય(અગ્નિ)નું જ્ઞાન સ્વાર્થાનુમાન કહેવાય છે. (સ્વાર્થ સ્વનિશ્ચય સાધ્યાવિનાશ વૈકરુણ્યત્ સાધનાત્ સાધ્યજ્ઞાનમ્ પ્રમાણુમીમાંસા-૧-૨-૮). જ્યારે

વ્યક્તિ પોતે સાધ્ય-સાધન વચ્ચેના સાહચર્ય સંબંધનું જ્ઞાન મેળવે છે અને સાધ્ય (અગ્નિ) સાથે અવિનાભાવી સાધન(ધૂમાડો)ને જોઈને સાધ્ય(અગ્નિ)નું અનુમાન કરે છે. આ જ્ઞાન સ્વાર્થાનુમાન છે. સાધન (ધૂમાડો)ને જોઈને સાધ્ય (અગ્નિ)નું અનુમાન વ્યક્તિ સ્વયં કરે છે. અહીં સ્વાર્થાનુમાન માટે વ્યક્તિ અન્ય કોઈ વ્યક્તિ પર નિર્ભર નથી. આથી આ પ્રકારનું અનુમાન સ્વાર્થાનુમાન-પોતા માટે અનુમાન-કહેવાય છે. આ જ્ઞાન વ્યક્તિમાં અન્યની સહાય વિના ઉદ્ભવે છે.

(૨) પરાર્થાનુમાન (Syllogistic Inference)

સાધન અને સાધ્ય વચ્ચેના નિયત સાહચર્ય સંબંધના કથન દ્વારા ઉદ્ભવતું જ્ઞાન પરાર્થાનુમાન છે. યથોક્તસાધનામિધાનજઃ પરાર્થમ્ । (પ્રમાણમીમાંસા-૨.૧.૧.) પરાર્થાનુમાન સ્વાર્થાનુમાનથી વિપરીત છે. તે અન્ય માટે અને અન્ય વ્યક્તિના કથન દ્વારા ઉદ્ભવતું જ્ઞાન છે. આમ, પરાર્થાનુમાન ‘શબ્દાત્મક’ છે.

ઉદાહરણ

૧. પર્વત અગ્નિયુક્ત છે (પ્રતિજ્ઞા)
૨. ત્યાં ધૂમાડો છે (હેતુ)
૩. જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. દા. ત., રસોડું (ઉદાહરણ સહ વ્યાપ્તિ).
૪. પર્વત તેવો છે (ઉપનય)
૫. ∴ પર્વત અગ્નિ યુક્ત છે. (નિગમન).

પરાર્થાનુમાનના અવયવો

(૧) પ્રતિજ્ઞા અથવા પક્ષ (Thesis)

પ્રતિજ્ઞા ‘જે સિદ્ધ કરવાનું છે’ તેનું કથન છે. તે સર્વપ્રથમ કરવામાં આવે છે.

(૨) હેતુ (Reason)

હેતુ પ્રતિજ્ઞા માટેનું કારણ દર્શાવે છે.

(૩) ઉદાહરણસહ વ્યાપ્તિ (Rule with Illustration)

ત્રીજું વિધાન હેતુના સમર્થન માટે ઉદાહરણસહ વ્યાપ્તિની રજૂઆત કરે છે. અહીં વ્યાપ્તિ (નિયમ)થી સંતોષ ન માનતા ઉદાહરણ પણ અપાય છે.

(૪) ઉપનય (Application)

ઉપનય સાધ્ય (પર્વત) અંગે ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિસંબંધ લાગુ પાડે છે અને આમ તે જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેની નજદીક લઈ જાય છે.

(૫) નિગમન (Conclusion)

નિગમન સાધ્યનું પુનઃકથન છે. પ્રથમ જે સિદ્ધ કરવા માટે રજૂ કરવામાં આવે છે તે અહીં સિદ્ધ થાય છે.

જૈન ચિંતકો જ્ઞાનીજન માટે અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બે અવયવો પર્યાપ્ત માને છે. પરંતુ સામાન્યજન કે વિદ્યાર્થી માટે અનુમાનના ઉપરોક્ત પાંચ અવયવો આવશ્યક બને છે.

(૫) આગમ (Authority)

આગમ વિશ્વસનીય સાધનના શબ્દ દ્વારા ઉદ્ભવતું જ્ઞાન છે. તે શબ્દ પ્રમાણુ પણ કહેવાય છે. આપ્તજન વિશ્વાસપાત્ર સાધન છે, કારણ કે તે તત્વને યથાર્થ રીતે બજાવે છે અને તે રીતે જ વર્ણવે છે. આવી વ્યક્તિ અસત્ય બોલતી નથી. તેનું વિધાન હંમેશાં સત્ય જ હોય છે. તેથી તે પ્રમાણુ છે. તેનો શબ્દ-વચન પ્રમાણુ તરીકે ઓળખાય છે. આપ્ત પ્રમાણુ સામાન્ય કે લૌકિક હોય, જેમકે પિતાનું અથવા તો અલૌકિક હોય જેમકે સર્વજનું. સાધારણ વ્યક્તિ લૌકિક આપ્તજન છે, જ્યારે લોકોક્તર કે અલૌકિક આપ્તજન તીર્થંકર વગેરે વિશિષ્ટ પુરુષ જ હોય છે.

આમ, જૈનદષ્ટિએ પ્રમાણુના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા દ્વિવિધ પ્રકારો અને તેના પણ પેટાપ્રકારોનું વર્ણન આપણે ઉપર કરેલ છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર, ભગવતીસૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણુનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે; જ્યારે પ્રમાણુમીમાંસા પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એવા બે પ્રકારોના પ્રમાણુની ચર્ચા કરે છે. નંદીસૂત્રમાં પણ આ બે પ્રમાણુનો ઉલ્લેખ છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં ઉપરોક્ત ૩ પ્રમાણુનો તેમજ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણુનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જૈનાચાર્યોનો મુખ્ય ઝોક પ્રમાણુદ્વય પ્રત્યે છે અને તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરેમાં પણ તેનો જ સ્વીકાર થયો છે. જૈન ચિંતકો સ્વતંત્ર રીતે પ્રમાણુ-સર્ચા કરે છે પરંતુ તત્ત્વો-મૂળતત્ત્વો અને યથાર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો (પ્રમાણુ) વચ્ચે નિશ્ચિત ભેદ જૈન સૂત્રમાં જોવા મળતો નથી. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર જ્ઞાન અને પ્રમાણુનું સંપૂર્ણ ઐક્ય દર્શાવે છે. “જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે, જેમકે, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ. આ સર્વ પ્રકારો પ્રમાણુ છે.” (૧-૯-૧૦).

*
* *

જૈન જ્ઞાનમીમાંસા

(Jaina Epistemology)

૧. પ્રાસ્તાવક

જ્ઞાનમીમાંસા સંપૂર્ણપણે જ્ઞાનની આસપાસ કેન્દ્રિત વ્યવસ્થિત ચિંતનનો અભ્યાસ છે. જ્ઞાન જ્ઞાતા અને જ્ઞેય (જ્ઞાનનો પદાર્થ)ની અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી જ્ઞાતા જ્ઞેયને કેવી રીતે જાણે છે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે જ્ઞાનનાં સાધનોની વિચારણા પણ આવશ્યક બની રહે છે. ભારતીય જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનનાં સાધનો, પ્રમાણો અને જ્ઞાનના પદાર્થો પ્રમેયો કહેવાય છે. ગૌતમના ન્યાયસૂત્રમાં પ્રમેય અને પ્રમાણની સર્વપ્રથમ વ્યવસ્થિત વિચારણા જોવા મળે છે. ત્યારબાદ જ્ઞાનનો અભ્યાસ જ્ઞાનના પદાર્થોના અભ્યાસથી કમશઃ અલગ-સ્વતંત્ર થતાં શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર અને જ્ઞાનમીમાંસા પરના સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પહેલાં આપણે જૈન દર્શનનાં પ્રમાણો અંગે જોઈ ગયા છીએ.

જ્ઞાન વિચારો-પદાર્થો, અન્ય માનવો અને પોતાની જન અંગેના વિચારોનું બનેલું છે. આ સર્વ પ્રકારના વિચારો જ્ઞાતા દ્વારા વ્યવસ્થિત થાય અને તેનામાં અંતરીકૃત-એકરૂપ થાય ત્યારે જ જ્ઞાન બને છે. આ સર્વ વિચારોને સમાન મૂલ્ય અને યથાર્થતા નથી. આપણે કેટલાક વિચારોને સાચા અને કેટલાક વિચારોને ખોટા કહીએ છીએ. સાચાં (યથાર્થ) જ્ઞાન અને ખોટાં (અયથાર્થ) જ્ઞાન વચ્ચેના આવા ભેદની સહાનતા જ્ઞાનના ઉદ્ભવ અને અન્વેષણ માટે પૂર્વાપેક્ષિત છે.

૨. જૈન જ્ઞાનમીમાંસાના વિકાસના તબક્કાઓ (Stages of the Development of Jaina Epistemology)

આગમ જ્ઞાનમીમાંસા અત્યંત પ્રાચીન છે અને સંભવતઃ મહાવીર પૂર્વેના કાળમાં તેનો ઉદ્ભવ થયો છે. મહાવીરે પાર્શ્વ પરંપરામાંથી જ્ઞાનયોજના સ્વીકારી હોવાનું માની શકાય. પાર્શ્વ-પરંપરાના સાધુ કશિકકુમાર પંચવિધ જ્ઞાનની વાત સ્વમુખે કરે છે અને આ જ પાંચ જ્ઞાનપ્રકારો મહાવીર-પરંપરામાં પણ પ્રચલિત થાય છે. આગમ સહિત્યમાં પણ પંચજ્ઞાનચર્યા દષ્ટિગોચર ધાય છે. શ્વેતાંબર-દિગંબર બંને પરંપરાઓમાં પણ પંચજ્ઞાન-વ્યવસ્થા સમાન રીતે જોવા મળે છે.

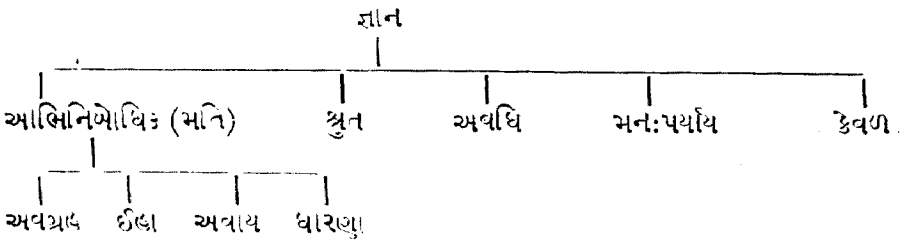
આ રીતે પંચવિધજ્ઞાનને: ખ્યાલ અત્યંત પ્રાચીન છે. આ પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે :

(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન, (૨) શ્રુત જ્ઞાન, (૩) અવધિ જ્ઞાન, (૪) મન:-પર્યાય જ્ઞાન, અને (૫) કેવળ જ્ઞાન.

પંડિત દલસુખભાઈ માત્રવણિયા* આગભોમાં-જ્ઞાન ચર્યાના વિકાસના ત્રણ તબક્કાઓ-ભૂમિકાઓ દર્શાવે છે. આ રીતે જૈન જ્ઞાનભીમાંસાના જ્ઞાનનાં નીચે મુજબના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગીકરણો જોવા મળે છે :

૧. પંચજ્ઞાન

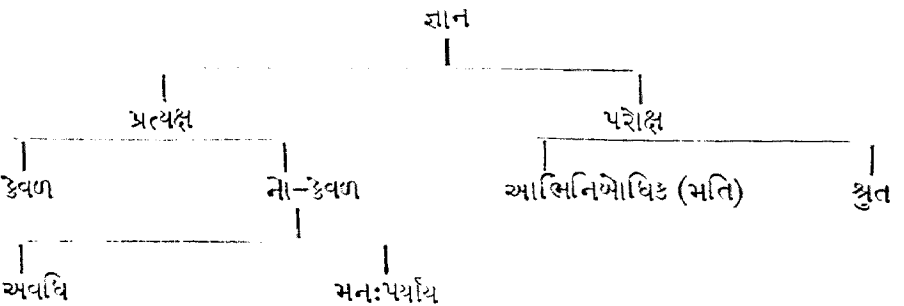
પ્રથમ તબક્કામાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો અને તેના પેટા પ્રકારો નીચે મુજબનાં છે :

૨. પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ જ્ઞાન

ઉત્ક્રાંતિના ખીન્ન તબક્કામાં જ્ઞાનના બે વ્યાપક પ્રકારો નીચે મુજબના છે ::

૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ. આ બંને પ્રકારોના ભિન્ન ભિન્ન પેટા પ્રકારો છે. સ્થાનાંગસૂત્ર જ્ઞાનની આ યોજના નીચે મુજબ વ્યક્ત કરે છે :

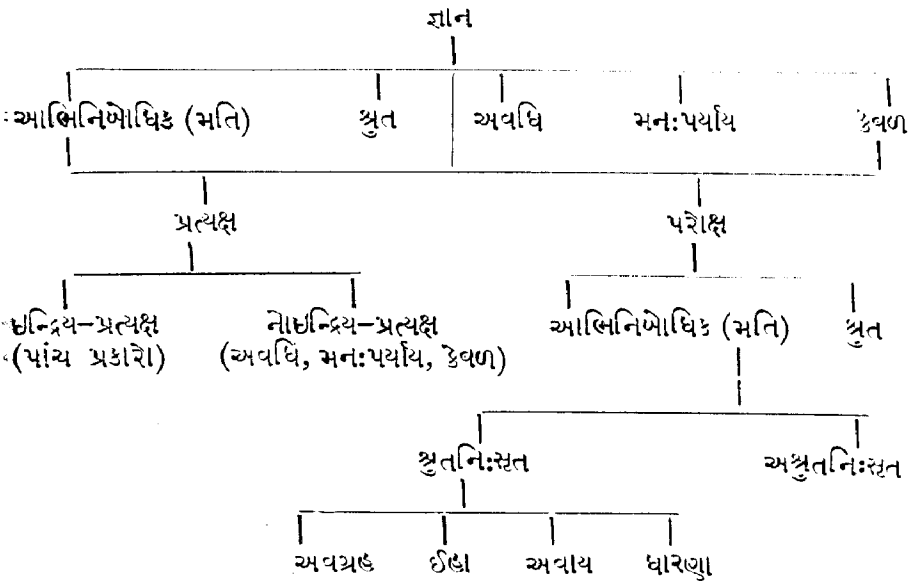

* ન્યાયાવતારવાર્તિકટ્ટત્તિ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૮.

ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ જ્ઞાનને પાંચ પ્રકારોમાં પૃથક્કૃત કરી ત્યારબાદ તેમને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રકારોમાં સમાવિષ્ટ કરે છે. આમ તે પણ આ તખ્તકાથી પ્રભાવિત હોવાનું જણાય છે. આ દ્વિતીય તખ્તકો તાર્કિક ચિંતનથી પ્રભાવિત છે અને તેમાં શુદ્ધ જૈન દષ્ટિની છાપ પણ છે. તર્કશાસ્ત્રના આધારે જ્ઞાનમીમાંસાની ચર્ચા કરનાર જૈન તર્કશાસ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે જ્ઞાનનું આ દ્વિવિધ વર્ગીકરણ સ્વીકારે છે.

૩. સમન્વયાત્મક તખ્તકો

નંદીસૂત્ર જ્ઞાનના આ તખ્તકાને નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે :

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ તરીકે માનનાર અન્ય ભારતીય દર્શનોથી પ્રભાવિત થઈને જૈન તાર્કિકો લૌકિક પ્રત્યક્ષના નામે આ મતનો સ્વીકાર કરે છે. દ્વિતીય તખ્તકામાં માત્ર પરોક્ષ જ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ ઇન્દ્રિયજન્ય મનિજ્ઞાન તૃતીય તખ્તકામાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ બંને પ્રકારોમાં સ્થાન પામે છે. આ તખ્તકાનો સાર નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય :

૧ અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવળ જ્ઞાન વાસ્તવમાં પ્રત્યક્ષ છે.

૨ શ્રુત જ્ઞાન હંમેશાં પરોક્ષ છે.

૩ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉદ્ભવેલ મતિ જ્ઞાન વાસ્તવમાં પરોક્ષ છે, પરંતુ વ્યાવહારિક હેતુઓ અર્થે પ્રત્યક્ષ તરીકે માનવામાં આવે છે.

૪ મન દ્વારા ઉદ્ભવેલ મતિ જ્ઞાન હંમેશાં પરોક્ષ છે.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ

જે આત્મા છે તે જાણે છે. જે જાણે છે તે આત્મા છે (આચારાંગ સૂત્ર, ૫-૫-૧૬૬). આત્મા અને અનાત્મામાં અત્યંતાભાવ છે. આત્મા કદીપણ અનાત્મા બનતો નથી અને અનાત્મા કદી આત્મા બનતો નથી (ભગવતીસૂત્ર, ૨૫-૪). આત્મા પણ દ્રવ્ય છે, અનાત્મા પણ દ્રવ્ય છે. બંને અનંતગુણ અને પર્યાયના અવિચિન્ન સમુદાય છે. (ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૨૮-૬) સામાન્ય ગુણુથી બંને અભિન્ન છે, પરંતુ વિશિષ્ટ ગુણુથી બંને ભિન્ન છે. (તે વિશિષ્ટ ગુણુ) ચેતના છે જેમાં ચેતના છે તે આત્મા છે અને જેમાં ચેતના નથી તે અનાત્મા છે.

આત્મા પ્રમેયત્વ વગેરે સામાન્ય ગુણોની દૃષ્ટિથી ચિત્-સ્વરૂપ નથી પરંતુ તે ચેતનાની દૃષ્ટિએ ચિત્-સ્વરૂપ છે. એટલા માટે જ આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી અને અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ ભિન્નાભિન્ન છે (ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે) એમ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન આત્મા જ છે. એટલા માટે તે આત્માથી અભિન્ન છે. જ્ઞાન ગુણુ છે, આત્મા ગુણુ છે-જ્ઞાન સરીખા અનેક ગુણોનો સમૂહ છે. એટલા માટે તે આત્માથી ભિન્ન પણ છે. આત્મા જાણે છે અને જ્ઞાન જાણવાનું સાધન છે. કર્તા અને કરણ(સાધન)ની દૃષ્ટિએ પણ જ્ઞાન અને આત્મા ભિન્ન છે.

ટૂંકમાં, આત્મા જ્ઞાનમય છે અને જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

જ્ઞાન અને જ્ઞેય બંને સ્વતંત્ર છે. દ્રવ્ય, ગુણુ અને પર્યાય જ્ઞેય છે. જ્ઞેયની સ્વતંત્ર સત્તા છે અને તે મૂર્ત અને અમૂર્ત બંને છે. જ્ઞાન આત્માનો ગુણુ છે આત્મા સાધન વિના પણ જાણી શકે છે અને આવરણની સ્થિતિ અનુસાર સાધનોના માધ્યમથી પણ જાણે છે. ન તો જ્ઞેય દ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞેય. જ્ઞાન જાણે કે ન જાણે તો પણ પદાર્થ સ્વયં અસ્તિત્વમાન છે. જે તે આપણા જ્ઞાનની નીપજ હોય તો તેની અસત્તામાં તેને જાણવાનો આપણા પ્રયાસ જ કેવી રીતે હોય? આપણે અદ્રષ્ટ વસ્તુની કલ્પના જ ન કરી શકીએ.

પદાર્થ જ્ઞાનનો વિષય બને કે ન બને તોપણ આપણું જ્ઞાન આપણા આત્મામાં સ્થિત છે. જો આપણું જ્ઞાન પદાર્થની નીપજ હોય તો તે પદાર્થનો જ શુણ્ણ બને. આપણી સાથે તેનું તાદાત્મ્ય શક્ય બને નહીં.

જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં વિષય-વિષયી-ભાવ સંબંધ છે. જૈનદર્શિત અનુસાર, જ્ઞાન પદાર્થમાં પ્રવેશતું નથી; પદાર્થ જ્ઞાનમાં પ્રવેશતો નથી. બંનેનો પરસ્પર પ્રવેશ થતો નથી. જ્ઞાન પદાર્થાકાર નથી. તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તે વસ્તુરૂપ પણ નથી. જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં સંપૂર્ણ અભેદ નથી. જ્ઞાતા (પ્રમાતા) જ્ઞાન-સ્વભાવ હોય છે એટલે તે વિષયી છે. પદાર્થ જ્ઞેય-સ્વભાવ હોય છે એટલે તે વિષય છે. બંને સ્વતંત્ર છે. એકનું અસ્તિત્વ અન્યથી ભિન્ન છે. પદાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, જ્ઞાન જ્ઞેય સ્વરૂપ નથી તોપણ જ્ઞાનમાં પદાર્થને જાણવાની અને પદાર્થમાં જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાત થવાની ક્ષમતા છે. જ્ઞાતાના જ્ઞાયક-પર્યાય અને પદાર્થના જ્ઞેય-પર્યાયના સામર્થ્ય દ્વારા બંને સંબંધિત થાય છે.

વાસ્તવમાં જ્યારે આપણે પદાર્થને જાણીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ તે તેનો પ્રયોગ છે, અજમાયશ છે. જ્ઞાન કે જાણવાની ક્ષમતા આપણામાં વિકસિત હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનની આવૃત્ત દશામાં આપણે પદાર્થને માધ્યમ વિના જાણી શકતા નથી. આપણી શારીરિક ઇન્દ્રિય અને મન અચેતન છે. જ્યારે ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા પદાર્થનો સંબંધ કે સામીપ્ય ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેઓ આપણા જ્ઞાનને પ્રવૃત્ત કરે છે અને જ્ઞેય જ્ઞાત બને છે; અથવા તો જ્યારે આપણા પોતાના સંસ્કાર કોઈ પદાર્થને જાણવા માટે જ્ઞાનને પ્રેરે છે ત્યારે તે જ્ઞાત બને છે. આ જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ નથી પરંતુ પ્રવૃત્તિ છે. ઘ. ત., દુશ્મનને બેઈને બંદુક ચલાવવાની ઇચ્છા થતાં તે ચલાવીએ તો અહીં શક્તિનો ઉદ્ભવ નથી, પરંતુ તેનો પ્રયોગ છે અજમાયશ છે. આ જ પ્રમાણે, વિષય સામે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ્ઞાન તેને ગ્રહણ કરી લે છે. આ પ્રવૃત્તિ માત્ર છે. જ્ઞાનની જોટલી ક્ષમતા હોય તે અનુસાર જ તે જાણવામાં સફળ થાય છે.

ઇન્દ્રિય અને મન જાણવાનાં બે સાધનો છે. આપણું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનના માધ્યમ દ્વારા જ જ્ઞેયને જાણે છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સીમિત છે. તેઓ પોતપોતાના વિષયોનો સંબંધ મન સાથે સ્થાપિત કરીને જ જાણી શકે છે. એટલા માટે જ એક સમયમાં એક પદાર્થનો એક જ પર્યાય (રૂપ) જાણી શકાય છે. એટલા માટે જ્ઞાનને જ્ઞેયાકાર માનવાની પણ આવશ્યકતા નથી. ઉપરોક્ત મર્યાદા આવૃત્ત-જ્ઞાન માટે છે, અનાવૃત્ત જ્ઞાન માટે નથી. અનાવૃત્ત જ્ઞાન દ્વારા એકી સાથે સર્વ પદાર્થો જાણી શકાય છે.

વિષયોનો સ્થૂળ રૂપ કે વર્તમાન પર્યાયનું જ્ઞાન આપણને ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળે છે, જ્યારે તેમના સૂક્ષ્મ રૂપ કે ભૂત અને ભાવિ પર્યાયોની જાણકારી મન દ્વારા મળે છે. ઇન્દ્રિયોમાં કલ્પના, સંકલન અને નિષ્કર્ષનું જ્ઞાન હોતું નથી. મન બે કે વધારે વિચારોના સંયોજન દ્વારા કલ્પના કરી શકે છે. તે અનેક અનુભવોના સંયોજન કરી શકે છે અને તેમના પરથી નિષ્કર્ષ તારવી શકે છે એટલા માટે જ જ્ઞાન વિષય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અથવા તેના આકારનું જ હોય છે એમ માનવું સાચું નથી. ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન બાહ્ય વિષય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે મનનું જ્ઞાન બાહ્ય વિષય દ્વારા અને બાહ્ય વિષય વિના પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો વિસ્તાર મન દ્વારા થાય છે.

જ્યારે આપણું પ્રયોજન-હેતુ જ્યેષ્ઠને જાણવાનો જ હોય છે ત્યારે પદાર્થ જ્યેષ્ઠ હોય છે અને જ્ઞાન ઉપયોગ (ચેતના) હોય છે અને જ્યારે આપણી ચેતના પ્રાપ્ત વિચારની આલોચનામાં સંલગ્ન થાય છે ત્યારે પદાર્થ જ્યેષ્ઠ હોતો નથી. તે સમયે પહેલાંનું જ્ઞાન જ જ્યેષ્ઠ બની જાય છે અને જ્યારે જાણવાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી ત્યારે આપણી ચેતના પુનઃ જ્ઞાન બની જાય છે—જ્યેષ્ઠ પ્રતિ ઉદાસીન બનીને પોતાનામાં જ રત થાય છે.

ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા જ્યેષ્ઠને જાણવાની આત્માની ક્ષમતાને મતિ અને શ્રુત કહેવાય છે; ઇન્દ્રિય અને મનના માધ્યમ વિના જ કેવળ મૂર્ત જ્યેષ્ઠને જાણવાની આત્માની ક્ષમતાને અવધિ અને મન:પર્યાય કહેવાય છે અને મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત સર્વેને જાણવાની આત્માની ક્ષમતા (અથવા જ્ઞાનની ક્ષમતાનો પૂર્ણ વિકાસ) કેવલ કહેવાય છે. આત્માનું આત્મત્વ એ જ છે કે તે કદીય જ્ઞાનશક્તિ શૂન્ય થતો નથી.

જૈન દષ્ટિ અનુસાર, જ્ઞાનની ઇચ્છા(પ્રમાણ)નું નિયામક તત્ત્વ તેના આવરણ-વિકલ્પ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી આત્મિક ક્ષમતા-યોગ્યતા છે. જ્ઞાનશક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં જાણવાનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, જ્ઞાન સતત પ્રવૃત્ત રહે છે; જ્યારે જ્ઞાન-શક્તિની અપૂર્ણ વિકાસ દશામાં જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો વિના જાણી શકાતું નથી એટલે આવી જાણવાની ક્ષમતા અને જાણવાની પ્રવૃત્તિ એમ બે અલગ અલગ બની જાય છે.

જૈન દષ્ટિએ જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે છે. આ મનના સમર્થન માટે નીચે મુજબની દલીલો કરવામાં આવે છે.

જૈ. ૮

- (૧) 'હું' ઘડાને જાણું છું' એવી પ્રતીતિમાં 'હું' એ કર્તા અને 'ઘડાને'એ કર્મનું જેવી રીતે જ્ઞાન હોય છે તેવી જ રીતે 'જાણું છું' એ ક્રિયાક્રિયાનું અર્થાત્ જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન હોય છે.
- (૨) જે જ્ઞાન પોતે અજ્ઞાત હોય તે પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવી શકે નહીં અને જ્ઞાનનું જ્ઞાન અન્ય જ્ઞાન દ્વારા થાય છે એમ માનીએ તો અનવસ્થા દોષ થાય છે.
- (૩) જ્ઞાન પોતે જ્યારે પોતાનો વિષય બને છે ત્યારે તે પોતાને જ્ઞાનરૂપે જાણે છે. જ્ઞાન જ્ઞેય અનવાથી જ્ઞાન મટી જતું નથી. જ્ઞાન જ્ઞેય બને તેમાં કોઈ દોષ નથી. તે બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ જ્ઞાન છે અને પોતાની અપેક્ષાએ જ્ઞેય છે. દા. ત., જ્ઞાતાનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે પણ જ્ઞેય બને છે પરંતુ જ્ઞેય અનવાથી તે જ્ઞાતા મટી જતો નથી. તે જ્ઞાતા રૂપે જ જ્ઞેય બને છે.
- (૪) સામાન્ય રીતે એક જ ક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ એક હોતાં નથી પરંતુ અહીં એક જ જ્ઞાનક્રિયામાં કર્તા અને કર્મ બંને એક જ છે—જ્ઞાન જ છે. આમ છતાં, આ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી ઉપરોક્ત નિયમથી બાધિત થતું નથી. દા. ત., જેવી રીતે દીપક ઘડાને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે જ્ઞાન પણ ઘડા વગેરે બાહ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે.
- (૫) નીચે જણાવેલાં અનુમાનો પણ 'જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે છે' એ પુરવાર કરે છે.

૧. જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણતું અન્યને પ્રકાશિત કરે છે, કારણ કે તે પ્રકાશક છે. જે જે પ્રકાશક હોય છે તે તે પોતાને પ્રકાશિત કરે છે અને સાથે સાથે અન્યને પણ પ્રકાશિત કરે છે, દા. ત., દીપક.

૨. જ્ઞાન પોતે પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, કારણ કે તે બાહ્ય પદાર્થનું પ્રકાશક છે. જે પોતે પોતાને પ્રકાશિત કરતું નથી તે બાહ્ય પદાર્થને પણ પ્રકાશિત કરતું નથી, દા.ત., ઘડો.

૩. જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાન માટે પોતાના સજ્ઞાતીય અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી, કારણ કે તે વસ્તુ છે, જે જે વસ્તુ છે તે પોતાના જ્ઞાન માટે પોતાના સજ્ઞાતીયની અપેક્ષા રાખતી નથી, જેમ કે ઘડો. અર્થાત્ ઘડાને જાણવા માટે અન્ય ઘડાની આવશ્યકતા નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાનને જાણવા માટે અન્ય જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી.

૪. જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય (Validity of Knowledge)

સમ્યક્ જ્ઞાન જ પ્રમાણુ છે. કયું જ્ઞાન સમ્યક્ છે અને કયું મિથ્યા ? જ્ઞાનને જે કારણસર પ્રમાણુ કહી શકાય એ પ્રામાણ્ય શું છે ? ખીજા શબ્દોમાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનું સ્વરૂપ કેવી રીતે મિશ્રિત કરી શકાય ? જ્ઞાનના પ્રામાણ્યની કસોટી શી છે ?

પ્રામાણ્યમીમાંસા અનુસાર, જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કાં તો સ્વતઃ અથવા તો પરતઃ કરી શકાય. (પ્રામાણ્યનિશ્ચય સ્વતઃ પરતો વા ૧-૧-૧-૮) ક્રેટલાક કિસ્સામાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ નિશ્ચિત થાય છે. દા.ત., કોઈ વ્યક્તિ પોતાની હથેળી હમ્મેં શાં જુએ છે, તે તેનાથી અત્યંત પરિચિત છે. તે વ્યક્તિના હથેળીવિષયક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના નિશ્ચય માટે અન્ય કોઈ બાહ્ય વસ્તુની આવશ્યકતા નથી. અહીં પ્રામાણ્ય સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાન થાય છે. પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન બંને સ્વતઃ છે. હથેળીને જ્ઞેતાવેંત જ તે વ્યક્તિ નિશ્ચય કરે છે કે તે મારી હથેળી છે. એક ખીજું ઉદાહરણ લઈએ. કોઈ એક વ્યક્તિને તરસ લાગી છે. તે તૃષ્ણા છીપાવવા પાણી પીએ છે અને તેની તૃષ્ણા તરત જ છીપાઈ જાય છે. તૃષ્ણા છીપાતાં તે સમજે છે કે તેણે પાણી જ પીધું છે. તે પાણી હતું કે નહીં તેના નિશ્ચય માટે તેને અન્ય વસ્તુની સહાય લેવી પડતી નથી. આ જ્ઞાનનું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. સાંખ્યદર્શન પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદી છે.

ક્રેટલાક કિસ્સાઓમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય પરતઃ નિશ્ચિત થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય બાહ્ય સામગ્રી દ્વારા થાય છે. દા.ત., કોઈ ચોરડામાંથી આવતો પ્રકાશ દીપકનો કે મણિનો પ્રકાશ છે તેના નિર્ણય કરવા માટે અન્ય સાધનોની આવશ્યકતા રહે છે. દીપકનો પ્રકાશ, તેજ વગેરે જ્ઞેઈને આ અંગે નિર્ણય કરી શકાય છે કે મારું દીપકવિષયક જ્ઞાન સત્ય છે અને મણિવિષયક જ્ઞાન અસત્ય. દીપકવિષયક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે, અને મણિ-વિષયક જ્ઞાનના અપ્રામાણ્યનો. આ નિર્ણય માટે દીપક, તેજ વગેરે બાહ્ય સામગ્રીનો આધાર લેવો પડે છે. અહીં પુનરાવર્તિત અનુભવ દ્વારા દૃઢ ન બનેલ હોય તેનું પદાર્થનું પ્રથમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેના જ તત્પશ્ચાત્ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રમાણિત થાય છે. પ્રત્યક્ષ અહીં પદાર્થ સાથેની તેની અનુરૂપતા દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. એક ખીજું ઉદાહરણ લઈએ. કોઈક સ્થળે સરેદ દગડો પડ્યો છે અને આપણને તે સાકરનો દગ લાગે છે. આપણે તેમાંથી તે ઊઠાવીને મોંમાં મૂકીએ છીએ અને આપણું મોં ગળ્યું બને છે. તરત જ આપણે નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે તે સાકરનો દગડો છે. અહીં આ નિર્ણય માટે પદાર્થના પરિણામની પ્રતીક્ષા કરવી પડે છે. વ્યાવહારિક પરિણામના જ્ઞાન દ્વારા તેના પ્રામાણ્યનો-નિર્ણય અહીં થાય છે. આમ, અહીં નિર્ણય સ્વતઃ નથી અને તેથી આ પ્રામાણ્ય-નિશ્ચય સ્વતઃ નહીં પરંતુ પરતઃ છે. આ એ હકીકત પ્રસ્થાપિત કરે છે કે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય અન્ય સાધનો દ્વારા નક્કી થાય છે. આ પરતઃ પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ન્યાયદર્શન પણ પરતઃ પ્રામાણ્યવાદી છે. તેના મતે, જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની કસોટી બાહ્ય પદાર્થ છે.

જૈન દર્શન સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ તેમજ પરતઃ પ્રામાણ્યવાદ એ બંનેનું ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સમર્થન કરે છે. અભ્યાસ વગેરેમાંના નિશ્ચય સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદના સાક્ષી છે, જ્યારે અન્ય આધાર પર થતાં પ્રામાણ્ય-નિશ્ચય પરતઃ પ્રામાણ્યવાદના સમર્થક છે. સાંખ્યદર્શન પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય બંનેને સ્વતઃ માને છે અમુક જ્ઞાન પ્રમાણુસૂત છે અને અમુક જ્ઞાન અપ્રમાણુસૂત છે એ બંનેનો નિર્ણય સ્વતઃ થાય છે. ન્યાયદર્શનની માન્યતા આનાથી તદ્દન વિપરીત છે. ન્યાયદર્શન પ્રામાણ્ય તેમજ અપ્રામાણ્ય બંનેને પરતઃ માને છે. મીમાંસાદર્શન જ્ઞાનના પ્રામાણ્યને સ્વતઃ અને જ્ઞાનના અપ્રામાણ્યને પરતઃ માને છે. તેના મતે, જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંનું અપ્રામાણ્ય બાહ્ય દોષને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. જૈન દર્શન આ ત્રણેથી ભિન્ન સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરે છે અને દર્શવિ છે કે પ્રામાણ્ય-નિશ્ચય માટે સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ અને પરતઃ પ્રામાણ્યવાદ બંનેની આવશ્યકતા છે.

૫. દર્શન અને જ્ઞાન (Perception and Knowledge)

જૈન તત્ત્વજ્ઞો દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ પાડે છે. આગમોમાં જ્ઞાનને માટે 'જ્ઞાણુઈ' (જ્ઞાનાતિ) અર્થાત્ 'જ્ઞણુ છે'નો અને દર્શન માટે 'પાસઈ' (વચ્ચાત્) અર્થાત્ 'જુએ છે' નો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દર્શન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-પ્રક્રિયામાંના નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક પાસાંને અનુક્રમે વ્યક્ત કરે છે. દર્શન જ્ઞાનનું પ્રારંભિક કદમ છે.

ઈન્દ્રિય-પદાર્થ સંબંધ સર્વપ્રથમ ચેતનાનું ઉદ્દીપન કરે છે અને આ રીતે જ્ઞાનપ્રક્રિયાનો પ્રારંભ કરે છે. ચેતના(ઉપયોગ)ની સર્વપ્રથમ ભૂમિકા દર્શન છે અને તેમાં કેવળ સત્તાનું ભાન થાય છે. આ તબક્કામાં પદાર્થની ઉપસ્થિતિ(લાજરી)ની પરિચિતતા-સભાનતા માત્ર હોય છે. પદાર્થ અંગે અહીં માત્ર અસ્પષ્ટ અને અંબો ખ્યાલ જ હોય છે. પદાર્થ અંગેની વિગતોનું પ્રત્યક્ષીકરણ અહીં થતું નથી અને તેથી પદાર્થ અમુક વર્ગ કે જૂથ સાથે સંલગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. જૈન પરિભાષામાં આ પ્રથમ તબક્કો દર્શન તરીકે ઓળખાય છે અને તેમાં જ્ઞાન તેની સામગ્રી તરીકે માત્ર સત્તા(અસ્તિત્વ)ને સમાવિષ્ટ કરે છે. દર્શન (પદાર્થની સભાનતા-પરિચય) માત્ર સત્તા(અસ્તિત્વ)નું સંવેદન છે. ત્યારબાદ ક્રમશઃ ચેતના (ઉપયોગ) વિશેષપ્રાહી બનતી જાય છે. આમ પહેલાં, દર્શન થાય છે અને પછી જ્ઞાન થાય છે. બીજા તબક્કામાં આપણને વર્ગ કે જૂથ સાથે સંલગ્ન તરીકે પ્રાપ્ત થતું પદાર્થનું સંવેદન જ્ઞાન છે. આ બીજા તબક્કામાં પદાર્થના વર્ગ અને લક્ષણુ અંગેની વિગતોનું પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે અને પદાર્થ અંગે સ્પષ્ટ અને

નિશ્ચિત ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શન નિરાકાર-નિર્વિકલ્પક છે, બ્યારે જ્ઞાન સાકાર સવિકલ્પક છે.

સર્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞો સામાન્ય રીતે આ ભેદ સ્વીકારે છે. પરંતુ એક કે અન્ય પાસા પરનો ભાર સમાન મૂળભૂત સ્થિતિની ભિન્ન ભિન્ન અભિવ્યક્તિઓને અવકાશ આપે છે જે નીચેના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞોની અભિવ્યક્તિઓથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧. વીરસેન

આચાર્ય વીરસેનના મતે, બાહ્ય પદાર્થોના સામાન્ય તેમજ વિશિષ્ટ ગુણોનું ગ્રહણ (સમજ) જ્ઞાન છે, બ્યારે આ અંગેનું આત્માનું ગ્રહણ દર્શન છે. બ્યારે આત્મા અંતર્મુખ થાય છે અને આંતરનિરીક્ષણ કરે છે ત્યારે તે સ્વયંને ‘જાણું છે’ અને તે ‘દર્શન’ તરીકે નિર્દેશ છે. આથી દર્શન ‘અંતર્મુખ’ છે, બ્યારે જ્ઞાન ‘બહિર્મુખ’ છે. અહીં સામાન્ય ગુણોના ગ્રહણ અને વિશિષ્ટ ગુણોની સમજની પરિભાષામાંનો સરળ ભેદ સ્વીકારવામાં આવતો નથી, કારણ કે વિશિષ્ટ વિના સામાન્ય અને સામાન્ય વિના વિશિષ્ટ અંગે વિચારવું તાર્કિક રીતે શક્ય નથી. સામાન્યવિદોષી વિશિષ્ટતા મિથ્યા છે, બ્યારે વિશિષ્ટતાવિદોષી સામાન્ય અશક્યતા છે.*

૨. બ્રહ્મદેવ

બ્રહ્મદેવ ઉપરોક્ત મંતવ્યનું સમર્થન કરે છે. જ્ઞાન અને દર્શનનો તર્કદૃષ્ટિ અને સિદ્ધાંતદૃષ્ટિ એમ બે દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકાય. દર્શનને સામાન્ય-ગ્રહણ માનવું તર્કદૃષ્ટિથી ઉપયુક્ત છે. સિદ્ધાંતદૃષ્ટિ કે આગમદૃષ્ટિથી આત્માનો સાચો ઉપયોગ દર્શન છે અને બાહ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ દર્શન છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જ્ઞાન અને દર્શન ભિન્ન છે. પરંતુ નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જ્ઞાન અને દર્શન અભિન્ન છે. આત્મા જ્ઞાન અને દર્શન બંનેનો આશ્રય છે. આત્માની દૃષ્ટિએ, જ્ઞાન અને દર્શનમાં કોઈ ભેદ નથી. સામાન્ય અને વિશિષ્ટને આધારે પાડેલ દર્શન અને જ્ઞાનનો ભેદ જૈનેતરોની સમજૂતી માટે છે.

શ્રી નથમલજી ઠાટિયા બ્રહ્મદેવની સ્થિતિ નીચે મુજબ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે, “જેવી રીતે અગ્નિ પ્રજ્વળે છે અને પ્રકાશી છે તેવી રીતે આત્મા જાણું છે તેમજ આંતરનિરીક્ષણ કરે છે. એક જ ચેતના તેના પદાર્થના ભેદના સંદર્ભમાં દર્શન તેમજ જ્ઞાન કહેવાય છે. બ્યારે તે આત્માના આંતરનિરીક્ષણમાં રત થાય છે ત્યારે

* ધૂમ્કાગમ પર ધવલ ટીકા, ૧.૧.૪.

તે 'દર્શન' કહેવાય છે. જ્યારે તે અનાત્માને જાણવામાં તલ્લીન હોય છે ત્યારે તે જ્ઞાન કહેવાય છે. જો દર્શન અને જ્ઞાનને સંપૂર્ણપણે સામાન્ય અને વિશિષ્ટની સમજ સાથે સંબંધિત માનવામાં આવે તો જ્ઞાન તેની યથાર્થતા ગુમાવે."*

૩. નેમિચંદ્ર

નેમિચંદ્રને ઉપરોક્ત ભેદ સ્વીકાર્ય નથી. તેમના મતે, દર્શન પદાર્થોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જાણ્યા સિવાય તેમનાં સામાન્ય લક્ષણોનો પરિચય માત્ર છે, જ્યારે જ્ઞાન પદાર્થો અંગેની વિગતોની પ્રાપ્તિ છે.

૪. વાદિદેવસૂરિ

વાદિદેવસૂરિ દર્શનના બે તબક્કાઓનો નિર્દેશ કરે છે. પ્રથમ તબક્કામાં ચેતના સમક્ષ રજૂ થતા પદાર્થોનો પરિચય માત્ર છે. બીજા તબક્કામાં પદાર્થોનાં સામાન્ય લક્ષણોનું દર્શન છે અને આને અવગ્રહ તરીકે નિર્દેશી શકાય અને તે જ્ઞાનનો પ્રથમ તબક્કો બની રહે છે. જ્ઞાન સ્વયં જ્ઞાનના પદાર્થોના વધારે વ્યવસ્થિત પૃથક્કરણમાં અને ખૂટતી કડીઓ પ્રસ્થાપિત કરવામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે વાદિદેવસૂરિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયાને ત્રણ તબક્કાઓમાં પૃથક્કૃત કરે છે. અલબત્ત, તે દર્શન અને જ્ઞાનના સામાન્ય માળખામાં જ તેને સમાવિષ્ટ કરે છે.

૫. હેમચંદ્રાચાર્ય

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય લિન્ન રીતે જ્ઞાનના બે તબક્કાઓ વચ્ચે જીવંત સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. તેમના મતે, દર્શન જ્ઞાનમાં રૂપાંતર પામે છે. દર્શન જ્ઞાનની કાચી સામગ્રી છે અને મન તેના પર કાર્યરત થાય છે તેથી તે જ્ઞાન માટે સાધનરૂપ છે. જ્ઞાન શબ્દ પદાર્થના વિશિષ્ટ ગુણોની સમજ સૂચવે છે. તેમના મતે, દર્શનની વ્યાખ્યા આપણા પદાર્થોના એવા જ્ઞાન તરીકે કરી શકાય કે જે વિશિષ્ટ ગુણોનો ખ્યાલ કરતું ન હોય. બીજા શબ્દોમાં, દર્શન વિશિષ્ટ ગુણો વિનાનું પદાર્થનું જ્ઞાન છે. જ્ઞાન દર્શનથી તદ્દન અસંબંધિત અને સંપૂર્ણ રીતે નવું એવું કંઈ નથી. સામાન્ય ગુણોને સામાન્ય ગુણો તરીકે સમજીએ ત્યારે આપણી પાસે દર્શન છે; જ્યારે વિશિષ્ટ ગુણોને વિશિષ્ટ તરીકે સમજીએ ત્યારે આપણી પાસે જ્ઞાન છે. બંને પ્રારંભથી જ હાજર છે અને તેથી જ્ઞાન દર્શનરૂપી ગર્ભિત સ્વરૂપ (potentiality)નું મૂર્ત સ્વરૂપ માત્ર છે.

* Studies in Jaina Philosophy, p. 73.

કાળની દષ્ટિએ, દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે સંબંધ

(Temporal Relation between Perception and Knowledge)

કાળની દષ્ટિએ, દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેના સંબંધ અંગે સુત્રાનુસાર નીચે મુજબની સ્થિતિ છે :

બંને એકી સાથે ઉદ્ભવી શકે નહીં. આનું કારણ એ છે કે માનવમનમાં બે ચેતનમય પ્રવૃત્તિઓ એકી સાથે ઉદ્ભવી શકે નહીં. અપૂર્ણ માનવીના સંબંધમાં, દર્શન અને જ્ઞાનના ઉદ્ભવ અંગે કોઈ વિવાદ નથી, પરંતુ કેવળજ્ઞાનીમાં તેમના ઉદ્ભવ અંગે નીચેના ત્રણ જુદા જુદા મતો પ્રવર્તે છે.

૧. દર્શન અને જ્ઞાન એકીસાથે ઉદ્ભવે છે.
૨. દર્શન અને જ્ઞાન ક્રમિક રીતે ઉદ્ભવે છે.
૩. દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય છે—જ્ઞાન અને દર્શનમાં અભેદ છે—બંને એક છે.

૧. દર્શન અને જ્ઞાનની સમકાલીનતા (Simultaneity of Perception and Knowledge) :

આ આગમની સ્થિતિ છે. આગમના આ મતના સમર્થનમાં મુખ્ય દલીલ એ છે કે કેવળજ્ઞાનીમાં દર્શનાવરણીય કર્મ અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એ બંને એકીસાથે નાશ પામે છે અને તેથી દર્શન અને જ્ઞાન બંને એકીસાથે હોવાં જોઈએ. ઉમાસ્વામિ, કુંદકુંદાચાર્ય, પુબ્ધપાદ, અક્લંક અને વિદ્યાનંદી આ મતવ્યનો સ્વીકાર કરે છે. સૂર્યમાં ગરમી અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉદ્ભવે છે તેવી જ રીતે કેવળીમાં દર્શન અને જ્ઞાન એક જ સમયે કાર્યરત થાય છે.

૨. દર્શન અને જ્ઞાનનો ક્રમિક ઉદ્ભવ (Successive Occurrence of Perception and Knowledge) :

બીજો મત પ્રથમ વિરુદ્ધ તાર્કિક દલીલ રજૂ કરે છે. “બંને પૂર્ણ દર્શન અને પૂર્ણ જ્ઞાન એકી સાથે ઉદ્ભવતાં હોય, તો પછી કર્મનાં બે અલગ આવરણો—દર્શનાવરણીય અને જ્ઞાનાવરણીય-સ્વીકારવાનો શો અર્થ છે ? આ મત એકી સાથે બેંબાબતો પ્રહણુ કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક અશક્યતા પણ દર્શાવે છે. દર્શન અને જ્ઞાન એક પછી એક ઉદ્ભવે છે એવા મતના સ્વીકાર દ્વારા ઉપરોક્ત મુશ્કેલીઓ નિવારી શકાય. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને દર્શનાવરણીય કર્મ બંનેનો ક્ષય એકીસાથે થવાથી પૂર્ણ દર્શન અને પૂર્ણ જ્ઞાન બંને લબ્ધિરૂપે એકીસાથે પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેમનો ઉપયોગ

તો ક્રમથી જ થાય છે. આ મત સામાન્ય આગેદૂર-પ્રગતિ (જ્ઞાનમાં કે નૈતિક જીવનમાં) માટેનો ખ્યાલ આપે છે. પુરોગામી તબક્કાને અનુગામી તબક્કો અનિવાર્ય રીતે પાર કરી જાય છે-ઓળંગી જાય છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનો અનુગામી વિકસિત તબક્કો પુરોગામી તબક્કો પૂર્ણ થયાનું સૂચવે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ (કર્મનાં આવરણોની ભાષામાં વિશિષ્ટ રીતે) પ્રગતિ એક પછી એક આવરણોની નાબૂદી સૂચવે છે, અને જ્યારે અંતમાં સર્વ આવરણો નાશ પામે છે ત્યારે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. જિનભદ્ર આ આ મતના હિમાયતી છે.

૩. તાદાત્મ્ય તરીકે દર્શન અને જ્ઞાન (Perception and Knowledge as Identical):

ત્રીજા મત મુજબ, કેવળજ્ઞાનીમાં ઇન્દ્રિયો અને મન કોઈ ઉપયોગી હેતુઓ સિદ્ધ કરતા નથી. આનો અર્થ એ છે કે દર્શન માટે કોઈ સ્વતંત્ર શક્તિ નથી. આ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કેવળજ્ઞાનીના સંદર્ભમાં આપણે દર્શન અને જ્ઞાનનો વિચાર કરીએ તો તે આ બે વચ્ચેના તાદાત્મ્ય(એકત્વ)ની પરિભાષામાં જ કરી શકાય. આ મતવ્ય એ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ મન:પર્યાય જ્ઞાનની કક્ષા પર્યંત જ છે, કેવળજ્ઞાન સંબંધમાં નથી. સિદ્ધસેન આ મતવ્યની હિમાયત કરે છે.

મતવ્ય ૧ અને ૩ વચ્ચે કોઈ ખાસ ભેદ નથી. બંને મતવ્યો ખીજા મતની ટીકા કરે છે. બે ચેતનમય પ્રવૃત્તિઓ એકી સાથે ઉદ્ભવી શકે નહીં એવો મત સ્વીકાર્ય છે અને મતવ્ય ૨ અને ૩ આ દર્શાવે છે એ નોંધવું રસપ્રદ છે.

ક્રમસિદ્ધાંતમાં રહેલાં સત્ય પ્રતિ પણ દુર્લભ કરી શકાય નહીં, કારણ કે તે સર્વજ્ઞતા સ્વયં જે રીતે પૃથકકૃત કરવાની છે અને સમજવાની છે તે દર્શાવે છે. આમ છતાં, કેવળજ્ઞાનીમાં ક્રમનો મુદ્દો સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે. ત્રીજા સિદ્ધાંતમાં વ્યક્ત થતો તાદાત્મ્યનો ખ્યાલ સ્વીકાર્ય છે, કારણ કે કેવળજ્ઞાનીમાં પૂર્ણ દર્શન અને પૂર્ણ જ્ઞાન એકીસાથે ઉત્પન્ન થતાં હોય તો જેને દર્શન જાણે છે તેનાથી ભિન્નને જ્ઞાન જાણે છે એમ માનવું પડે. તો પછી દર્શન અને જ્ઞાન બંધાને ત્રણુ કરે છે એમ માની શકાય નહીં. પરિણામે તેની પૂર્ણતાને હાનિ પહોંચે.

યશોવિજયજી ત્રણુ સિદ્ધાંતોમાં અંતર્ગત સત્યના અંશો નીચે મુજબ દર્શાવે છે, પ્રથમ મત આનુભવિક દૃષ્ટિબિંદુથી સાચો છે કારણ કે આનુભવિક દૃષ્ટિબિંદુ ભેદને સ્વીકારે છે; ખીજા મત વિશ્લેષક દૃષ્ટિબિંદુને આધારે યોગ્ય છે, કારણ કે

તે ધારણુ અને પરિણામ વચ્ચે સીમાંકન કરે છે; બ્યારે ત્રીજો મત સંશ્લેષક દષ્ટિબિંદુના આધારે સાચો છે, ધારણુ કે તે ભેદનો નાશ કરીને અભેદ-એકકથ સ્થાપવા મથે છે. તેથી ત્રણુમાંથી ડોઠીપણુ વિધાન અયોગ્ય કહી શકાય નહીં.

૬. જ્ઞાનના પ્રકારો (Kinds or Categories of Knowledge) : પંચજ્ઞાન :

આગમ સાહિત્યમાં જોવા મળતી જ્ઞાનસંબંધી માન્યતાઓ અતિપ્રાચીન છે. સંભવતઃ ભગવાન મહાવીર પહેલાંની આ માન્યતાઓ છે. આગમ સાહિત્યમાં પંચજ્ઞાનચર્ચા જોવા મળે છે. પાર્શ્વનાથ પરંપરાના સાધુ કેશિકુમાર સ્વમુખે કહે છે : અમે શ્રમણુ નિર્ગ્રંથ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાં માનીએ છીએ :

(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન અથવા મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. પંચજ્ઞાનની માન્યતા શ્વેતાશ્વર-દિગંબર બંને પરંપરાઓમાં પ્રાયઃ સમાન રીતે જોવા મળે છે. હવે આપણે આ પ્રત્યેક અંગે સવિસ્તર જોઈશું. આમાંથી પ્રથમ બે પરોક્ષ જ્ઞાન-પ્રકારો છે; બ્યારે અંતિમ ત્રણુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન-પ્રકારો છે અને તેમાંથી અંતિમ પ્રકાર પૂર્ણ-સકલ પ્રત્યક્ષ છે, બ્યારે બાકીના બે વિકલ-અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ છે.

(૧) મતિજ્ઞાન (Sensory Knowledge) :

તત્વાર્થસૂત્ર મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા “ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન” તરીકે આપે છે. (તદન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાનામત્તમ્ । ૧.૧૪) ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા જીવ અને અજીવવિષયક જ્ઞાન મતિજ્ઞાન છે.

તત્વાર્થભાષ્ય મતિજ્ઞાનના બે પેટાપ્રકારો આપે છે : (૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન્ય જ્ઞાન અને (૨) મનોજ્ઞાન્ય જ્ઞાન (૧.૧૪).

તત્વાર્થસૂત્ર પરની ટીકામાં સિદ્ધસેનગણિ મતિજ્ઞાનના ત્રણુ પેટાપ્રકારો આપે છે : (૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન્ય (૨) અનિન્દ્રિયજ્ઞાન્ય (મનોજ્ઞાન્ય) અને (૩) ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય-જ્ઞાન્ય (૧.૧૪).

(૧) ઇન્દ્રિયજ્ઞાન્ય જ્ઞાન માત્ર ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) અનિન્દ્રિયજ્ઞાન્ય જ્ઞાન માત્ર મન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયજ્ઞાન્ય જ્ઞાન માટે ઇન્દ્રિય અને મન બંનેનો સંયુક્ત પ્રયાસ જરૂરી છે.

અવગ્રહ, ઈલા, અવાય અને ધારણુ મતિજ્ઞાનના વિવિધ તબક્કાઓ છે. આ અંગેની વિગતો સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ* હેતુજ્ઞ આ અગાઉ આપેલ છે અને તેથી તેનું પુનરાવર્તન અહીં આશ્ચર્યક નથી.

* જુઓ પ્રકરણુ ૩, પૃ. ૯૯-૧૦૧.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન : (Scriptural or Verbal Knowledge):

કોઈ આપ્ત-વચન શ્રવણથી કે આપ્ત વાક્ય-વાંચનથી થતું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન આગમ જ્ઞાન કે શબ્દજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. આપ્તજન દ્વારા પ્રણીત આગમ કે અન્ય શાસ્ત્રો દ્વારા મળતું જ્ઞાન શ્રુત જ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે, કારણ કે આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે નહીં પરંતુ પરોક્ષ રીતે-આગમો દ્વારા કે આત્મજનના વિશ્વસનીય શબ્દો દ્વારા-પ્રાપ્ત થાય છે. પરંપરાગત જૈન પરિભાષા અને તેનો સમાન ઉપયોગ શ્રુતજ્ઞાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ છે.

જૈન પરંપરામાં શ્રુતજ્ઞાનનો મૂળ અર્થ 'આગમોમાં સમાવિષ્ટ જ્ઞાન' એવો થતો હતો, પરંતુ સમય જતાં તેનો અર્થ 'આગમોનું જ્ઞાન' એવો થયો.

જૈન શ્રુત-સિદ્ધાંતનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે તે શ્રુતજ્ઞાન માટે મતિજ્ઞાન આવશ્યક માને છે. અલબત્ત, મતિજ્ઞાન માટે શ્રુતજ્ઞાન આવશ્યક નથી. શ્રુતજ્ઞાન થવા માટે શબ્દ શ્રવણ આવશ્યક છે, કારણ કે શાસ્ત્ર-આગમ શબ્દાત્મક છે. શબ્દ-શ્રવણ મતિની અંતર્ગત છે, કારણ કે તે શ્રવણનો વિષય છે. બ્યારે શબ્દ સંભળાય છે ત્યારે તેના અર્થનું સ્મરણ થાય છે-તેનું શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. શબ્દ શ્રવણરૂપ પ્રવૃત્તિ મતિજ્ઞાન છે. ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે. આથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન પરિણામ છે. મતિજ્ઞાનના અભાવમાં શ્રુતજ્ઞાન શક્ય નથી. પરંતુ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન પૂર્વે હોવાથી મતિજ્ઞાન માટે શ્રુતજ્ઞાન આવશ્યક નથી. શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક કારણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે. મતિજ્ઞાન તો તેનું બાહ્ય કારણ છે મતિજ્ઞાન થવા છતાં શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ન થાય તો શ્રુતજ્ઞાન થતું નથી. અન્યથા જે કોઈ શાસ્ત્રવચન સાંભળે, તે સર્વેને શ્રુતજ્ઞાન થઈ જાય.

શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનો આધારસ્તંભ છે. હસ્તસંકેત વગેરે અન્ય સાધનો દ્વારા પણ આ જ્ઞાન થાય છે. શબ્દોની જેમ તેમનું ગ્રહણ કાન દ્વારા થતું નથી. તેમ છતાં તેમના દ્વારા થતું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. સંકેત-સ્મરણની જરૂર રહે નહીં તેટલું શ્રુતજ્ઞાન સ્વાભાવિક બની જાય ત્યારે તે મતિજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રુતજ્ઞાન માટે ચિંતન અને સંકેતસ્મરણ અત્યંત આવશ્યક છે. અભ્યાસકાળ દરમિયાન આનું ન હોતાં આ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન બને છે.

જીવમાત્રમાં ઓછામાં ઓછાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતિજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન હોય છે. આ દૃષ્ટિએ એમ કહેવામાં આવે છે કે બધાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે અને બધાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન પણ છે. આ બંને જ્ઞાન જીવમાં

કોઈને કોઈ પ્રમાણમાં હર સમયે હોય છે. કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહીં, પરંતુ જીવની દૃષ્ટિએ, મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સહચારી છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો :

શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકારો છે : ૧ અંગબાહ્ય, અને ૨. અંગપ્રવિષ્ટ. અંગબાહ્યના અનેક પ્રકારો (કાલ્પિક, ઉત્કાલિક વગેરે) છે. બ્યારે અંગપ્રવિષ્ટના ૧૨ પ્રકારો છે જે અંગ કહેવાય છે. સાક્ષાત્ તીર્થંકર દ્વારા પ્રકાશિત અને ગણધરો દ્વારા સૂત્રબદ્ધ હોય તે અંગપ્રવિષ્ટ છે. ત્યારબાદ આચાર્યો જનહિતાર્થે અંગપ્રવિષ્ટ ગ્રંથોને આધારે જુદા જુદા વિષયો પર ગ્રંથો લખે છે. આ ગ્રંથો અંગબાહ્ય જ્ઞાનની અંતર્ગત છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગ્રંથોના રચયિતા ગણધર સ્વયં છે, બ્યારે અંગબાહ્ય ગ્રંથોના રચયિતા આ પરંપરાના જ અન્ય આચાર્યો છે. શ્રુત વાસ્તવમાં જ્ઞાનાત્મક છે. પરંતુ શાસ્ત્રોને પણ શ્રુત કહેવાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનોત્પત્તિના સાધન છે.

આવશ્યક નિર્ચુકિત મુજબ, જેટલા અક્ષરો છે અને તેના જેટલાં જુદાં જુદાં સંયોજનો છે તેટલા જ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ છે. તેથી તેના સર્વ ભેદોની ગણના શક્ય નથી. શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ મુખ્ય ભેદો છે : ૧. અક્ષર, ૨. સંજ્ઞી, ૩. સમ્યક્, ૪. સાદિક, ૫. અપર્યાવસિત, ૬. ગમિત, અને ૭. અંગપ્રવિષ્ટ એ સાત અને તેના વિરોધી સાત, જેમ કે ૮. અનક્ષર, ૯. અસંજ્ઞી, ૧૦. મિથ્યા, ૧૧. અનાદિક, ૧૨. અપર્યાવસિત, ૧૩. અગમિત, અને ૧૪. અંગબાહ્ય.

નંદીસૂત્રમાં આનું સવિસ્તર વર્ણન જેવા મળે છે.

(૧) અક્ષરના ત્રણ ભેદો છે. સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર. પ્રથમ બે દ્રવ્યશ્રુત છે, બ્યારે ત્રીજું બાવશ્રુત છે. ઉધરસ ખાવી, જાંચો શ્વાસ લેવા વગેરે અનક્ષર શ્રુત છે.

(૨) દીર્ઘકાલિકા, હેતુપદ્દેશિકા અને દષ્ટિવાદોપદ્દેશિકા એ સંજ્ઞાશ્રુતના ત્રણ ભેદો છે. વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એમ ત્રિકાળવિષયક વિચાર દીર્ઘકાલિકા સંજ્ઞા છે. કેવળ વર્તમાનની દષ્ટિએ હિત-અહિતનો વિચાર હેતુપદ્દેશિકા સંજ્ઞા છે. સમ્યક્ શ્રુતના જ્ઞાનને લીધે, હિત-અહિતનું જ્ઞાન દષ્ટિવાદોપદ્દેશિકા સંજ્ઞા છે. આ સંજ્ઞાઓ ધારણ કરનાર સંજ્ઞી કહેવાય છે. આ સંજ્ઞાઓ ધારણ ન કરનાર અસંજ્ઞી કહેવાય છે.

(૩) સમ્યક્ શ્રુત આચારાંગ સૂત્રકૃતાંગ વગેરે જૈન મૂળ ગ્રંથોને નિર્દેશ છે, બ્યારે વેદ અને પુરાણો જેવા જૈનેતર ગ્રંથો મિથ્યા શ્રુત છે.

(૪) સાદિક શ્રુત એ છે જેને પ્રારંભ છે, અને જેને કોઈ આદિ (પ્રારંભ) નથી. તે અનાદિક શ્રુત છે. દ્રવ્યરૂપે શ્રુત અનાદિક છે અને પર્યાયરૂપે સાદિક છે.

(૫) સપર્યવસિતશ્રુત એ છે કે જેને અંત હોય છે, અને અપર્યવસિત શ્રુત એ છે કે જેને અંત હોતો નથી. અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

(૬) જેનો સમાન પાઠ ઉપલબ્ધ હોય તે ગામિક છે અને અગમિક અસદૃશાક્ષરા-લાપક હોય છે.

(૭) અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય અંગે આપણે ઉપર બ્નેઈ ગયા છીએ.

(૩) અવધિજ્ઞાન (Clairvoyance) :

અવધિ એટલે સીમા. અવધિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય કે મનની સહાય વિના આત્મા દ્વારા ઉત્પન્ન થતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તેનો વિષય માત્ર રૂપી પદાર્થ અર્થાત્ પુદ્ગલ છે, પાંચ અરૂપી દ્રવ્યો (આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, દિક્ષ, કાળ) નહીં. આ તેની સીમા-મર્યાદા છે. અવધિજ્ઞાન આત્મા દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે પરંતુ ઉપરોક્ત વિષયની સીમા-મર્યાદા-ને લીધે તે અપૂર્ણ છે અને તેથી વિકલ પ્રત્યક્ષ છે, સકલ પ્રત્યક્ષ નથી.

અવધિજ્ઞાન માટેની ભિન્ન ભિન્ન માનવીની શક્તિઓમાં તફાવતો છે. ઈર્મ-બંધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટેની માનવીની શક્તિની મર્યાદા માટે જ્વાળદાર છે અને આ ઈર્મ-બંધો સર્વ માનવોમાં એકી સાથે દૂર થતાં નથી. આમ માનવો તેમના પોતાનાં ઈર્મો દ્વારા તેમના પર લદાયેલ મર્યાદાઓ સફળ રીતે પાર કરવાના વિભિન્ન તબક્કાઓમાં હોય છે અને તેથી તેમની શક્તિઓમાં પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં તફાવતો બનેલા મળે છે. અવધિજ્ઞાનની સૂક્ષ્મતમ શક્તિ અલ્પતમ શક્ય દિક્ષ શેકતાં પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરવાની અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કાળ-બિંદુનો અર્થ સમજવાની માનવીની શક્તિ સૂચવે છે. ગુણાત્મક દૃષ્ટિએ, શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન અનંત દિક્ષ-બિંદુઓ શેકતા પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષીકરણ અને અનંત સમય-ચક્રો(ભૂત તેમજ ભવિષ્યના)ની સમજ છે. કાળ-સમજવૃદ્ધિ સાથે દિક્ષ-સમજમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ આથી વિપરીત થતું નથી. અવધિજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ પ્રકારમાં અનંત સંખ્યાના પર્યાયોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ સર્વે પર્યાયોનું નહીં. સર્વે જીવો (માત્ર માનવવ્યક્તિઓ જ નહીં) ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણમાં અવધિજ્ઞાન માટેની શક્તિ ધરાવે છે.

અવધિજ્ઞાનના પ્રકારો :

અવધિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) દેશાવધિ, (૨) પરમાવધિ અને (૩) સર્વાવધિ. પ્રથમ પ્રકારનો વિસ્તાર દિક્ષ-કાળની પરિસ્થિતિઓ દ્વારા મર્યાદિત થાય

છે, જ્યારે ખીન્ને પ્રકાર આ રીતે મર્યાદિત થતો નથી. સર્વાવધિ વિશ્વના સર્વે રૂપી દ્રવ્યોના ઇન્દ્રિયાતીત પાસંતું પ્રત્યક્ષ છે.

અવધિજ્ઞાનના અધિકારીના પ્રકારો :

અવધિજ્ઞાનના અધિકારીઓના બે પ્રકારો છે (૧) ભવપ્રત્યયી અને (૨) ગુણપ્રત્યયી. ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકને થાય છે, જ્યારે ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન માનવી કે તિર્યંચને થાય છે. દેવ અને નારકને જન્મતાંવેંત જ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે તેમને વ્રત, નિયમ વગેરેનું પાલન કરવું પડતું નથી. તેના ભવ જ એવો છે કે જન્મતાંની સાથે સાથે જ તેમને અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યો અને અન્ય પ્રાણીઓ માટે આમ નથી. વ્યક્તિના પ્રયત્ન દ્વારા કર્મોના ક્ષયોપશમ થતાં જ અવધિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે. દેવ અને નારકની જેમ મનુષ્ય વગેરે માટે આ જ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી, પરંતુ વ્રત, નિયમ વગેરે ગુણોના પાલનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી તેને ગુણુ પ્રત્યય અથવા ક્ષાયોપશમિક કહે છે.

ગુણુ પ્રત્યય અવધિના છ પ્રકારો છે :

(૧) અનુગામી, (૨) અનનુગામી, (૩) વર્ધમાન, (૪) હીયમાન, (૫) અવસ્થિત, અને (૬) અનવસ્થિત.

(૧) અનુગામી : જે અવધિજ્ઞાન એક સ્થાનને છોડીને અન્ય સ્થાને જતા રહેવા છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી, પરંતુ સાથે સાથે જાય છે તે અનુગામી છે.

(૨) અનનુગામી : ઉત્પત્તિસ્થાનનો ત્યાગ કરતાં જે અવધિજ્ઞાન નાશ પામે તે અનનુગામી છે.

(૩) વર્ધમાન : જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ-સમયથી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામતું જાય તે વર્ધમાન છે. આ વૃદ્ધિ ક્ષેત્ર, શુદ્ધિ વગેરે કોઈપણ દષ્ટિએ શક્ય છે.

(૪) હીયમાન : જે અવધિજ્ઞાન સમય વ્યતીત થતાં તેની તીવ્રતામાં ઘટતું જાય તે હીયમાન છે.

(૫) અવસ્થિત : જે અવધિજ્ઞાનમાં તેનાં ઉત્પત્તિ-સમયથી વૃદ્ધિ-ક્રમી ન થાય પરંતુ જન્મોંતર સમયે કે કેવળજ્ઞાન થતાં નષ્ટ થાય તે અવસ્થિત છે.

(૬) અનવસ્થિત : જે અવધિજ્ઞાન કોઈવાર વૃદ્ધિ પામે અને કોઈવાર ક્રમી થાય તે અનવસ્થિત છે.

(૪) મન:પર્યાયજ્ઞાન (Telepathy) :

મન:પર્યાયજ્ઞાન એટલે મનના (પદાર્થોના નહીં) પર્યાયોનું જ્ઞાન.

જૈન દ્રષ્ટિએ, મન વિશિષ્ટ ભૌતિક દ્રવ્ય છે. તેના પર્યાયો વિચારક્રિયાઓમાં પરિણમતી વિભિન્ન પરિવર્તન-સ્થિતિઓ છે. આપણી પ્રત્યેક વિચાર-સ્થિતિ (અવસ્થા) મનનો વિશિષ્ટ પર્યાય છે. જેવી રીતે આપણી વિચાર-સ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય છે તેવી રીતે મન પણ પરિવર્તન પામે છે. આ રીતે આપણી પ્રત્યેક વિચાર-સ્થિતિ આપણા મનના વિભિન્ન પર્યાયોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ખીજા શબ્દોમાં, વિચાર-સ્થિતિ મનનો વિશિષ્ટ પર્યાય જ છે. જ્યારે વ્યક્તિ કોઈ વિષયનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેના મનનું વિવિધ પર્યાયોમાં પરિવર્તન થાય છે. ઇન્દ્રિય અને મનના સાધન વિના, અન્યના મનનાં પર્યાયોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન (direct apprehension) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં

મન:પર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે. મન:પર્યાયજ્ઞાનયુક્ત વ્યક્તિ આપણી વિચાર-સ્થિતિઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જાણી શકે છે. વિચાર-સ્થિતિઓનું આ જ્ઞાન મન જે સામગ્રીનું બનેલું છે તે સામગ્રીના પર્યાયોનું સીધું પ્રત્યક્ષ છે, તેમાં ઇન્દ્રિય અને મનનાં સાધનોની આવશ્યકતા નથી. મન:પર્યાયજ્ઞાનથી અન્ય મનમાં વિચારાતી વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ વિચાર કરવાના સમયે ઉદ્ભવતી મનની આકૃતિઓ (પર્યાયો)નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ આપણે પુસ્તક વગેરેમાં અંકિત લિપિને પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તેવી રીતે મન:પર્યાયજ્ઞાનયુક્ત વ્યક્તિ મનોદ્રવ્ય (મનરૂપી પરિણુમેલાં પુદ્ગલો)ની વિશિષ્ટ આકૃતિઓને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. આ આકૃતિઓનો સાક્ષાત્કાર એ જ મન:પર્યાય જ્ઞાનની સાક્ષાત્ ક્રિયા છે ને આ સાક્ષાત્કારથી અન્ય વ્યક્તિ તે સમયે જે વાત વિચારતી હોય તે તે જાણી શકે છે. આ જ્ઞાન આત્મા દ્વારા થાય છે, મન દ્વારા નહીં. મન તે માત્ર વિષય છે, જ્ઞાતા સાક્ષાત્ આત્મા છે.

મન:પર્યાયજ્ઞાન માનવવ્યક્તિઓ પૂરતું મર્યાદિત છે. તેનો ઉદ્ભવ ગુણને લીધે થાય છે. ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિ આ જ્ઞાનની અધિકારી છે. સામાન્ય વ્યક્તિને મન:પર્યાયજ્ઞાનની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ જ્ઞાન માટે ઉચ્ચ માનસિક-શારીરિક શિસ્ત આવશ્યક છે. આ જ્ઞાનયુક્ત વ્યક્તિ અનિવાર્ય રીતે સંસારત્યાગી સાધુજન હોય છે. તેનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચતર પ્રકારનું હોય છે. અવધિજ્ઞાન માટે આવી પરિસ્થિતિઓની કોઈ આવશ્યકતા નથી,

મન:પર્યાયજ્ઞાનના ઉદ્ભવ માટેની આવશ્યકતાઓ :

નંદીસત્ર માનવીમાં મન:પર્યાયજ્ઞાનના ઉદ્ભવ માટે નીચેની આવશ્યકતાઓ નિર્દેશ છે :

(૧) માનવવ્યક્તિઓમાં ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણપણે વિકસિત હોવી જોઈએ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણરીતે વિકસિત હોવું જોઈએ અર્થાત તેઓ ‘પર્યાય’ હોવા જોઈએ.

(૨) તેમનામાં સમ્યગ્ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ અને પરિણામે તેઓ રાગદ્વેષથી પર હોવા જોઈએ.

(૩) તેમનામાં આત્મનિયંત્રણ હોવું જોઈએ અને તેમનામાં અસાધારણ શક્તિઓ હોવી જોઈએ.

મન:પર્યાય જ્ઞાનનો વિષય :

મન:પર્યાયજ્ઞાનના વિષયસંબંધી સર્વસંમતિ પ્રવર્તેલી નથી. ઉમાસ્વાતિના મતે, મન:પર્યાયજ્ઞાનમાં સામી વ્યક્તિના મનના માધ્યમ વિના જ તે મન દ્વારા જ્ઞાન પદાર્થોનું જ સીધે સીધું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. સામી વ્યક્તિના મનમાં થતાં પરિવર્તનો તે મન દ્વારા જ્ઞાત પદાર્થને પ્રત્યક્ષ કરવામાં બાધક બનતા નથી. જિનભરણના મતે, મનોદ્રવ્યની સ્થિતિઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ તેમની વસ્તુનિષ્ઠ સામગ્રી માત્ર પરોક્ષ રીતે પ્રત્યક્ષીકૃત થાય છે. આનું કારણ એ છે કે મનની સામગ્રીમાં રૂપી (ભૌતિક) અને અરૂપી (અભૌતિક) પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. મનની પરિવર્તન પામતી સ્થિતિઓના માધ્યમ વિના અન્યના વિચારોના જ્ઞાન અંગે વિચારવું ખેલુદું છે. સને તેથી “રૂપી” તેમજ “અરૂપી” પદાર્થો માત્ર પરોક્ષ રીતે જ્ઞાત થાય છે એમ માનવું વધારે તર્કસંગત છે. પરંપરાગત જૈન મત મુજબ, મનની સ્થિતિઓ (પર્યાયો)નું પ્રત્યક્ષરીતે જ્ઞાન થાય છે. મન:પર્યાય એટલે મનના પદાર્થોનું જ્ઞાન એવો શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ અહીં લેવામાં આવે છે. અહીં મનનું જ્ઞાન મુખ્ય છે અને પદાર્થનું જ્ઞાન તેના જ્ઞાન પછીની વસ્તુ છે. મનના જ્ઞાનથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, સીધું પદાર્થ-જ્ઞાન થતું નથી.

મન:પર્યાય જ્ઞાનના પ્રકારો :

મન:પર્યાયજ્ઞાનના બે પ્રકારો છે : (૧) ઋજુમતિ અને (૨) વિપુલમતિ. પ્રથમ પ્રકારની અપેક્ષાએ ખીન્ને પ્રકાર માનનીની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની ઉચ્ચતર કક્ષા વ્યક્ત કરે છે અને તેથી તે અધિક વિશુદ્ધ છે. પ્રથમ પ્રકારની અપેક્ષાએ ખીન્ને પ્રકાર મનના સૂક્ષ્મતર પરિણામોને પણ જાણી શકે છે. વળી, ઋજુમતિ ઉદ્ભવ બાદ નાશ પણ પામે છે, જ્યારે વિપુલમતિ તેની અપેક્ષાએ વધારે સ્થિર છે અને કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિપર્યંત અવશ્ય ચાલુ રહે છે.

અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાય જ્ઞાન વચ્ચે તફાવત :

અવધિ અને મન:પર્યાય બંને જ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યપર્યંત સીમિત છે, અપૂર્ણ અર્થાત્ વિકલ પ્રત્યક્ષ છે. બે વચ્ચે શુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, અધિકારી વ્યક્તિ અને વિષયના સંબંધમાં તફાવત છે.

(૧) **શુદ્ધિ** : અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, મન:પર્યાય જ્ઞાન પોતાના વિષયને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકે છે અને તેથી અધિક વિશુદ્ધ છે. અવધિજ્ઞાનમાં ભૌતિક પદાર્થ (૩પી દ્રવ્ય) અને મનનું પણ પ્રત્યક્ષ શક્ય છે. પરંતુ તે મન:પર્યાયજ્ઞાનના કિસ્સામાં છે તેટલું સ્પષ્ટ નથી. મન:પર્યાયજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ વધારે સ્પષ્ટ છે અને અન્ય મનો પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાત થાય છે. મન:પર્યાયજ્ઞાન દ્વારા ૩પી દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ અંશ જાણી શકાય છે. મન:પર્યાયજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ તેના વિષયની અધિકતા પર નહીં પરંતુ વિષયની સૂક્ષ્મતા પર નિર્ભર છે.

(૨) **ક્ષેત્ર** : અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર મન:પર્યાયજ્ઞાન કરતાં અત્યંત વ્યાપક છે -આંગણીના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને સમગ્ર લોકપર્યંત છે; જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર મનુષ્યલોક પૂરતું જ સીમિત છે.

(૩) **અધિકારી વ્યક્તિ** : અવધિજ્ઞાન ચારે ગતિના સર્વ જીવ દેવ, નારક, મનુષ્ય, અને તિર્યંચ-માટે શક્ય છે, જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાન માત્ર ચારિત્ર્યવાન મનુષ્ય માટે જ શક્ય છે.

(૪) **વિષય** : અવધિજ્ઞાનનો વિષય સર્વ ૩પી દ્રવ્ય છે, (તેના સર્વ પર્યાયો નહીં), જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય માત્ર મન છે જે ૩પી દ્રવ્યનો અનંતમો ભાગ છે.

અવધિ અને મન:પર્યાયજ્ઞાન બંને વિકલ પ્રત્યક્ષ છે, સકલ પ્રત્યક્ષ નથી. બંને જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ એવો તફાવત નથી કે જેને આધારે બંને જ્ઞાન સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરી શકાય. બંનેમાં એક જ જ્ઞાનની બે ભૂમિકાઓ છે.

(૫) **કેવળજ્ઞાન** : (Omniscience) :

તત્ત્વાર્થસૂત્ર કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપે છે. કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ, સમગ્ર, અસાધારણ, નિરપેક્ષ, વિશુદ્ધ, સર્વ-ભાવજાપક (સર્વગ્રાહી) છે અને લોક, અલોક અને અનંત પર્યાય તેના વિષય છે. તે સંપૂર્ણ-સકલ પ્રત્યક્ષ છે. જૈન દૃષ્ટિએ, ઇન્દ્રિયો અને મન 'જ્ઞાનના સાધનો' કરતાં 'અંતરાયના સાધનો' સવિશેષ છે અને તેથી કેવળજ્ઞાનનો તથ્યકો દિદ્-કાળનાં મૂળતત્ત્વોથી પર છે. આ રીતે, કેવળજ્ઞાન એક સર્વોગસંપૂર્ણ અનુભવ છે અને તેને દિદ્-કાળઅનુભવની મર્યાદાઓ લાગુ પડતી નથી. કેવળજ્ઞાન માનવજ્ઞાનવિકાસનું અંતિમ સોપાન છે અને તેમાં વાસ્તવિકતા કે તત્ત્વનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કોઈપણ અંતરાય વિના થાય છે.

કેવળજ્ઞાનનો વિષય સર્વે દ્રવ્યો અને સર્વે પર્યાયો છે અને તેથી તે સર્વોપરી જ્ઞાન છે, જ્યારે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના વિષયો સર્વે દ્રવ્યો છે પરંતુ તેમન

સર્વ પર્યાયોમાં નહીં, અવધિજ્ઞાનનો વિષય માત્ર રૂપી દ્રવ્યો છે પરંતુ તેમના સર્વ પર્યાયોમાં નહીં, મન:પર્યાયજ્ઞાન અવધિ દ્વારા જ્ઞાત એવા રૂપી દ્રવ્યોનું અધિક વિશુદ્ધ અને અનંત રીતે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે. આકાશમાં સૂર્યના આગમન સાથે અન્ય પ્રકાશિત પદાર્થો અદ્રશ્ય થાય છે તેમ કેવળજ્ઞાનના ઉદય સાથે અન્ય ચાર અપૂર્ણ જ્ઞાન-પ્રકારો પણ અદ્રશ્ય થાય છે.

ભારતીય જ્ઞાનમીમાંસાની દૃષ્ટિએ, કેવળજ્ઞાનનો જૈન ખ્યાલ અદ્વિતીય છે. કેવળજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા ઉદ્ભવેલ અંતરાયો-આવરણો-ની ક્રમિક નાબૂદી દ્વારા સર્વ જ્ઞાનની અંતિમ પરિણતિ છે. પ્રમાણુમીમાંસા કેવળજ્ઞાન-સર્વજ્ઞતા-ના અસ્તિત્વ માટે નીચેની દલીલ કરે છે :

“કેવળજ્ઞાનની સાબિતી જ્ઞાનના ક્રમિક વિકાસની અંતિમ પરિણતિની અનિ-વાર્યતામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે” (૧-૧-૧૬). જ્ઞાનનો ક્રમિક વિકાસ ક્યાંક તેની પૂર્ણતાએ પહોંચે તો જૈનજીવે, કારણ કે આ જ સર્વ વિકાસની રીતિ છે. શ્રી મોહનલાલ મહેતા આ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે, “જેવી રીતે ગરમી બિન્ન બિન્ન પ્રમાણોને આધીન છે અને અંતમાં તેની ચરમ સીમાએ પહોંચે છે તેવી રીતે અંતરાયરૂપ આવરણના નાશનાં વિબિન્ન પ્રમાણોને લીધે ક્રમિક વિકાસને આધીન છે તેવું જ્ઞાન પરમ સીમા અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન (સર્વજ્ઞતા) પર ત્યારે પહોંચે છે કે જ્યારે અંતરાય-રૂપ કર્મ-આવરણો સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે.”* જ્ઞાન આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. અનાવૃત્ત અવસ્થામાં આત્માને એક અને અખંડ જ્ઞાન થાય છે. આ કેવળજ્ઞાન છે. આત્મા જ્ઞાનનું સાધન નથી, પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનના અભાવમાં આત્માની કલ્પના અશક્ય છે. આત્માના કર્મ-પુદ્ગલ સાથેના સાયુજ્ય કાળ દરમ્યાન આત્માનું આ લક્ષણ અસ્પષ્ટ રહે છે, નાશ પામતું નથી. પ્રથમ મોહનીય અને ત્યારબાદ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મોના ક્ષય થતાં, આત્માનાં નિજ સ્વરૂપનો પૂર્ણ વિકાસ-આવિષ્કાર થાય છે. આ કેવળજ્ઞાન છે. આ ‘આત્મ-પ્રત્યક્ષ’ પણ કહેવાય છે. ચેતના આત્માનું લાઈ છે અને તે તેના સ્વરૂપથી પ્રકાશિત છે. આત્માના પ્રકાશિત સ્વરૂપનો અર્થાત્ આત્માનો આવિષ્કાર પારમાર્થિક સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ છે. સર્વજ્ઞતા કેવળજ્ઞાન આત્માની મૂળ તેમજ મુક્ત બંને સ્થિતિમાં આત્માનું લક્ષણ છે. આત્મા કર્તા અને જ્ઞાન કરણ (સાધન) છે તો પણ બંને વચ્ચેનો ભેદ આવશ્યક નથી, બંને વચ્ચેનો સંબંધ આંખ અને દૃષ્ટિ

* Outlines of Jainism, p. 100.

જેવો છે. જ્ઞાન આત્માની સ્વાભાવિક અને વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. સર્વજ્ઞતા આત્માનું સહજ સુષુપ્ત લક્ષણ છે. કર્મ-પુદ્ગલના સંપૂર્ણ ક્ષય દ્વારા આવરણ દૂર થતાં આત્માનું આ સુષુપ્ત લક્ષણ મૂર્તિમંત થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનવિહીન કોઈ આત્મા નથી તેમ આત્માવિહીન કોઈ જ્ઞાન નથી. વાસ્તવમાં જ્ઞાન અને આત્મા એકરૂપ છે.

કેવળજ્ઞાનને સર્વજ્ઞતા પણ કહેવાય છે. સર્વજ્ઞતા એટલે સર્વનું જ્ઞાન-ત્રણે કાળનાં સર્વે દ્રવ્યોનું તેમના સર્વે પર્યાયો સહિત જ્ઞાન. સર્વજ્ઞતામાં કંઈ અજ્ઞાત રહેતું નથી. સર્વજ્ઞ (કેવળી) એટલે જે સર્વ જાણે છે તે તેનાથી કશું જ અજ્ઞાત નથી.

મીમાંસાદર્શન કેવળજ્ઞાનને એટલા માટે અસ્વીકાર્ય માને છે કે તે છમાંથી કોઈપણ પ્રમાણ દ્વારા પુરવાર થતું નથી, પરંતુ કેવળજ્ઞાનના ખ્યાલ પાછળનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે સર્વ પ્રગતિ પરિપૂર્ણતામાં વિરમે છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પ્રક્રિયા આમાં અપવાદરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

*
* *

પ્રકરણ ૫

જૈન મનોવિજ્ઞાન

(Jaina Psychology)

૧. મન

પ્રમાણુમીમાંસા મનની વ્યાખ્યા “સર્વ પદાર્થ ગ્રહણ કરનાર” તરીકે આપે છે. (મર્થર્થ પ્રહણં મનઃ । ૧-૨-૨૪). તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના સર્વ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે અને તેથી તે સર્વ પદાર્થગ્રાહી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તેથી તે અનિન્દ્રિય કે નો-ઇન્દ્રિય (non-sense or quasi-sense) પણ કહેવાય છે. અનિન્દ્રિયનો અર્થ ઇન્દ્રિયનો અભાવ નથી પરંતુ અમુક અંશે ઇન્દ્રિય છે. જેવી રીતે અનુદરા કન્યાનો અર્થ ઉદરવિહોણી કન્યા થતો નથી, પરંતુ ગર્ભભાર સહન કરવા અસમર્થ એવા ઉદરવાળી કન્યા થાય છે; તેવી રીતે નેત્ર વગેરે જેમ નિયત સ્થાન, વિષય, ઉપસ્થિતિના અભાવને લીધે મનને અનિન્દ્રિય કહે છે. મન આંતઃકરણ (inner sense) પણ કહેવાય છે, કારણ કે અન્ય ઇન્દ્રિયોની જેમ તેનો કોઈ બાહ્ય આકાર નથી. તે અન્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય (subtle sense) પણ કહેવાય છે. અન્ય સર્વ દર્શનો મનને એક ઇન્દ્રિય માને છે, જ્યારે જૈન દર્શન મનને એક ઇન્દ્રિય માનતું નથી અને આ રીતે અન્ય દર્શનોના મનના ખ્યાલથી જૈન દર્શનનો મનનો ખ્યાલ જુદો પડે છે.

ઇન્દ્રિયો અને મન વચ્ચે ત્રણ ભેદો છે.

(૧) ઇન્દ્રિયો શરીરમાં નિશ્ચિત સ્થાન ધરાવે છે, જ્યારે મન આવું કોઈ સ્થાન ધરાવતું નથી.

(૨) ઇન્દ્રિયો જ્ઞાતાની બહાર એવા કોઈ પદાર્થો પ્રતિ વળે છે અને બાહ્ય પદાર્થોનું જ પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે, જ્યારે મન આંદર પ્રતિ વળે છે અને આંતરિક સ્થિતિઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે અને તે સર્વ ‘આંતરિક અનુભવો’ને અર્થ, સાતત્ય અને સંવાદિતા બક્ષે છે. આ રીતે મન તેના સ્વરૂપમાં વિશિષ્ટ છે.

(૩) તદુપરાંત પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષીકરણનો તેનો પોતાનો વિશિષ્ટ વિષય હોય છે, જ્યારે મન સર્વ ઇન્દ્રિયોના સર્વ પદાર્થો જાણવા સમર્થ છે. મનના

આ સામર્થ્યનું એક કારણ એ છે કે તે સૂક્ષ્મ છે. તેથી મન સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય પણ કહેવાય છે.

જૈન દર્શન મન દ્વારા ગ્રહણ થતાં પદાર્થોની યાદીમાંથી આત્માને બાકાત રાખે છે. બ્યારે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મા ઇન્દ્રિયો કે મનની સહાય વિના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ છે અને તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે મનને તેની મર્યાદાઓ છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની તેની બિનઅસરકારકતાને લીધે જૈન દર્શન મનને કેવળજ્ઞાન માટે વિધાયક અંતરાય માને છે. આત્મા અને મન બંને એકબીજાથી જુદાં છે. પૂર્ણતામાં માનસિક પ્રવૃત્તિઓ કે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષોનાં કોઈ ચિહ્નો નથી.

મનના પ્રકારો :

જેમ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એવા બે પ્રકારો છે તેમ મનના પણ : ૧. દ્રવ્ય મન (physical mind) અને (૨) ભાવ મન (psychical mind) એવા બે પ્રકારો છે.

(૧) દ્રવ્ય મન : તે મનમાં રૂપાંતરિત થયેલ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને તેથી તે પૌદ્ગલિક મન તરીકે પણ ઓળખાય છે. જિનભદ્રજીના મતે, પૌદ્ગલિક મન પુદ્ગલના અનંત સંખ્યાનાં સૂક્ષ્મ અને સંવાદી તત્ત્વો-અંશો-નું બનેલું છે.

(૨) ભાવ મન : તે માનસિક પ્રક્રિયાઓ માટે છે. આત્મા માટે અંતરાયરૂપ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ જ્ઞાન શક્ય નથી. જ્ઞાનાવરણ કર્મનો નાશ અને મનની ગ્રહણશીલતા માટેની તત્પશ્ચાત્ તત્પરતા લબ્ધિ તરીકે નિર્દેશાતું કાર્ય છે. આમ છતાં, આ ઉપરાંત ચેતનમય માનસિક પ્રવૃત્તિ (ઉપયોગ)માં આત્માનું વિધાયક રૂપાંતર પણ અહીં અપેક્ષિત છે. આ રીતે મનનાં બે પાસાં છે : ૧. લબ્ધિ, અને ૨. ઉપયોગ. આ બે વચ્ચે ભેદ પાડવો મુશ્કેલ છે. આ બે એક અને સમાન કાર્ય(મનની પ્રવૃત્તિ)નાં બે પરસ્પર સંબંધિત પાસાં છે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય દર્શાવે છે કે જ્યાં સુધી આત્મા લબ્ધિ અર્થાત્ તુલના, વિચાર વગેરે શક્તિ ધરાવતો ન હોય ત્યાં સુધી આંતરિક ચેતનમય પ્રવૃત્તિઓ દા.ત., તુલના, વિચાર વ. અશક્ય છે. જ્યાં સુધી ઉપયોગ ન હોય અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ માનસિક પ્રક્રિયાઓ ચાલુ રાખવા કોઈક આત્મલક્ષી પ્રયાસ (ધ્યાન) ન હોય ત્યાં સુધી આ આંતરિક પ્રક્રિયાઓ અશક્ય છે.* આ રીતે જૈન મંતવ્ય મુજબ, યોગ્ય માનસિક કાર્ય માટે આત્માનું રૂપાંતર થાય છે.

* Bhattacharya, H. S., Reals in Jaina Metaphysics, p. 243-244.

મનનું કાર્ય સમનસ્ક વ્યક્તિને અમનસ્ક વ્યક્તિથી ભિન્ન પાડે છે. ગોમ્મટ-સાર દર્શાવે છે તેમ, મનની સહાયથી, વ્યક્તિ શીખે છે, હાવભાવ સમજે છે, સૂચનાઓ ગ્રહણ કરે છે અને વાતચીત અનુસરે છે...મન દ્વારા જ વ્યક્તિ કરતાં પહેલાં 'શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ' એ નક્કી કરવા સમર્થ બને છે. મન દ્વારા જ વ્યક્તિ વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક વચ્ચેના ભેદ શીખી શકે છે. જ્યારે તેને તેના નામથી ઓળખવામાં આવે છે ત્યારે તે મન હોવાને લીધે પ્રતિક્રિયા કરે છે. *

૨. આત્મા (Soul or Self)

(૧) આત્માની વ્યાખ્યા (Definition of Soul) :

ચેતના આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ છે. તત્વાર્થસૂત્ર ઉપયોગ (ચેતનાની ક્રિયા) શબ્દ દ્વારા આત્માનું લક્ષણ દર્શાવે છે. માત્ર ચેતના એવી છે જે આત્મા સિવાય અન્ય દ્રવ્યમાં હોઈ શકે નહીં. ચેતના જીવ-અજીવ વચ્ચેની મુખ્ય ભેદરેખા છે. તેથી ચેતના જીવનું લક્ષણ છે. ચેતના ઉપરાંત ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રૌવ્ય, સત્ (અસ્તિત્વ), પ્રમેયત્વ વગેરે સામાન્ય લક્ષણો પણ તેમાં સમાવિષ્ટ છે. વિશિષ્ટ દ્રવ્યની વ્યાખ્યામાં અન્ય દ્રવ્યોમાં જેવા ન મળતા હોય તેવા અસાધારણ-વિશિષ્ટ લક્ષણનો જ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આપણે તેનાં સર્વ લક્ષણો નિર્દેશીએ છીએ ત્યારે આપણે તેની વ્યાખ્યા કરતા નથી પરંતુ તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

ચેતનામાં તેનાં ઘટકતત્ત્વો તરીકે જ્ઞાન અને દર્શન સમાવિષ્ટ છે. ઉપયોગના અર્થ માત્ર જ્ઞાન અને દર્શન થાય છે. પરન્તુ આત્મા અનંત ચતુષ્ટયયુક્ત છે. અર્થાત્ તે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય ધરાવનાર દ્રવ્ય છે. મુક્તાત્મા આ અનંત ચતુષ્ટયયુક્ત છે. સંસારી જીવમાં આ અનંત ચતુષ્ટય તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં હોતું નથી. કારણ કે તેમાં તે ચાર ઘાતીકર્મો (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અને અંતરાય કર્મ)ના આવરણ દ્વારા આચ્છાદિત છે. આ ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષય દ્વારા ક્રમશઃ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. મુક્તાત્માઓ અને કેવળીઓ આ ચાર ઘાતીકર્મોથી સંપૂર્ણરીતે મુક્ત છે અને તેથી તેઓ પૂર્ણસ્વરૂપે અનંત ચતુષ્ટય-યુક્ત છે. આ 'અનંતચતુષ્ટય' ચેતનાની જ વિશિષ્ટ શક્તિઓ છે અને તેથી ચેતના જ આત્મા કે જીવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. “ ગાઠ નિદ્રાવસ્થા પણ ચેતનાવિહોણી

* ગોમ્મટસાર, જીવકાંડ, પૃ. ૬૬૨.

નથી, કારણ કે જો તે ન સ્વીકારીએ તો તત્પશ્ચાત્ જન્યત્વસ્થામાં આરામદાયી અને ગાઢ નિદ્રાના સુખદ્ અનુભવનું સ્મરણ અશક્ય બની જાય.”*

આત્મા તાર્કિક અમૂર્તીકરણ છે અને તેથી તે તત્ત્વજ્ઞની તપાસનો વિષય કહી શકાય. આમ છતાં તેના અસ્તિત્વનું કથન અને તેના સ્વરૂપનું પરીક્ષણ મનોવિજ્ઞાનનું પણ કાર્ય છે, કારણ કે ચેતના મનોવિજ્ઞાનનો કેન્દ્રીય પ્રત્યય છે અને તેની સમજ પ્રત્યક્ષ રીતે આત્માના અસ્તિત્વ સાથે સંબંધિત છે. માનવ-વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન પરિમાણો (dimensions) અંગેની પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞની સમજ તેને એ જાણવા શક્તિમાન બનાવે છે કે માનવીના મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાંનું વિશ્લેષણ સ્વયં સાધ્ય નથી, અને તેથી તાર્કિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણો સંપૂર્ણ રીતે અસંબંધિત હોય તે રીતે કરવામાં આવતા નથી. જૈન ચિંતકો પણ આમાં અપવાદ નથી.

(૨) આત્માનું સ્વરૂપ (Nature of Soul) :

વાદિદેવસૂરિ આત્મા(સંસારી આત્મા)નું સ્વરૂપ નીચે મુજબ વર્ણવે છે :

“આત્મા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ છે, પ્રમાતા છે, તત્ત્વતઃ ચેતન-સ્વરૂપ છે. પરિણામી છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ લોકતા છે, અને સ્વદેહપરિમાણુ છે, પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન છે અને પુદ્ગલ-કર્મયુક્ત છે.” (પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, ૭.૫૫-૫૬).

૧. આત્માના અસ્તિત્વ માટેની દલીલો આપણે હવે પછી જ્ઞેઈશું.

૨. આત્મા ચેતનસ્વરૂપ છે. ચેતના આત્માનો મૂળભૂત ગુણ ન્યાય-વૈશેષિકની જેમ ઔપાધિક ગુણ નથી. તે તેનું હાર્દ છે. આત્માની વ્યાખ્યામાં આપણે આ જ્ઞેઈ ગયા છીએ. આત્મા અનંત જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યયુક્ત છે

૩. આત્મા પરિણામી છે, સાંખ્યના પુરુષની જેમ કૂટસ્થ નિત્ય નથી. સુખ, દુઃખ વગેરે પરિણામોનો અનુભવ આત્મા કરે છે અને તેથી તે પરિણામી છે, અપરિણામી કે અપરિવર્તનશીલ નથી.

૪. આત્મા કર્તા છે, સાંખ્યના પુરુષની જેમ સાક્ષીમાત્ર નથી. સુખ-દુઃખનો અનુભવ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા વિના શક્ય નથી. સુખ-દુઃખ ક્રિયારૂપ છે અને તેથી આત્મા કર્તા છે, સક્રિય છે, નિષ્ક્રિય નથી.

* Mehta, M. L., Jaina Psychology, p, 31.

૫. આત્મા ભોક્તા છે. ભોગરૂપ ક્રિયાનો સંબંધ આત્મા સાથે છે. જેવી રીતે પરિણામ અને ક્રિયાનો આશ્રય આત્મા છે તેવી રીતે ભોગરૂપ ક્રિયાનો આશ્રય પણ આત્મા જ હોવો જઈએ. સાંખ્યદર્શન પુરુષને સાક્ષાત્ ભોક્તા માનવું નથી.

૬. આત્મા સ્વદેહપરિમાણુ છે. આ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતા છે. આત્મામાં સંક્રોચ અને વિસ્તારની શક્તિ છે. બંને દશામાં પ્રદેશ-સંખ્યા સમાન રહે છે. જે આત્મા હાથીના શરીરમાં છે તે કીડીના શરીરમાં પણ રહી શકે છે. આમ તે સ્વદેહપરિમાણુ છે. અન્ય ભારતીય દર્શનોની જેમ આત્મા અહીં સર્વવ્યાપક નથી. જેવી રીતે દૂધ અને પાણી, તલ અને તેલ, ફૂલ અને ગંધ-આ સર્વે એક લાગે છે, તેવી રીતે સંસારી દશામાં જીવ અને શરીર એક લાગે છે.

૭. આત્મા અનેક છે. પ્રત્યેક શરીરમાં લિન્ન લિન્ન આત્મા છે. વેદાંતની જેમ, આત્મા સર્વત્ર એક-અલિન્ન નથી. આત્મા-જીવ-ના પ્રકારો* વિષે આપણે આગળ જ્ઞેઈ ગયા છીએ.

૮. આત્મા પુદ્ગલકર્મયુક્ત છે. આત્મા અને કર્મનો આ સંયોગ અનાદિ છે અને તેથી સર્વપ્રથમ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ કેવી રીતે થયો તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. એકવાર આ સંયોગ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારબાદ પુનઃ સંયોગ થતો નથી, કારણ કે આ સમયે આત્મા તેના શુદ્ધ અમૂર્ત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મુક્તિ-મોક્ષ છે.

૯. તે અનાદિ, અનંત, અવિનાશી છે. તે અરૂપી છે. તે જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો આધાર છે.

(૩) આત્માના અસ્તિત્વ માટેની દલીલો (Arguments for the Existence of Soul):

વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની સમસ્યાની વિશદ ચર્ચાવિચારણા જેવા મળે છે. ઇન્દ્રભૂતિ જેવા અનાત્મવાદી આત્માના અસ્તિત્વના વિરૂદ્ધમાં વાંધાઓ ઉપસ્થિત કરે છે અને શ્રી મહાવીર તેના સમુચિત ઉત્તરો આપે છે એ પ્રકારનું નિરૂપણ અહીં જેવા મળે છે.

૧. આત્માનું અસ્તિત્વ શંકારૂપદ છે, કારણ કે ઘટ વગેરેની જેમ કોઈપણ ઇન્દ્રિય દ્વારા તેનું ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જે કંઈ અદૃશ્ય-અપ્રત્યક્ષીકૃત હોય તે (દા. ત., આકાશકુસુમ) જગતમાં અસ્તિત્વમાન નથી. વળી, આત્માનો ડિસ્સો પરમાણુઓ સમાન નથી, કારણ કે સમુદાય (દા.ત., ઘટ) તરીકે તેઓ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષના

* જુઓ પ્રકરણ ૨ પૃ. ૫૧-૫૭.

વિષય અને છે. તેથી પરમાણુઓ સત્ છે. પરંતુ આત્મા કોઈપણ અવસ્થામાં ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષના વિષય બનતો નથી અને તેથી તે અસત્ છે.

૨. આત્માનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા અનુમાન પણ ઉપયોગી બનતું નથી, કારણ કે અનુમાનની પૂર્વે પ્રત્યક્ષ આવે છે અને તે વ્યાપ્તિ-સ્મરણનું પરિણામ છે.

૩. આત્માનું અસ્તિત્વ આગમ પ્રમાણ દ્વારા પણ સિદ્ધ કરી શકતું નથી, કારણ કે આગમ-જ્ઞાન અનુમાનથી ભિન્ન નથી. આગમ આત્માના અસ્તિત્વની આપણી સમજમાં સહાય કરે છે એમ માની લઈએ તો પણ આગમમાં આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું હોય એવી વ્યક્તિના અનુભવો સમાવિષ્ટ નથી, તદુપરાંત, આગમમાં પરસ્પર વિરોધી બાબતો જોવા મળે છે. આથી આગમ પ્રમાણને આધારે પણ આત્માનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરી શકાતું નથી.

૪. ઉપમાન દ્વારા પણ આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રસ્થાપિત થઈ શકતું નથી, કારણ કે સમગ્ર વિશ્વમાં આત્માની સમાન કોઈ તત્ત્વ નથી.

૫. અર્થાપત્તિ આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં સહાયરૂપ નથી. દૃષ્ટ કે શ્રુત એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેના સ્વીકાર દ્વારા આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સાબિત કરી શકાય.

૬. આ રીતે, જ્યારે આત્માનું અસ્તિત્વ યથાર્થ જ્ઞાનના પાંચમાંથી કોઈપણ પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાતું નથી ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે જ અભાવના ક્ષેત્રમાં આવે છે. અભાવ છઠ્ઠું પ્રમાણ છે અને તેનું કાર્ય અનસ્તિત્વ-અભાવ સિદ્ધ કરવાનું છે.

આ રીતે પૂર્વપક્ષ સાબિત કરે છે કે આત્મા અસ્તિત્વમાન નથી. શ્રી મહાવીર વિરોધીની ઉપરોક્ત દલીલોના ખંડન દ્વારા આત્માના અસ્તિત્વની સાબિતિઓ નીચે મુજબ આપે છે :

(૧) કોઈપણ તત્ત્વની સાબિતી અર્થે માત્ર ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષને જ આધારભૂત માની શકાય નહીં. જે આમ માનીએ તો સુખ-દુઃખ વગેરે માનસિક અનુભવોને પણ કેવી રીતે માની શકાય ? સુખ-દુઃખ ઈન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષના વિષય નથી, માનસિક અનુભવના વિષય છે. તેમને સિદ્ધ કરવા અન્ય કોઈ પ્રમાણોની આવશ્યકતા નથી. સુખ-દુઃખના અનુભવ દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે આમ, આત્મા પ્રત્યક્ષ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે શંકા વ. માનસિક અને બૌદ્ધિક ક્રિયાઓ આત્માને લીધે છે. જ્યાં શંકા હોય છે ત્યાં આત્માના અસ્તિત્વનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડે છે. જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા સિદ્ધ હોય તેને અન્ય કોઈ પ્રમાણ દ્વારા

સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આત્મા સ્વયંસિદ્ધ છે, કારણ કે તેના આધારે જ સંશય વ. ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) આત્મા અહંપ્રત્યયને લીધે પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવાય છે. અહં-પ્રત્યય ('હું' તરીકેની પ્રતીતિ) ત્રણે કાળની ક્રિયાઓ (મેં કર્યું, હું કરું છું અને હું કરીશ) સાથે સંબંધિત છે. મેં કર્યું, હું કરું છું અને હું કરીશ એ ત્રણ કાળના કાર્યો સાથે સંબંધિત અહંપ્રત્યયને લીધે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. જો આત્મા ન હોય તો અહંની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય ? તેના અભાવમાં, આત્મા છે કે નહીં એવી શંકા કેવી રીતે કરી શકાય ? જડ પદાર્થોમાં અહંપ્રત્યય ઉત્પન્ન કરવાની શકિત નથી, કારણ કે અહંપ્રત્યયના અભાવમાં જડ પદાર્થનું જ્ઞાન જ થતું નથી. અહંપ્રત્યય પ્રથમ હોય તો જ 'આ જડ પદાર્થ છે' એવું જ્ઞાન થાય છે. અહંપ્રત્યયનો કોઈક આધાર અવશ્ય હોવો જોઈએ, કારણ કે તે વિના ત્રિકાલિક અહંપ્રત્યય શક્ય નથી. જો આત્મા ન હોય તો અહંપ્રત્યય પણ ન હોય. આ રીતે આત્માનું અસ્તિત્વ છે.

(૩) આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુને આધારે દલીલ કરવામાં આવે છે. જો આત્મા ન હોય તો જ્ઞાનની વિવિધ ક્રિયાઓ (જેવી કે સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞા, સંશય, નિર્ણય વગેરે) કદી પણ શક્ય બને નહીં. આ સર્વ મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ એક ચેતનમય તત્ત્વમાં કેન્દ્રિત થાય છે. જ્ઞાન (cognition), લાગણી (affection) અને ઇચ્છા (conation) એક ચેતનમય તત્ત્વના અસ્તિત્વ વિના અશક્ય છે, કારણ કે આપણા માનસિક જીવનની આ ત્રિવિધ ક્રિયાઓ અસંબંધિત-વેરવિખેર ઘટનાઓ નથી, પરંતુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં પરસ્પર સંબંધિત ઘટનાઓ છે. સ્મૃતિની પ્રક્રિયાનાં ચાર ઘટકો [(૧) સ્થાપન કે અંકન (૨) ધારણ (૩) પુનરાવાહન અને (૪) પ્રત્યભિજ્ઞા] એકબીજા સાથે વ્યવસ્થિત રીતે સંબંધિત છે અને આ વ્યવસ્થિત સંબંધનો સ્ત્રોત આત્મા છે. આ રીતે સ્મૃતિપ્રક્રિયા આત્માનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત રીતે પુરવાર કરે છે. શુદ્ધ રીતે ભૌતિક અસ્તિત્વ આટલું સુવ્યવસ્થિત અને સુસમાયોજિત કાર્ય કરી શકે નહીં.

(૪) શંકા અને શંકા કરનારની સમસ્યા તાત્ત્વિક-સત્તામૂલક (ontological) છે. શ્રી મહાવીર શંકાના આધારે તાત્ત્વિક-સત્તામૂલક દલીલ દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. શંકા કરનાર વિના, કોઈ શંકા શક્ય નથી, શંકા કરનાર સર્વ પ્રકારની શંકાથી પર છે તો પણ તે સર્વ શંકામાં હાજર હોય છે. શંકા તેના આધાર-અધિષ્ઠાન તરીકે શંકા કરનારના અસ્તિત્વની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે. આ અધિષ્ઠાન આત્મા છે, ચેતનમય તત્ત્વ છે. જો શંકાનો પદાર્થ જ અનસ્તિત્વમાન હોય તો પછી 'હું

છું કે નથી' એ શંકા કરનાર કોણ છે ? શ્રી મહાવીર ગૌતમને કહે છે, “જો તમે સ્વયં તમારી જાત અંગે શંકાશીલ હો તો પછી શંકાથી પર શું હોઈ શકે ?”

(૫) આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા માટે ગુણ-ગુણીના દલીલ પણ કરવામાં આવે છે. જેથી રીતે ધડાના આધાર વગેરે ગુણોને જેઈને ધડાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે, તેવી જ રીતે આત્માના જ્ઞાન વગેરે ગુણોના અનુભવ દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ગુણ અને ગુણી (ગુણોનું અધિષ્ઠાન-આધાર) વચ્ચેનો સંબંધ અવિભાજ્ય છે. જ્યાં ગુણ હોય છે ત્યાં ગુણી અનિવાર્ય રીતે હોય છે અને જ્યાં ગુણી હોય છે ત્યાં ગુણ અનિવાર્ય રીતે હોય છે. ગુણ ગુણી વિના શક્ય નથી અને ગુણી વિના ગુણ શક્ય નથી. જ્યારે ગુણનો અનુભવ થાય છે ત્યારે ગુણીનું અસ્તિત્વ હોવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે.

પરંતુ વિરોધી અહીં દર્શાવી શકે કે આ ગુણી આત્મા નહીં પરંતુ શરીર છે, કારણ કે જ્ઞાન વ. ગુણો માત્ર શરીરમાં જ જોવા મળે છે. જે ગુણો શરીરમાં જ જોવા મળે છે તે શરીરના ગુણો છે, જેમકે જડાપણું, દુષ્ણાપણું વગેરે. આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય :

(અ) જ્ઞાન વગેરે ગુણો ભૌતિક શરીરના ગુણ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે શરીર ધડાની માફક ‘રૂપી’ છે. રૂપી દ્રવ્ય(દા.ત. ધડો)ના ગુણ અરૂપી હોઈ શકે નહીં, કારણ કે તેના ગુણો ઇન્દ્રિયગોચર છે. જ્ઞાન વગેરે અરૂપી છે, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયગોચર નથી. તેથી જ્ઞાન વ. શરીરના ગુણો હોઈ શકે નહીં. તેથી જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો આશ્રય અરૂપી દ્રવ્ય અર્થાત આત્મા હોવો જોઈએ.

(બ) તદુપરાંત, શરીરની હાજરીમાં કંઈકીકવાર જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો અભાવ જોવા મળે છે, જેમકે નિદ્રાવસ્થામાં, મૂર્છિત અવસ્થામાં વગેરે. આમ, જ્ઞાન વગેરે ગુણો શરીરના નહીં પરંતુ આત્માના છે.

(ક) શરીર ભૂતો-ભૌતિક તત્ત્વોનું બનેલું છે અને તેથી તે ચેતનાવિહોણું છે. આથી તે જ્ઞાન વગેરે ગુણોનું કારણ હોઈ શકે નહીં. સમગ્ર શરીર તેના જુદા જુદા ભાગોના લક્ષણ તરીકે ચેતના ન ધરાવતું હોય તો પછી શરીર સાથે જોવા મળતી ચેતના આત્માનું લક્ષણ હોવી જોઈએ. દેહ સાથે આત્માનું સંયોજન તેનામાં ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે અને દેહથી આત્માનું વિયોજન ચેતનાનો અભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે ચેતના આત્મા કે જીવનું આવશ્યક લક્ષણ છે.

(૬) આત્માના અસ્તિત્વને ન સ્વીકારનાર વ્યક્તિ સંપૂર્ણરીતે અનસ્તિત્વમાન પદાર્થના ડિસ્સામાં નિષેધક નિર્ણય કરી શકે નહીં. આકાશકુસુમનું અસ્તિત્વ પણ સંપૂર્ણરીતે નિષેધાત્મક નથી, કારણ કે આકાશ અને કુસુમ બંનેનું અસ્તિત્વ છે. આકાશ અને કુસુમ એ બેનું સંયોજન અનસ્તિત્વમાન છે, પદાર્થો સ્વયં નહીં. આથી આત્માનો નિષેધ સ્વયં આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. જો આત્મા ન હોય તો પછી આ યોના નિષેધ છે ?

(૭) આત્માના અસ્તિત્વ માટે વ્યુત્પત્તિમૂલક દર્શીલ પણ કરવામાં આવે છે. જીવ શબ્દ આત્માનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. આ શબ્દ અર્થમય (significant) છે, કારણ કે તે વ્યુત્પત્તિમૂલક છે અને શુદ્ધ પદ (એકાકી સમગ્ર-singular whole) છે. જે પદ વ્યુત્પત્તિમૂલક અને શુદ્ધ હોય છે તે અર્થમય છે. ઘડો વગેરે તેવાં પદો છે. જીવ પણ તેવું પદ છે. તેથી તેને પણ અર્થ છે. જે પદ અર્થમય ન હોય તેને વ્યુત્પત્તિ હોતી નથી અને તે પદ શુદ્ધ પણ હોતું નથી. 'ડિત્થ' અને 'આકાશકુસુમ' આ પ્રકારના શબ્દો છે. બંને નિરર્થક છે, કારણકે 'ડિત્થ' શુદ્ધ પદ છે પરંતુ વ્યુત્પત્તિમૂલક નથી, જ્યારે 'આકાશકુસુમ' વ્યુત્પત્તિમૂલક છે પરંતુ શુદ્ધ પદ નથી. 'જીવ' પદ માટે આમ નથી. તેથી તે અર્થમય છે. આ અર્થ આત્માના પ્રત્યય સિવાય કંઈ નથી.

(૪) આત્માની અમરતા અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત (Doctrine of Immortality of Soul and Metempsychosis or Transmigration or Rebirth) :

જૈન દર્શનમાં અન્ય ભારતીય દર્શનોની જેમ જ આત્માની અમરતા અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત કર્મના સિદ્ધાંતની પૂર્વાપેક્ષા રાખે છે. કર્મના સિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વચ્ચે અનિવાર્ય સંબંધ છે. આત્માની અમરતાનો સિદ્ધાંત પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે.

આત્માનું વર્તમાન જીવન જીવન-મૃત્યુની અનંત ઘટમાળમાં એક શૃંખલા છે. જીવન-મૃત્યુ આત્મા માટે આદિ-અંત નથી. આત્મા સ્વતંત્ર તરવ છે. તે આધ્યાત્મિક અને અલૌકિક તરવ છે. તે સર્વ પરિવર્તનો વચ્ચે શાશ્વત અને નિત્ય છે. આત્મા અને વ્યક્તિત્વ (અર્થાત્ ટેવો અને વલણોનો સમૂહ) એક નથી. વ્યક્તિત્વ નાશ પામે છે-વ્યક્તિગત અમરતા અશક્ય છે. વ્યક્તિમત્તા (individuality)નો લોપ થતો નથી. વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય જારી રહે છે. આત્મા જન્મ-મરણની અનંત ઘટમાળમાંથી પસાર થતાં તેનાં મુખ્ય વ્યક્તિગત લક્ષણો જળવી રાખે છે. તે તેનું

મૂળ સ્વરૂપ ગુમાવતો નથી. સમયના અમુક ગાળા માટે એક દેહમાં વસવાટ કર્યા બાદ, આત્મા મૃત્યુ સમયે તેનો ત્યાગ કરે છે અને તેના સંચિત કર્મ અનુસાર અસ્તિત્વની ચાર ગતિઓ (દેવ-માનવ-તિર્યંચ-નારકી)માંથી કોઈ એકમાં પ્રવેશ છે અને પોતાને યોગ્ય એવા અન્ય દેહ ધારણ કરે છે. આત્મા સત્કર્મ કે દુષ્કર્મના સ્વાભાવિક પરિણામો વર્તમાન જીવનમાં કે તે પછીના જીવનમાં માણવા કે ભોગવવા માટે બદલે છે. કર્મનો સિદ્ધાંત જન્મ-માંતર-પુનર્જન્મ (આત્માના એક દેહમાંથી અન્ય દેહમાં પ્રવેશ અર્થાત્ દેહપલટો)ના સિદ્ધાંત દ્વારા અર્થપૂર્ણ અને છે. પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ ક્રેટલાંક બાળકોની અસાધારણ પરિપક્વતા, સામાન્ય માનવીના અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષાનો મનોશારીરિક વિકાસ જેવી ક્રેટલીક ઘટનાઓની સામાન્ય ધારણા દ્વારા શક્ય બનતી નથી અને આ ઘટનાઓ જન્મપૂર્વે અસ્તિત્વમાન એવા કંઈક (જેનો આપણને અનુભવ નથી) પ્રતિ લઈ જાય છે. આ આત્મા છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં સૂચવેલ વિભિન્ન વિકલ્પો સ્પષ્ટપણે આત્માનું અમરત્વ દર્શાવે છે. આત્મા અન્ય દેહમાં પ્રવેશે છે અર્થાત્ બીજા અવતાર ધારણ કરે છે એ વિભિન્ન રીતે સમજવી શકાય :

૧. વર્તમાન જીવનમાં કરેલ દુષ્કૃત્યો અન્ય જન્મ(અવતાર)ની અપેક્ષા રાખે છે-આ હવે પછીનો જન્મ કે ત્યારબાદનો જન્મ પણ હોઈ શકે.
૨. પૂર્વ કે અંતિમ જન્મમાં કરેલ દુષ્કૃત્યો વર્તમાન જીવન દરમ્યાન ફળદાયી બને.
૩. પૂર્વજન્મમાં કરેલ દુષ્કૃત્યો અઘાપિપર્યંત ફળદાયી ન પણ થયા હોય અને શેષ વર્તમાન જીવનમાં ફળદાયી ન પણ બને અને તેથી તે અન્ય જન્મની અપેક્ષા રાખે. અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં આચરેલ દુષ્કૃત્યોનાં પરિણામો હવે પછીના કે તેના પણ પછીના જન્મમાં પણ ભોગવવાં પડે.
૪. વર્તમાન જીવનમાં કરેલ સત્કાર્યો-સત્કર્મ હવે પછીના જન્મમાં કે તે પછીના કોઈક ભાવિ જન્મમાં ફળદાયી બને છે.
૫. પૂર્વ કે અંતિમ જન્મમાં કરેલ સત્કાર્યો વર્તમાન જીવન દરમ્યાન તેમનાં સુફળ-સારાં પરિણામો આપે.
૬. પૂર્વ કે અંતિમ જન્મમાં કરેલ સત્કાર્યો વર્તમાન જીવનમાં અઘાપિપર્યંત ફળદાયી ન થયાં હોય કે શેષ વર્તમાન જીવનમાં ફળદાયી ન પણ નીવડે અને આ રીતે તે અન્ય જન્મની અપેક્ષા રાખે છે.

કર્મફળઉત્પાદન પુનર્જન્મમાં ઉદ્ભવે છે પરંતુ આ થશે જ એવી કોઈ ખાતરી હોતી નથી. ઉપરોક્ત છ ઉપરાંત ખીજી બે શક્યતાઓનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે : (૧) વર્તમાન જીવન દરમ્યાન કરેલ દુષ્કૃત્યો વર્તમાન જીવનમાં જ તેમના ફળ આપે. (૨) વર્તમાન જીવન દરમ્યાન કરેલ સત્કર્મો તેમનાં સુફળો-સારાં પરિણામો વર્તમાન જીવનમાં જ આપે.

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ વાંધાઓ અને તેના ઉત્તરો :

(Objections to Rebirth or Reincarnation and Their Answers) :

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ કેટલાક વાંધાઓ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે :

(૧) પૂર્વભવો-જન્મો હોય તો તેમનું સ્મરણ આપણને હોવું ઘટે, પરંતુ આવી કોઈ સ્મરણ આપણને નથી એ હકીકત પુનર્જન્મ કે પુનરાવતારના સિદ્ધાંતને સ્વીકારતાં આપણને રોકે છે.

કર્મસિદ્ધાંતના હિમાયતીઓ આ સંદર્ભમાં સામાન્ય રીતે દર્શાવે છે કે પ્રત્યેક જીવનમાં વ્યક્તિ નવું મગજ ધરાવે છે. તદુપરાંત, ક્રેટલીક અસામાન્ય ઘટનાઓ પૂર્વજીવનની ક્રેટલીક ઘટનાઓના સ્મરણની શક્યતા દર્શાવે છે. વિસ્મૃત પૂર્વજીવન (પૂર્વભવ)ના આધારે પુનર્જન્મનો અસ્વીકાર યોગ્ય નથી, કારણ કે આપણે આપણા વર્તમાન જીવનની ક્રેટલીક ઘટનાઓનું પણ પુનરાવાહન (પુનઃસ્મરણ) ક્રેટલીકવાર કરી શકતા નથી. ક્રેઈઝની પરિભાષામાં આ ઘટનાઓની છાપો અજ્ઞાત મનમાં જરૂરી રહે છે.

(૨) આપણે સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાત હોઈએ એવા કાર્યો માટે શા માટે આપણે સહન કરવું જોઈએ ? આનો ઉત્તર એ છે કે તમારાં કર્મો તમને યાદ હોય કે ન હોય એ કંઈ બહુ મહત્વનું નથી. કર્મના સિદ્ધાંત મુજબ, પ્રત્યેક કર્મનાં ફળ અવશ્ય ભોગવવાના રહે છે. કાર્યો આપણા સાથે કર્મ-પુદ્ગલસ્વરૂપે સંયોજિત થાય છે. આથી કર્મ વિયોજન (છૂટકારા) માટે કોઈક સ્વરૂપે તેનો ભોગવટો અનિવાર્ય છે.

(૩) વારસાનો સિદ્ધાંત પુનર્જન્મને ગેરસાબિત કરે છે એવો પણ આક્ષેપ કરવામાં આવે છે.

આ આક્ષેપ માતાપિતાના મિલન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ શરીર અને શરીરનો ઉપયોગ કરનાર તત્ત્વ (આત્મા) વચ્ચેના ભેદના અજ્ઞાનને લીધે ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. જૈન કર્મ-સિદ્ધાંત અનુસાર, આત્માને દેહ પ્રતિ પ્રેરનાર કર્મ 'આનુપૂર્વી' તરીકે ઓળખાય છે. આત્મા આ દેહમાં તે વિશિષ્ટ જન્મ માટે તેનાં સંચિત કર્મોની કામગીરી માટે તેનો પોતાનો દેહ વિકાસાવે છે અસ્તિત્વની ચાર સ્થિતિઓને અનુરૂપ આનુપૂર્વીના પણ ચાર પ્રકારો છે : દૈવી, માનવીય, તિર્થંક અને નારકીય. અલબત્ત, આપણા જીવનનાં ક્રેટલાંક લક્ષણો વારસાગત-આનુવંશિક છે, પરંતુ અંતે તો તેઓ પણ આપણા પૂર્વજન્મનાં કર્મોને લીધે છે. જ્યારે આપણા પોતાનાં કર્મો આપણા માતાપિતાના દેહ પ્રતિ આપણને પ્રેરે છે ત્યારે આપણે આપણા વારસાગત લક્ષણો વિકસાવીએ છીએ. તદુપરાંત કહેવાતાં વારસાગત લક્ષણોનો ઉદ્ભવ અને વિદ્રાસ વ્યક્તિના કર્મના ઉદય દ્વારા થાય છે. શુદ્ધ વારસા જેવું કંઈ નથી. તે હમેશાં રૂપાંતરિત સ્વરૂપમાં હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં, તે અદ્વિતીય છે. સંક્ષેપમાં, વૈયક્તિક લક્ષણો-વ્યક્તિગત કર્મો-થી અસરરૂકત એવો કોઈ વારસો નથી.

આ સંસાર દુઃખ અને યાતનાથી સભર છે. તો પછી શા માટે આપણે અહીં પરત થઈએ છીએ ? શું કર્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિકૂલ નથી ? આ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. સર્વ કંઈ આપણા ગમા-અણુગમા પર નિર્ભર નથી. કર્મનો સિદ્ધાંત આપણા મનોરથોથી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે. કર્મના સિદ્ધાંતની શાખા સમાન પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત વિશ્વમાં દૃષ્ટિગોચર થતી અસમાનતા અને વૈવિધ્યની સમસ્યાનો કંઈક અંશે સંતોષપ્રદ ઉકેલ છે.

પુનર્જન્મ અને ઉત્ક્રાંતિ :

જ્યારે આત્માનું અમરત્વ અને પુનર્જન્મ પ્રસ્થાપિત થાય છે ત્યારે એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શું પુનર્જન્મ હંમેશાં ઊર્ધ્વગામી (upward) ઉત્ક્રાંતિ સૂચવે છે કે જેથી એક વાર માનવ-ગતિનો તબક્કો પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઉત્ક્રાંતિની શ્રેણીમાં તેનાથી નિમ્ન કક્ષાની ગતિ પર સરકવાનું કોઈ જોખમ જ નથી ? આનો ઉત્તર નકારમાં છે. અલબત્ત, એવી દલીલ કરી શકાય કે શરત એ છે કે દુષ્કૃત્ય આચરનાર વ્યક્તિને તે માટે દુઃખ સહન કરવાં પડે અને આ જ દુષ્કૃત્ય કરનાર માટેની યોગ્ય સજા છે. પરંતુ આમ નથી. કર્મ-સિદ્ધાંત અનુસાર માનવકૃત કાર્યો તેની સ્થિતિ અને ગૌરવને યોગ્ય ન હોય, પરંતુ માનવથી નિમ્ન કક્ષાને યોગ્ય હોય તો વ્યક્તિ માનવકક્ષાથી નીચે ધકેલાઈ જાય છે-અવનતિ પામે

છે. જૈન મતાનુસાર, યોગ્ય સજ્જ જીવનની કક્ષામાં પણ અનુરૂપ અવનતિની અપેક્ષા રાખે છે. મૃત્યુ બાદ, માનવવ્યક્તિના આત્માનું તિર્થંચ કે વનસ્પતિની કક્ષાપર્યંત અધઃપતન પણ શક્ય છે. તે સ્વર્ગપર્યંત પણ પહોંચી શકે અને ત્યાં કેટલોક સમય રહી પણ શકે. આ રીતે જૈન મત આત્માની પીછેહઠ પણ સ્વીકારે છે. તે ચેતનાની નિમ્નનરથી ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રત્યેના આત્માના વિકાસ અને પ્રગતિના સિદ્ધાંતને સ્વીકારતો નથી. ભગવતીસૂત્ર આત્માની ચાર ગતિનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે અને આ ચાર ગતિઓમાં પ્રવેશ માટે જ્ઞાપ્યદાર વિભિન્ન પ્રકારનાં કર્મેના ઉલ્લેખ કરે છે. નારહી જીવનના બંધન પ્રતિ લઈ જતાં કર્મ અઢળક સંપત્તિ-સંગ્રહ, હિંસક કૃત્યોનું આચરણુ, પંચેન્દ્રિયનો ઘાત, માંસાહાર વગેરેનું પરિણામ છે. તિર્થંચ(પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરે)ના જીવન પ્રતિ લઈ જતું કર્મ અન્યની છેતરપીંડી, જીવકપટનું આચરણુ, અસત્ય વક્તવ્ય વગેરેનું પરિણામ છે. માનવ-જીવન પ્રતિ લઈ જતું કર્મ વર્તનની સરળતા, નમ્ર ચારિત્ર્ય, માયાળુતા, કરુણા વગેરેનું પરિણામ છે. દૈવી જીવનના આનંદ પ્રતિ પ્રેરતાં કર્મ આત્મસંયમ, વ્રત-પાલન વગેરેનું પરિણામ છે.^૧

આત્માની અવનતિ અંગેના જૈન મંતવ્યનું હિન્દુ મંતવ્ય સાથેનું નોંધપાત્ર સામ્ય નીચેના વિભિન્ન ઉપનિષદોના અવતરણો દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

૧. બ્રહ્મદારણ્યક ઉપનિષદ :

આ બે માર્ગો ન જાણનાર જંતુ, ડાંસ, મચ્છર...થાય છે (દ. ૨. ૧૬).

૨. જાદોગ્ય ઉપનિષદ :

અહીં સદાચારી હોય તેઓ સારો જન્મ પ્રાપ્ત કરશે...અહીં દુરાચારી હોય તેઓ ખરાબ જન્મ, કૂતરાનો જન્મ, ભૂંડનો જન્મ મેળવશે... (પ.૧૦.૬)

૩. કઠોપનિષદ :

કેટલીક વ્યક્તિઓ તેમના કર્મ અને મનોવલણ મુજબ અન્ય અવતાર ધારણુ કરે છે. અન્ય કેટલાક વળી વૃક્ષોની દશામાં અવનત થાય છે. (૨. ૨. ૭).

૪. કૌશિતકિ-બ્રાહ્મણ :

તે આ પૃથ્વી પર કીડા તરીકે, ખડમાકડી, માછલી, પક્ષી, સિંહ, રીંછ, સાપ. વાઘ કે અન્ય પ્રાણી તરીકે એક કે અન્ય સ્થળે તેના કર્મ અનુસાર જન્મે છે (૧. ૧. ૬)^૨

૧ ભગવતીસૂત્ર ૮, ૯, ૪૧.

૨ Quoted by Dr. Mehta, M, L., in his 'Jaina Psychology' p. 177.

આત્માની અવનતિનો જૈન સિક્કાંત કર્તવ્યના નીતિશાસ્ત્રનું અધિધાન પૂરું પાડે છે. આ મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે. કર્મનો સિક્કાંત અને તેના પેટા નિયમસમૂહો પુનર્જન્મનો સિક્કાંત, સામાન્ય સમજ મુજબ, વ્યક્તિગત જવાબદારીના નીતિશાસ્ત્રનું અધિધાન પૂરું પાડે છે. જૈન સિક્કાંતમાં પણ આનો સ્વીકાર છે. માનવ જવાબદારી-મુક્ત વ્યક્તિ છે. તે તે માનવકક્ષાએ કરેલ સારા-ખરાબ કાર્યો માટે જવાબદાર પણ છે અને તે આ માટે માનવકક્ષાએ આ જીવનમાં કે ભાવિ જીવનમાં ઉત્તર પણ આપે છે. તે માનવવ્યક્તિ તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ કરતાં કાર્યો કરી શકે નહીં અને જો તે કરે તો તેનાં પરિણામોમાંથી છટકી શકે નહીં. આમ થાય ત્યારે તેનું પતન થાય છે અને માનવથી નિમ્ન કક્ષામાં ધટલાઈ જાય છે. ટૂંકમાં, જૈન મતે, કર્મવશાત્ જ જીવે ઉચ્ચ કે નીચ ગતિ પામે છે.

જૈન સિક્કાંત માનવી અને તેના અંતિમ સ્વરૂપને સાક્ષાત્કાર કરવાના તેના પ્રયાસોની ચર્ચા હંમેશાં ચેતનાની પરિભાષામાં કરે છે. આ ખીન્ને નોંધપાત્ર મુદ્દો છે. આધ્યાત્મિક ઉત્થાન (ઉત્ક્રાંતિ) ચેતનયુક્ત પ્રક્રિયા છે, ચેતનવિહોણી પ્રક્રિયા નથી. નીતિશાસ્ત્રમાં માનવીના આ પાસાંની ચર્ચા થાય છે અને તેથી માનવજાતિ માટે ચેતના કોઈ વિશિષ્ટ બાબત ન હોવાનું વિસ્મરણ થાય છે. અલબત્ત, આત્મચેતના માનવજાતિ માટે વિશિષ્ટ-અદ્વિતીય છે. જૈન પરંપરા માનવીના આત્મચેતનયુક્ત પાસાં પર ભાર મૂકે છે તેમ છતાં જૈન મતાનુસાર વનસ્પતિ, કક્ષાથી માંડીને પ્રાણીકક્ષા પર્યંત કે પ્રાણીકક્ષાથી માંડીને માનવ કે દેવ કક્ષા પર્યંત ચેતનામાં કયાંય ભંગ નથી. જૈન દર્શન આ અર્થમાં જ જીવ-અજીવ એવા અસ્તિત્વના બે મુખ્ય પદાર્થોની વાત કરે છે. અહીં માનવ-કર્તવ્ય પર ભાર મુકાય છે, એટલું જ નહીં પરન્તુ માનવીને તેના ઉત્ક્રાંતિના તબક્કાને યોગ્ય જીવન વાસ્તવમાં જીવવાની હંમેશાં ભલામણ પણ કરાય છે. તેણે સર્વપ્રથમ એ જોવાનું રહે છે કે તે નિમ્ન કક્ષામાં સરી પડ્યા વિના તેની કક્ષાની જાળવણી કરે અને ત્યારબાદ તે તેની ચેતનાની ઉચ્ચતરે ઉત્ક્રાંતિ માટેનું ધ્યેય રાખે.

જીવનની વિશિષ્ટ સ્થિતિના કારણના સ્વરૂપને લગતું ત્રણ વેપારીઓનું એક રસપ્રદ ઉદાહરણ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્રણ વેપારીઓ પોતાની મૂડી સાથે વિદેશમાં વેપાર શરૂ કરે છે. આમાંનો એક વેપારી નોંધપાત્ર નફો-લાભ મેળવે છે, ખીન્ને પોતાની મૂળ મૂડી (કશા લાભ-નુકસાન વિના) સાથે ઘેર પાછો ફરે છે અને ત્રીજો તેની મૂળ મૂડીની ખોટ કરીને વતન પરત થાય છે.*

* ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૭. ૧૪-૧૫.

આ ઉપમા નીચે મુજબ સમજવી શકાય. અહીં 'મૂડી', 'લાભ' અને 'ખોટ' શબ્દો અનુક્રમે માનવદેહ, દેવગતિ અને નરક અને તિર્થંચ ભવમાં પતન માટે પ્રયોજ્યા છે. જે મનુષ્યત્વને પ્રકટાવે છે તે મૂળ મૂડીને આપાદ રાખે છે. (મનુષ્યદેહ પ્રાપ્તિ મૂળ મૂડી જ છે.) દેવગતિ પામનાર લાભ મેળવે છે અને નરક અને તિર્થંચમાં ભવ પામનાર ખરેખર મૂડીની ખોટ કરે છે. સત્કર્મથી દેવગતિ પામનાર મનુષ્યભવથી વિશેષ કંઈક હાંસલ કરે છે, જ્યારે દુષ્કર્મ આચરનાર અધોગતિ પામે છે. આ રીતે વ્યક્તિ કર્મનું ફળ અચૂક ભોગવે છે. પ્રવ્રજન પોતાના મનમાં સદાચારી-સદ્ગુણી અને દુરાચારી-દુર્ગુણીની ગતિની તુલના કરીને દુરાચારી-પાપીની સ્થિતિને ત્યાગીને સદાચારી-સદ્ગુણીની સ્થિતિ સેવે છે-મૂર્તિમંત કરે છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞોનો પુનર્જન્મ-સિદ્ધાંત માનવઆત્માની અમરતા અને તેના પરિણામરૂપ પ્રગતિ અને પતનની શક્યતા દર્શાવે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તે ચેતના-સાતત્ય અને માનવ-ગતિના જવાબદારીયુક્ત સ્વરૂપ પર પણ ભાર મૂકે છે. આ અર્થમાં પુનર્જન્મ સિદ્ધાંત જૈન નીતિશાસ્ત્ર માટે આધારશિલા બની રહે છે.

જૈન નીતિશાસ્ત્ર (Jaina Ethics)

૧. પ્રાસ્તાવિક

આ પહેલાં આપણે નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, દ્રવ્યનું વર્ગીકરણ અર્થાત્ નવ તત્ત્વો ૧ અંગે જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકરણમાં હવે આપણે (૧) પાંચ નૈતિક સિદ્ધાંતો (૨) કર્મનો સિદ્ધાંત અને (૩) ગુણ શ્રેણી કે ગુણસ્થાનનો સિદ્ધાંત એ ત્રણ વિષયો અંગે જોઈશું.

૨. જૈન દર્શનનું ચિરકત-ત્યાગી વલણ (Ascetic Attitude of Jainism)

જૈન દર્શન ત્યાગનો પંથ સ્વીકારે છે અને ઉત્કર્ષના વેદિક પંથ(જેમાં ચાર આશ્રમો-પુરુષાર્થો સમાવિષ્ટ છે અને સક્રિય સામાજિક-સાંસારિક જીવનને ઇચ્છનીય માનેલ છે તે)નો વિરોધ કરે છે. વેદિક તત્ત્વજ્ઞાન ત્યાગ અને વૈરાગ્યયુક્ત જીવન પ્રત્યે ક્રમિક ક્રમમાં માને છે. પરંતુ જૈન દર્શન મુજબ, જ્યારે વ્યક્તિ એકવાર સાંસારિક જીવનના ચક્કરમાં ફસાય છે ત્યારે તેને માટે વિષયયુક્ત પદાર્થો અને વિષય વાસનાઓનો પરિત્યાગ મુશ્કેલ બની રહે છે. ઇચ્છા હંમેશાં અતૃપ્ત રહે છે અને કદી સંપૂર્ણ રીતે પરિતૃપ્ત થતી નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર દર્શાવે છે, “અને જે કોઈ વ્યક્તિ એક વ્યક્તિને સારી ય પૃથ્વી આપે તો પણ તે તેને માટે પર્યાપ્ત નહીં થાય. જેમ તમને વધુ મળે તેમ તમે વધુ મેળવવા ઇચ્છો છો. તમારી ઇચ્છાઓ તમારા સાધનોની સાથે વૃદ્ધિ પામે છે. તમારી ઇચ્છાઓની પરિપૂર્તિ અર્થે જે પૈસા પૂરતા હોય તો પણ તમે ૧૦૦ લાખ પણ ભાગ્યે જ પર્યાપ્ત માનો છો.”^૨ ખીન્ને અંતરાય એ છે કે વૈરાગ્યમય-ત્યાગમય જીવનની ક્રમિક આગેદૂર સો વર્ષના જીવનની પૂર્વપેક્ષા રાખે છે. જીવન અત્યંત અનિશ્ચિત છે, દોરાની જેમ તે કોઈપણ ક્ષણે તૂટી પડે અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ માટેની એકવાર

૧ જુઓ પ્રકરણ ૨, પૃ. ૬૮-૭૮.

૨ S. B. E., XLV, Uttaradhyayana Sutra, IX, 16-17, p. 34.

તકે ગુમાવ્યા બાદ, માનવ તરીકે પુનઃજન્મ લેવા મુગો સુધી રાહ જોવી પડે, મહાવીર કહે છે, “વૃક્ષ પરથી જેવી રીતે પીળું પાન, તેના દિવસો પુરા થતાં ખરી પડે છે તેવી રીતે માનવીનું જીવન પણ સમાપ્ત થાય છે.... કુશલ-ઘાસનાં પાંદડાંની ટાય પર જીલતું આકળબિંદુ અદ્વકાલીન રહે છે તેમ માનવીનું જીવન પણ.....”.* જીવનની અનિશ્ચિતતા અને મૃત્યુની અનિવાર્યતાને લીધે ચિંતકો અને તત્ત્વજ્ઞો સક્રિય સંસારી જીવનના ત્યાગની હિમાયત પ્રતિ દર્શે છે. શ્રી મહાવીર સક્રિય અને કડક સંયમ દ્વારા કર્મ-પુદ્ગલનો ક્ષય અને સર્વ કર્મોની અટકાયત ઉપદેશો છે અને આ દ્વારા નિર્જરાની સ્થિતિ, અહીં જીવનમુક્તિ અને ત્યારબાદ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રબળ વ્યાધિઓ માટે પ્રબળ ઉપચારો જરૂરી છે. યાતનાઓ, દર્દ, ભય, દુષ્કાળ, મૃત્યુ અને વિનાશ અકથિત દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે અને આ નિર્વાણ, દેહપલટો અને પુનર્જન્મમંથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ દ્વારા અટકાવી શકાય છે. શ્રી મહાવીર આવી પ્રબળ લાગણીથી પ્રેરાઈને મુશુક્લ માટે ત્વરિત પરિત્યાગ અને અત્યંત ઉગ્ર-કઠોર ત્યાગી જીવનની હિમાયત કરે છે. જૈન દર્શન મોક્ષને જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય માને છે અને પરિણામે અહીં કડક નીતિનિયમ અને નૈતિક શિસ્તની અપેક્ષા રખાય છે.

જૈન દર્શનમાં વર્તન અને વિચાર બંનેને સમાન સ્થાન છે. બંનેનો સંતુલિત વિકાસ વ્યક્તિત્વનો શુદ્ધ વિકાસ કરે છે. આ પ્રકારનો વિકાસ જ્ઞાન અને ક્રિયાઓ સંયુક્ત વિકાસ છે અને તે દુઃખમુક્તિ માટે અનિવાર્ય છે. જ્ઞાનવિહોણું વર્તન નેત્રવિહીન વ્યક્તિની ગતિ સમાન છે, જ્યારે વર્તનવિહોણું જ્ઞાન લંગડી વ્યક્તિની સ્થિતિ સમાન છે. જેવી રીતે નિશ્ચિત સ્થાન પર પહોંચવા માટે નેત્ર અને પગ બંને આવશ્યક છે તેવી રીતે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ અર્થે દોષમુક્ત જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય બંને અનિવાર્ય છે. આચાર અને વિચાર બંને અન્યોન્યાશ્રિત છે અને આને ખ્યાલમાં રાખીને ભારતીય ચિંતકો ધર્મ અને દર્શનને સાથે સાથે પ્રતિપાદિત કરે છે. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જ નીતિશાસ્ત્રનું પણ નિરૂપણ કરે છે. અહિંસામૂલક વર્તન અને અનેકાંતમૂલક વિચારનું પ્રતિપાદન જૈન પરંપરાની વિશિષ્ટતા છે.

૩. જૈન નીતિશાસ્ત્રમાં ત્યાગ કે સંન્યાસ (Asceticism or Renunciation in Jaina Ethics)

જૈન નીતિશાસ્ત્રનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તેનું અત્યંત ઉગ્ર સ્વરૂપ છે, કારણ કે તેનું લક્ષ્ય મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય-વૌર્ય આવા

* Ibid, X, 1-2, p. 41-42.

અદ્વિતીય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ સંપૂર્ણ સ્વાર્થ-નિવારણ વિના સિદ્ધ કરી શકાય નહીં. જૈન દૃષ્ટિબિંદુ મુજબ માત્ર ત્યાગી જન જ આચારનિયમનું સુસ્તપણે પાલન કરી શકે, કારણ કે તેણે સર્વ સાંસારબંધનોના ત્યાગ કર્યો છે. લગભગ સર્વ ભારતીય દર્શનો વાસ્તવમાં પરમ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ અર્થેના સાધન તરીકે ત્યાગનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. સર્વ સાંસારિક પદ્ધતિમાંની વિરકિત સામાન્ય રીતે આત્મ-સાક્ષાત્કાર અર્થે આવશ્યક માનવામાં આવે છે. ત્યાગ માટેની આવી ઝંખના, આવી ઉત્કંઠા અનંત બનવાની તીવ્ર ઇચ્છા દ્વારા પ્રેરાય છે. આ વિરકત ત્યાગ-મય (ascetic) વલણ આત્માને વિશાળ બનાવે છે, સ્વાર્થી સંકુચિત ઇચ્છાઓ-માંથી વ્યક્તિને મુક્ત બનાવે છે અને તેને માનવતા માટે પ્રેમ અને અનુકંપાયુક્ત જીવન જીવવા પ્રેરે છે.

વિરકિત-ત્યાગ એટલે સેવા અને આત્મ-સમર્પણ. નિર્બળ વ્યક્તિ સેવા અને સ્વાર્પણ સ્વીકારી શકે નહીં, માત્ર શરવીર અને હિંમતવાન આત્મા જ આવા પંથને અનુસરી શકે. સાંસારીજનને પરિત્યાગનું જીવન અપૂર્ણ લાગે, પરંતુ આ કહેવાતું અપૂર્ણ જીવન વાસ્તવમાં પૂર્ણતાનું જીવન છે. સત્ય અને સાલસતાનું જીવન શ્રેષ્ઠ જીવન છે. ચીની ફિલસૂફ લાઓ-ત્સે આવા જીવનનો અંગીકાર કરે છે. તેના મતે, સરળ જીવન નિરાડંબરી-નિખાલસ જીવન છે જેમાં લાંબને તિલાંજલિ અપાય છે, હોશિયારી-ચાલાકી ત્યજાય છે, સ્વાર્થ ઘટાડીને અદ્વિતીય કરાય છે અને ઇચ્છાઓને પરાજિત કરાય છે. ત્યાગીજનના જીવનનું લક્ષ્ય માનવતા-ઉત્કર્ષ અને તેણે સ્વીકારેલ આદર્શ પૂર્ણ જીવનની પ્રાપ્તિનો આદેશ છે. આવું લક્ષ્ય વિધાયક અસ્તિત્વ છે, વિનાશ નહીં. અલબત્ત, ત્યાગીજન જીવનની કહેવાતી સુખસગવડોને ધિક્કારે છે, તે પણ તેના હેતુ સુખ છે. તે તેની આસપાસની સર્વે વસ્તુઓ પ્રત્યે ઘૃણા કે ઉદાસીનતા અનુભવે છે, તે પણ તે અંતિમ તરવના સાક્ષાત્કાર માટે અત્યંત ચિંતીત છે. જૈન નીતિશાસ્ત્ર સંન્યાસનું, ત્યાગનું નીતિશાસ્ત્ર છે અને જૈન નીતિશાસ્ત્ર મોક્ષને જ જીવનના એકમાત્ર પુરુષાર્થ લક્ષ્ય તરીકે માને છે.

મોક્ષ : જૈન મંતવ્ય મુજબ, મોક્ષ માનવોને તેમની ઇચ્છાઓના ત્યાગનો આદેશ આપતો અમૂર્ત આદર્શ નથી તેમજ પાશ્ચાત્ય સુખવાદની જેમ અહીં ઇચ્છાઓના નિરંકુશ સંતોષની પણ હિમાયત નથી. મોક્ષ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય-વીર્ય લાવે છે અને પરિણામે તે સર્વ ઇચ્છાઓનો આપમેળે સંતોષ અને પૂર્ણતા પ્રેરે છે. આવો શાશ્વત અને સાર્વત્રિક આત્મ-સાક્ષાત્કાર કાન્ટવાદી નીતિશાસ્ત્રના બૌદ્ધિક સ્વરૂપ અને સુખવાદે કહેવેલ સુખની ભૌતિક સામગ્રી બંધને.

સ્થાન આપે છે. મોક્ષ શંકાતીતપણે જૌદ્ધિક અને પ્રત્યયાત્મક ખ્યાલ છે અને સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી તેને ભૌતિકવાદી કહી શકાય. સાથે સાથે જ મોક્ષની પ્રતીતિ અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર આત્માને પરમાત્મા સાથે એકરૂપ કરે છે અને આ પરમાત્મા-સાક્ષાત્કાર યુદ્ધિ અને સુખનો સમન્વય કરે છે. ખરા-ખોટાના, ઇષ્ટ-અનિષ્ટના, યુદ્ધિ અને સુખના, વૈયક્તિક-સામાજિક કલ્યાણના દ્વંદ્વોનું નિરસન મોક્ષના નૈતિક તાર્કિક ખ્યાલના સ્વીકાર દ્વારા કરી શકાય. આ રીતે જૈનો મોક્ષને એકમાત્ર આદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે.

૪. શ્રમણાચાર અથવા પાંચમહાવ્રતો (Ascetic Ethics or Five Great Ethical Principles)

ભગવાન મહાવીરે તેના અનુયાયીઓ માટે પાંચવ્રતો ઉપદેશ્યા છે : ૧. અહિંસા, ૨. સત્ય, ૩. અસ્તેય, ૪. બ્રહ્મચર્ય, અને ૫. અપરિગ્રહ. શ્રમણનાં વ્રત મહાવ્રત કહેવાય છે, જ્યારે શ્રાવકના વ્રત અણુવ્રત કહેવાય છે. શ્રમણોએ આ વ્રતોનું યુસ્ત પાલન કરવાનું રહે છે, જ્યારે શ્રાવકોએ આ વ્રતોનું પાલન એટલું યુસ્તપણે કરવાનું હોતું નથી. સાધુ, શ્રમણ, ભિક્ષુ, મુનિ, નિગ્રંથ, અનગાર, સંયત, વિરત વગેરે શબ્દો સમાનાર્થી છે; જ્યારે શ્રાવક, શ્રાદ્ધ, ગૃહસ્થ, ઉપાસક, દેશવિરત, સાગાર, અણુવ્રતી, દેશસંયત વગેરે શબ્દો સમાનાર્થી છે. સાધ્નોત્તિ સ્વપરહિત કાર્યાણિ इति માધુઃ । અર્થાત્ સ્વહિત અને પરહિતનાં કાર્યો જે કરે તે સાધુ છે. ‘શ્રાવક’ શબ્દ અવણુ અર્થવાળા ‘શ્રુ’ ધાતુ પરથી ઉદ્ભવેલ છે અને તેનો અર્થ ‘આત્મકલ્યાણ માર્ગનું રસપૂર્વક અવણુ કરે તે’ એવો થાય છે. શ્રમણ-સાધુજન હિંસા વગેરેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે. તેથી તેમના વ્રત મહાવ્રત કહેવાય છે. સાધુઓના સર્વવિરતિ અર્થાત્ સર્વત્યાગ રૂપ મહાવ્રત પાંચ છે : ૧. સર્વપ્રાણાતિપાત-વિરમણુ વ્રત-અહિંસા વ્રત ૨. સર્વ મૃત્યાવાદ-વિરમણુ વ્રત-સત્ય વ્રત, ૩. સર્વઅદત્તાદાન-વિરમણુ વ્રત-અસ્તેય વ્રત, ૪. સર્વમૈથુન-વિરમણુ વ્રત-બ્રહ્મચર્ય વ્રત, ૫. સર્વપરિગ્રહ-વિરમણુ વ્રત-અપરિગ્રહ વ્રત. આ પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન એ સાધુ જીવનની સાધના છે. ગૃહસ્થે આ વ્રતોનું પાલન મર્યાદિતપણે કરવાનું હોવાથી ગૃહસ્થનાં આ વ્રતો અણુવ્રતો કહેવાય છે અને આ મર્યાદા સૂચવવા ‘સર્વ’ને બદલે ‘સ્થૂળ’ શબ્દ તેમની સાથે જોડવામાં આવે છે.

અહિંસા સર્વ વ્રતોમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. અહિંસા જૈન નીતિશાસ્ત્રનું હાર્દ છે. અહિંસાનું જેટલું સૂક્ષ્મ વિવેચન અને આચરણુ જૈન પરંપરામાં જોવા મળે છે તેટલું ભાગ્યે જ અન્યત્ર જોવા મળે છે. આગળ દર્શાવ્યું છે તેમ જૈન દર્શન

ચેતનાના સાતત્યમાં માને છે અને દર્શાવે છે કે માનવીને કોઈપણ જીવ (એકન્દ્રિય જીવ)ની (આધ્યાત્મિક) પ્રગતિમાં અંતરાય નાખવાનો અધિકાર નથી. પ્રત્યેક આત્મા તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ સમાન છે. પ્રાણીમાત્ર સુખ-દુઃખ અનુભવે છે. વ્યક્તિમાત્રને જીવન-મૃત્યુની પ્રતીતિ થાય છે. જીવમાત્ર જીવવા ચાહે છે. વાસ્તવમાં કોઈ વ્યક્તિ મૃત્યુ ઇચ્છતી નથી. જીવમાત્રને જીવન, સુખ, અનુકૂળતા, મૃદુતા, સ્વાતંત્ર્ય, લાભ પ્રિય હોય છે, જ્યારે મૃત્યુ, દુઃખ, પ્રતિકૂળતા, કડોરતા, પરતંત્રતા, હાનિ, અપ્રિય હોય છે; આથી જૈન મતે મન-વચન-કાયા દ્વારા કોઈને સંતાપ ન આપવો એ જ સાચી અહિંસા છે. અહિંસાને કેન્દ્રમાં રાખીને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનો વિકાસ થયો છે. આમાં વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનું હિત સમાયેલું છે વૈયક્તિક ઉત્થાન અને સામાજિક પ્રગતિ માટે અસત્યનો ત્યાગ, અનધિકૃત વસ્તુનું અગ્રહણ તથા સંયમનું પરિપાલન આવશ્યક છે. આના અભાવમાં અહિંસાનો વિકાસ શક્ય નથી. આ બંધાની સાથે અપરિગ્રહણ પણ અત્યાવશ્યક છે. પરિગ્રહ આત્મવિકાસનો ઘોર શત્રુ છે. પરિગ્રહ આત્મપતન નોતરે છે. પરિગ્રહ એટલે જ પાપનો સંગ્રહ. પરિગ્રહ-વૃદ્ધિ આસક્તિ-વૃદ્ધિ કરે છે. જેટલી આસક્તિ વધે છે તેટલી હિંસા પણ વધે છે. હિંસા માનવસમાજમાં વિષમતા ઉત્પન્ન કરે છે. આનાથી આત્મપતન પણ થાય છે. અપરિગ્રહ વૃત્તિ અહિંસામૂલક આચારના સમ્યક પાલન માટે અનિવાર્ય છે. હિંસા-અભાવ, હિંસા-ત્યાગ, પ્રાણુતિપાત વિરમણ વ્રતનો નિષેધાત્મક ભાગ છે અને રક્ષણ, અનુકંપા, પરાપકાર વગેરે તેનું વિધેયાત્મક રૂપ છે.

હવે આપણે સાધુઓના મહાવ્રતો એકપક્ષી એક વિગતવાર જોઈએ :

(૧) સર્વપ્રાણુતિપાત વિરમણ કે અહિંસા મહાવ્રત

પ્રાણુ+અતિપાત+વિરમણ એટલે (પ્રાણુઓના) પ્રાણુ લેવાથી દૂર રહેવું અર્થાત્ હિંસાનો ત્યાગ કરવો. મન-વચન-કાયા દ્વારા કોઈપણ જીવ (સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, ચર-અચર)ને હિંસા કે હાનિ કરવી-કરાવવી-અનુમોદવી નહીં એવું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે હિંસાનો અર્થ માત્ર શારીરિક ઈજ્ઞ થતો નથી, પરંતુ તેમાં માનસિક અને વાચિક ઈજ્ઞનો પણ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ અહિંસાવ્રત લે છે ત્યારે તેઓ તેને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરવા અને કોઈપણ જીવને મનસા-વાચા-કર્મણુ ઈજ્ઞ પહોંચાડવાથી દૂર રહેવા પ્રયાસ કરે છે. તેઓ જીવકાયની હિંસાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે.

ત્રણ ગુપ્તિઓ :

અહિંસા માટે ત્રણ સિદ્ધાંતો આવશ્યક છે. આ ત્રણ સિદ્ધાંતો ત્રણ ગુપ્તિઓ કહેવાય છે જે નીચે મુજબ છે :

૧. મનોગુપ્તિ એટલે દુષ્ટ વિચારો (હિંસા, કપટ વગેરે)થી મનને રોકવું.
૨. વચનગુપ્તિ એટલે વાણીમાં સંયમ રાખવો.
૩. કાયગુપ્તિ એટલે કાયા પર નિયંત્રણ કરવું.

અન્ય મહાવ્રતો પણ આ ત્રણ ગુપ્તિઓના સંદર્ભમાં સ્વીકારવાના છે. સર્વ મહાવ્રતોનો પાયો અહિંસાનું મહાવ્રત છે એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. આ ગુપ્તિઓ સાધુ જીવનનું પ્રધાનલક્ષણ છે. સાધુ ધર્મ વિશ્વખંધુત્વનું વ્રત છે.

પાંચ સમિતિઓ :

સાધુજનોનું આચરણ સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક હોવું ઘટે. પ્રાણાતિપાતવિરમણની સુરક્ષા માટે નીચેની પાંચ સમિતિઓ છે.*

૧. ઈર્યાસમિતિ : ઈર્યાસમિતિ એટલે ગમનાગમન સંબંધી સાવધાની અર્થાત્ જીવ જંતુને હાનિ-ઈજા ન થાય એ રીતે માર્ગમાં ચાલતી વેળાએ સાવધાની-પૂર્વક જોઈને ચાલવું.

૨. ભાષાસમિતિ : ભાષાસમિતિ એટલે વાચિક ઈજા નિવારવા વાણી પર સંયમ અર્થાત્ બરાબર વિચારીને સત્ય, નિર્દોષ અને ઉપયોગી વચન બોલવું.

૩. એષણા સમિતિ : એષણા સમિતિ એટલે મુનિમહારાજને એ ગાયત્રી (ભિક્ષા) પ્રહણ કરતી વેળાએ ખોરાક-પાણી-વસ્ત્ર ખાસ પોતાના માટે ન બનાવ્યા હોવાની કાળજીપૂર્વક તપાસ. તેમણે નિર્દોષ અને પરિમિત ભિક્ષા તથા અદ્ય વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ લેવાં જોઈએ.

૪. આદાન-નિક્ષેપણ સમિતિ : આદાન એટલે લેવું અને નિક્ષેપણ એટલે મૂકવું. આદાન-નિક્ષેપણ એટલે સંયમી જીવનને ઉપયોગી સાધનો (વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે) સૂક્ષ્મ જીવોને હાનિ ન થાય તેવી સાવચેતીપૂર્વક લેવાં-મૂકવાં.

૫. ઉત્સર્ગ કે પરિષ્ઠાપના સમિતિ : ઉત્સર્ગ એટલે અનાવસ્યક ચીજ-વસ્તુઓનો કાળજીપૂર્વક ત્યાગ. પરિષ્ઠાપના એટલે નાખવું. મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ કે એવી કોઈ પણ ત્યાગ્ય વસ્તુ કોઈને દુઃખરૂપ ન થાય તેવું સ્થાન જોઈ ઉપયોગ-પૂર્વક નાખવી.

ઉપરોક્ત પાંચ સમિતિઓ સાધુજનને અહિંસામાર્ગને અનુસરવામાં સહાય-ભૂત થાય છે અને દર્શાવે છે કે સાધુજીવન સર્વ સંજોગો હેઠળ દૃષ્ટાંતરૂપ બની રહેવું જોઈએ. સાધુના આચાર-વિચારની ઉત્તમતા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તેનો હેતુ રાગ-દ્વેષ બંને ટાળવાનો છે. સાધુજન રાગ-દ્વેષથી આગળ વધીને અહિંસાનું આચરણ કરે ત્યારે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

* સંતખાલજી (અનુ.), ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૨૪, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮.

(૨) સર્વમૃષાવાદવિરમણ કે સત્ય મહાવ્રત :

સર્વવિરત (સર્વત્યાગી) શ્રમણ મૃષાવાદનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરે છે. અસત્ય હિંસા વગેરે દોષોનું જનક છે એમ સમજીને તેઓ કદીપણ અસત્ય વચનનો પ્રયોગ કરતા નથી. તેઓ હંમેશાં નિર્દોષ, મૃદુ, સ્પષ્ટ વાણીનો ઉપયોગ કરે છે. મન-વચન-કાયા દ્વારા ક્રોધ, લોભ, ભય કે મશ્કરીમાં પણ તેમણે અસત્ય બોલવું, બોલાવવું, અનુમોદવું ન જોઈએ. સત્ય બોલવું આવશ્યક છે, કારણ કે અસત્ય કહેવાથી અન્યને માનસિક આઘાત-ઈજા પહોંચે છે. સત્ય પ્રતિ દુર્લભ કરીને અહિંસાનું આચરણ અશક્ય છે. અસત્ય વાણી દ્વારા વાચિક હિંસાનું આચરણ થાય છે અને આથી અન્યની લાગણીઓ દુભાય છે. સંક્ષેપમાં, સાધુજને ક્રોધ વ. કષાયોનો ત્યાગ કરીને સમભાવ ધારણ કરીને વિચાર અને વિવેકપૂર્વક સંયમિત સત્ય ભાષાનો પ્રયોગ કરવો ઘટે, સદોષ, કઠોર જીવને કષ્ટદાયક ભાષા વર્જવી ઘટે.

સત્યવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ * નીચે મુજબ છે :

૧. વાણીવિવેક એટલે કે સમજીને-વિચારીને ભાષા પ્રયોજવી.
  ૨. ક્રોધત્યાગ અર્થાત્ ગુસ્સો ન કરવો.
  ૩. લોભત્યાગ અર્થાત્ લાલચમાં ન ફસાવું.
  ૪. ભયત્યાગ અર્થાત્ નિર્ભય-નિર્ભિક બનવું.
  ૫. હાસ્યત્યાગ અર્થાત્ મજાક મશ્કરી ન કરવા.
- આ અને આવા પ્રકારની અન્ય ભાવનાઓ સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરે છે.

(૩) સર્વઅદત્તાદાન વિરમણ કે અસ્તેય મહાવ્રત :

અદત્તાદાન વિરમણ એટલે ન આપેલી વસ્તુ-અદત્ત) ગ્રહણ (આદાન) ન કરવી. આ વ્રતસુકત શ્રમણ કોઈપણ નહિ આપેલ વસ્તુને ગ્રહણ કરતા નથી. તેઓ અનુમતિ વિના એક તુણને ઉઠાવવાને પણ સ્તેય અર્થાત્ ચોરી સમજે છે. કોઈપણ પડી ગયેલ, ભૂલાઈ ગયેલ, રાખવામાં આવેલ કે અજ્ઞાત માલિકની વસ્તુનો સ્પર્શ પણ તેમને માટે નિષિદ્ધ છે. જરૂરિયાત હોય ત્યારે તેઓ માલિકની અનુમતિથી અથવા તો યોગ્ય વ્યક્તિ દ્વારા અપાયેલ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે કે તેના ઉપયોગ કરે છે. જેવી રીતે તેઓ પોતે અદત્તાદાનનું સેવન કરતા નથી તેવી જ રીતે તેઓ અન્ય દ્વારા આ કરાવતા પણ નથી અને કરનાર-કરાવનારનું સમર્થન પણ કરતા નથી.

* આચારાંગ, ૨-૩.

આ વ્રત મન-વચન-કાયા દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિની માલમિલકતની ચોરી કરવા-કરાવવા-અનુમોદવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવે છે, કારણ કે આમ કરતા અન્ય વ્યક્તિને માનસિક ઈજ પહોંચતાં હિંસા પરિણમે છે અસ્તેય વ્રત આ રીતે અહિંસા પર આધારિત છે.

અસ્તેય વ્રતના રક્ષણ અને દૃઢતા માટે પાંચ ભાવનાઓ^૧ નીચે મુજબ છે :

૧. જોઈ વિચારીને વસ્તુની યાચના કરવી.
૨. આચાર્ય વગેરેની અનુમતિ લઈને ભોજન કરવું.
૩. પદાર્થ મર્યાદિત પ્રમાણમાં સ્વીકારવા.
૪. ફરી ફરીને પદાર્થોને મર્યાદિત કરવા.
૫. સાધર્મિક (સાથી શ્રમણ) પાસેથી મર્યાદિત પ્રમાણમાં વસ્તુઓની યાચના કરવી.

(૪) સર્વમૈથુનવિરમણ કે અભયચર્ચ મહાવ્રત :

શ્રમણ માટે મૈથુનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ અનિવાર્ય છે. તેમને માટે મન-વચન-કાયા દ્વારા મૈથુન સેવન કરવા કરાવવા-અનુમોદવા પર નિષેધ છે. મૈથુન અધર્મનું મૂળ તથા મહાદોષોનું સ્થાન કહેવાય છે. આ દ્વારા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન થાય છે. હિંસા વગેરે દોષો અને કલહ-સંઘર્ષ-વિગ્રહ ઉદ્ભવે છે. આ સર્વ સમજીને નિર્બંધ મુનિ મૈથુનનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે.^૨ જોવી રીતે મરઘીના બચ્ચાને બિલાડીનો હંમેશા ડર લાગે છે તેવી રીતે સંયમી શ્રમણને સ્ત્રીના શરીરનો અને સંયત શ્રમણીને પુરુષની કાયાનો સદા ભય રહે છે. તેઓ સ્ત્રી-પુરુષના રૂપ, રંગ, ચિત્ર વગેરે જોવા તથા ગીત વગેરે સાંભળવાને પણ પાપ માને છે. જો કદાચિત એ તરફ દૃષ્ટિ જાય તો તેઓ તરત જ સાવધાન થઈને પોતાની દૃષ્ટિને પાછી ખેંચી લે છે^૩ તેઓ બાળક, મુવાન અને વૃદ્ધ સર્વપ્રકારના નર-નારીઓથી દૂર રહે છે. એટલું જ નહીં પરન્તુ તેઓ કોઈપણ પ્રકારના કામોત્તેજક કે ઇન્દ્રિયાકર્ષક પદાર્થ સાથે તેમના સંબંધ જોડતા નથી.

- ૧ આચારંગ, ૨-૩.
- ૨ દશવૈકલિક, ૬. ૧૬.
- ૩ એ જ, ૮, ૫૪-૫૫.

બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન માટેની પાંચ ભાવનાઓ^૧ નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવેલ છે :

૧. સ્ત્રી-કથા ન કરવી.
૨. સ્ત્રીના અંગોનું અવલોકન ન કરવું.
૩. ભૂતકાલીન કામ-ક્રીડા વગેરેનું સ્મરણ ન કરવું.
૪. પ્રમાણનું અતિક્રમણ કરી ભોજન ન કરવું.
૫. સ્ત્રી વગેરે સાથે બંધ સ્થાનમાં ન રહેવું.

જેવી રીતે શ્રમણ માટે સ્ત્રી-કથા વગેરે પર પ્રતિબંધ છે તેવી રીતે શ્રમણી (સાધ્વી) માટે પુરુષ-કથા વગેરે પર પ્રતિબંધ છે. આ અને આવા પ્રકારની અન્ય ભાવનાઓ સર્વમૈથુનવિરમણવ્રતની સફળતા માટે અનિવાર્ય છે.

(૫) સર્વપરિગ્રહવિરમણ કે અપરિગ્રહ મહાનત :

સર્વવિરત શ્રમણ માટે સર્વપરિગ્રહ વિરમણ પણ અનિવાર્ય છે. કોઈપણ વસ્તુના મમત્વપૂર્વકના સંગ્રહને પરિગ્રહ કહેવાય છે. શ્રમણ સ્વયં આ પ્રકારનો સંગ્રહ કરે-કરાવે-અનુમોદે નહીં. તેઓ સંપૂર્ણ રીતે અનાસક્ત અને અકિંચન હોય છે એટલું જ નહીં પરન્તુ તેઓ પોતાના શરીર પર પણ મમત્વ રાખતા નથી. સંયમનિર્વાહ માટે તેઓ જે થોડા ઉપકરણ પોતાની પાસે રાખે છે તેના પર તેમનું મમત્વ હોતું નથી^૨ આ ધોવાઈ જતા કે નાશ પામતા તેમને તેનો શોક થતો નથી અને પ્રાપ્ત થતા તેનો હર્ષ થતો નથી. તે તેમને માત્ર સંયમ યાત્રાના સાધનરૂપે જ કામ આવે છે. જેવી રીતે તેઓ પોતાના શરીરનું અનાસક્ત ભાવે પાલન-પોષણ કરે છે તેવી રીતે પોતાના સાધનોનું પણ નિર્મમ ભાવે રક્ષણ કરે છે. મમત્વ કે આસક્તિ આંતરિક અંધિ છે. જે સાધક આ અંધિનો નાશ કરે છે તે નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. સર્વવિરત શ્રમણ આ પ્રકારનો નિર્ગ્રંથ હોય છે.

અપરિગ્રહ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ નીચે મુજબ છે.^૩

૧. ઓત્રેન્દ્રિયના વિષય શબ્દ પ્રતિ રાગ-દ્વેષરહિતના અર્થાત્ અનાસક્ત ભાવ.

૧ આચારાંગ, ૨. ૩.

૨ દશવૈકલિક, ૬. ૨૦.

૩ આચારાંગ, ૨, ૩.

૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષય રૂપ પ્રતિ અનાસક્ત ભાવ.
૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષય ગંધ પ્રતિ અનાસક્ત ભાવ.
૪. રસેન્દ્રિયના વિષય રસ પ્રતિ અનાસક્ત ભાવ.
૫. સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષય સ્પર્શ પ્રતિ અનાસક્ત ભાવ.

સાધુજનોનું આચરણ સંપૂર્ણ રીતે અહિંસક હોવું ઘટે. સર્વ શ્રમણે ઉપરોક્ત પાંચ મહાવતો, ત્રણ ગુપ્તિઓ અને પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરે છે. ગુપ્તિમાં અસત્ક્રિયાનો નિષેધ મુખ્ય છે, જ્યારે સમિતિમાં સત્ક્રિયાનું પ્રવર્તન મુખ્ય છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળીને આઠ ચારિત્ર્યાચાર ‘પ્રવચનમાતા’ કહેવાય છે, કારણ કે આ આઠથી સંવરધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું પાલનપોષણ થાય છે. જેમ માતા પુત્ર પર વાત્સલ્ય ધરાવે છે, તે તેની કલ્યાણકારિણી છે તેમ આ આઠ વસ્તુઓ સાધુજીવનની કલ્યાણકારિણી હોવાથી શ્રમણની માતાઓ કહેવાય છે.

પાંચ મહાવતો પર ચારિત્ર્યનો આધાર છે તેથી તે ‘મૂળ ગુણ’ કહેવાય છે; જ્યારે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ ‘ઉત્તર ગુણ’ કહેવાય છે.

૫. શ્રાવકાચાર અથવા પાંચ અણુવતો (Ethics for Householders)

જૈન શાસ્ત્રોમાં ગૃહસ્થધર્મ શ્રાવકધર્મ પણ કહેવાય છે. ગૃહસ્થધર્મને પાળનાર પુરુષ અને સ્ત્રી અનુક્રમે શ્રાવક અને શ્રાવિકા તરીકે ઓળખાય છે. ‘શ્રુ’ (શ્રવણ કરવું) ધાતુ પરથી ‘શ્રાવક’ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે. આત્મકલ્યાણમાર્ગનું રસપૂર્વક શ્રવણ કરનાર શ્રાવક-શ્રાવિકા કહેવાય છે. જૈન દર્શનમાં મુમુક્ષુ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થા-શ્રમના તળકાઓમાંથી પસાર થવું આવશ્યક નથી, પરંતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે સંન્યસ્ત જીવનના સીધા સ્વીકારની અહીં હિમાયત થાય છે. આમ છતાં જૈન દર્શન માને છે કે ગૃહસ્થ ત્યાગમય જીવન વીતાવી શકે છે અને પોતાની જાતને સંન્યાસ-વૈરાગ્ય માટે પાંચ મહાવતને આંશિક રીતે અનુસરીને તૈયારી કરી શકે છે. સર્વ જૈન પંથો-સંપ્રદાયો સ્વીકારે છે કે ત્યાગમય જીવનના આચરણ માટે શ્રાવકોએ **અણુવતોનું** પાલન કરવું જોઈએ. અણુવતો શ્રાવકના મૂળગુણ કહેવાય છે. અણુવતોનું આચરણ વાસ્તવમાં શ્રાવકો માટે સંન્યાસી જીવન માટેની તાલીમ છે. અણુવત એટલે મહાવતનો સૂક્ષ્મતમ અંશ. ખીજ શબ્દોમાં, અણુવત મહાવત પર આધારિત સરળ સિદ્ધાંત છે. વતોની મર્યાદિતતા સૂચવવા માટે તેમની સાથે ‘સ્થૂલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શ્રાવકો મ.ટેના આ પાંચ અણુવતો નીચે મુજબ છે :

૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણુ કે અહિંસા વ્રત
૨. સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણુ કે સત્ય વ્રત
૩. સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણુ કે અસ્તેય વ્રત
૪. સ્થૂલ મૈથુનવિરમણુ (સ્વદાર-સંતોષ) કે બ્રહ્મચર્ય વ્રત
૫. સ્થૂલ પરિગ્રહ (કે ઇચ્છા) વિરમણુ કે અપરિગ્રહ વ્રત

૧. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણુ કે અહિંસા વ્રત :

મહાવ્રતી મુનિ પ્રાણાતિપાત અર્થાત્ હિંસાના પૂર્ણ ત્યાગી હોય છે (પ્રમાદ-જન્ય કે કષાયજન્ય હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે), જ્યારે અણુવ્રતી શ્રાવક કેવળ સ્થૂલ હિંસાનો ત્યાગ કરે છે, કારણુ કે ગૃહસ્થ હોવાને લીધે તેને અનેક પ્રકારની સૂક્ષ્મ હિંસા તો કરવી પડે છે. સ્થાવર જીવો (પૃથ્વીકાય, જળકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિ કાય એ એકેન્દ્રિય જીવો) સ્વાભાવિક ભોગ ઉપભોગરૂપ છે અને જીવનચર્યામાં તેમનો સતત ઉપયોગ અપેક્ષિત છે અને તેથી ગૃહસ્થના અહિંસાવ્રતમાં તેમની હિંસાનો ત્યાગ શક્ય નથી. શ્રાવક કેવળ ત્રસ (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય) પ્રાણીઓની હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. તે નિરપરાધી સ્થૂળ (ત્રસ) જીવોને મન-વચન-કાયાથી ઇરાદાપૂર્વક (જાણીજૂઝીને) ન તો સ્વયં મારે છે કે ન તો અન્ય દ્વારા મરાવે છે. શ્રાવક સ્થૂળ હિંસાની સંભાવના ન હોય તેવી હર કોઈ પ્રવૃત્તિ સ્વયં કરી શકે છે અથવા તો તે આવી પ્રવૃત્તિ અન્ય દ્વારા પણ કરાવી શકે છે. આ રીતે જોતાં, શ્રાવકની અહિંસા-સાધના આંશિક છે. તેનું અહિંસાવ્રત-પાલન આંશિક સ્વરૂપમાં છે. તે હિંસાનો અંશતઃ ત્યાગ કરે છે. સંકલ્પી, આરંભી, ઉદ્ધોગી, વિરોધી એવા સ્થૂળ હિંસાના ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવે છે :

(૧) કોઈ નિરપરાધ પ્રાણીની ઇરાદાપૂર્વક-જાણીજૂઝીને હિંસા કરવી એ 'સંકલ્પી હિંસા' છે. સંકલ્પી હિંસામાં જીવવધનું પ્રાધાન્ય છે.

(૨) ઘર, દુકાન, ખેતર વગેરેના આરંભ-સમારંભમાં, રસોઈ બનાવવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં યોગ્ય સાવધાની રાખવા છતાં ત્રસ જીવોની હિંસા થાય છે. તે 'આરંભી હિંસા' છે. આરંભી હિંસામાં કાર્યો (ગૃહનિર્માણુ કરવું, રસોઈ બનાવવી ખેતીવાડી કરવી વ.)નું પ્રાધાન્ય રહે છે. અને આ કાર્યો કરવામાં જીવહિંસા થાય છે ખરી, પરંતુ અહીં જીવહિંસા ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવતી નથી પણ કાર્યના અનુસંધાનમાં જીવહિંસા થવા પામે છે અને તે ક્ષતવ્ય છે.

(૩) દ્રવ્યોપાર્જન કાર્યમાં થતી હિંસા 'હૃદયગી હિંસા' છે.

(૪) દુષ્ટનરાધમના હુમલાથી વિદ્યે પરિસ્થિતિમાં સ્વ-પર રક્ષણાર્થે વિરોધીના વધ કરવો પડે તો તે 'વિરોધી હિંસા' છે.

આ ચાર પ્રકારોમાંથી સંકલ્પી હિંસા વર્જનીય છે. આરંભી અને હૃદયગી હિંસા ગૃહસ્થને સ્વભાવિક રીતે જ વળગેલી છે અને કેટલીક વાર 'વિરોધી હિંસા'ના ગૃહસ્થને આગ્રય લેવો પડે છે. આ છેલ્લા પ્રકારમાં વિરોધીના ધરાદા પૂર્વક વધ હોવા છતાં તે ન્યાયી હેતુસર હોવાથી ગૃહસ્થના અહિંસાવ્રતમાં તેના ત્યાગ કરવામાં આવ્યો નથી.

ધરાદા ન હોવા છતાં-અજ્ઞાણપણે-સાવધાની ન રાખવાને લીધે હિંસા થાય તો તે પ્રામાદિક હિંસા થાય છે અને તે વર્જનીય છે. યોગ્ય સાવધાની (યત્નાચાર) રાખી પ્રવૃત્તિ કરનાર અહિંસક યુદ્ધિયુક્ત માણસ તેની પ્રવૃત્તિમાં હિંસા થવા છતાં તે હિંસાના દોષથી મુક્ત રહે છે.

ગૃહસ્થ અહિંસાના મહાવ્રતને અંશતઃ સ્વીકારીને નીચેનાં છ વ્રતોને સ્વીકારે છે :

૧. સ્વેચ્છાપૂર્વક વ્રસ જીવની હિંસા કરવી નહીં.

૨. આપઘાત કરવો નહીં.

૩. ગર્ભપાત કરવો નહીં.

૪. હિંસા કે નાશના ધ્યેયયુક્ત સંગઠન કે પક્ષમાં જોડાવું નહીં કે આવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો નહીં.

૫. કોઈપણ વ્યક્તિને અસ્પૃશ્ય ગણવી નહીં

૬. કોઈપણ જીવ પ્રતિ ઘાતકી-કુર બનવું નહીં.

૨. સ્થૂળ સૃષ્ટિવાદવિરમણ કે સત્ય વ્રત :

શ્રાવક માટે સ્થૂળ સૃષ્ટિવાદ અર્થાત્ અસત્ય(જૂઠું)થી બચવું પણ આવશ્યક છે. અસત્ય વચન ન બોલવું એ આ વ્રતનો નિષેધાત્મક પક્ષ છે, બ્યારે સત્ય વચન બોલવું એ તેનું વિધેયાત્મક રૂપ છે. આનાથી વ્યક્તિને સત્યનિષ્ઠ થવાનું શિક્ષણ મળે છે, તેના જીવનમાં સચ્ચાઈ અને પ્રામાણિકતાનો વિકાસ થાય છે. અહિંસાની આરાધના માટે સત્યની આરાધના અનિવાર્ય છે. જૂઠી વ્યક્તિ સાચા અર્થમાં

અહિંસકે હોઈ શકે નહીં. સાચો અહિંસાવાદી કદી પણ અસત્યનું આચરણ કરી શકતો નથી. સત્ય અને અહિંસા વચ્ચે અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે અને તેથી એકના અભાવમાં અન્યની આરાધના શક્ય નથી. બંને પરસ્પર પૂરક અને અન્યોન્યાશ્રિત છે.

ગૃહસ્થ માટે સામાન્ય રીતે મૃષાવાદ(અસત્ય)નો સર્વથા સૂક્ષ્મ ત્યાગ શક્ય નથી. પરંતુ તે સ્થૂલ મૃષાવાદનો ત્યાગ અવશ્ય કરી શકે છે. જેનાથી વ્યક્તિની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને વિશ્વાસનીયતા પર વિપરીત અસર થાય અને સજ્જનો ભોગ બનવું પડે તેને સ્થૂળ અસત્ય કહી શકાય. આ પ્રકારના અસત્યથી માનવીનું પતન થાય છે. અનેક કારણસર માનવી સ્થૂલ અસત્ય બોલે છે. પોતાના પુત્ર-પુત્રીના વિવાહ નિમિત્તે સામા પક્ષવાળા સમક્ષ ખોટી પ્રશંસા કરવી-કરાવવી, ગાય-ભેંસ-ઘોડા-બળદ વગેરે પશુઓ અને પક્ષીઓની લે-વેચ વખતે મિથ્યા પ્રશંસાનો આશ્રય લેવો, ઘર-મકાન=ખેતર-વૃક્ષ-બાગ વગેરે ભૂમિના સંબંધમાં અસત્ય બોલવું -બોલાવવું, અન્ય વસ્તુઓના સંબંધમાં અસત્યનો આશરો લેવો, નોકરી વ. માટે અસત્યનો આશ્રય લેવો, કોઈની થાપણુ વગેરે પચાવી પાડી વિશ્વાસઘાત કરવો, ખોટી સાક્ષી આપવી-અપાવવી. લાંચ લેવી-આપવી, સત્યને અસત્ય કે અસત્યને સત્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો વ. સ્થૂળ અસત્યના ઉદાહરણો છે. શ્રાવક આ પ્રકારના અસત્ય બોલવા-બોલાવવાનો (ખે કરણુ) મન-વચન-કાયા (ત્રણુ યોગ) દ્વારા ત્યાગ કરે છે.

ગૃહસ્થે સત્યના મહાવ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતા નીચેના વ્રતોનું પાલન કરવાનું છે.

૧. વસ્તુઓના ખરીદ-વેચાણુ વેળાએ ખોટા તોલ-માપનો ઉપયોગ કરવો નહીં.
૨. ધરાદાપૂર્વક ખોટા નિર્ણયો લેવા નહીં.
૩. કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ ખોટો દાવો કરવો નહીં કે ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં.
૪. કોઈપણ વ્યક્તિની થાપણુ પરત કરવા ઇન્કાર કરવો નહિ.
૫. કોઈપણ પ્રકારની બનાવટ-છેતરખીંડી કરવી નહી.

શ્રાવકે હંમેશાં સાવધાનીપૂર્વક સત્યની આરાધના કરવી જોઈએ.

૩. સ્થૂળ અદત્તાદાન-વિરમણુ કે અસ્તેય વ્રત :

અહિંસા અને સત્યના સમ્યક્ પાલન માટે, અદત્તાદાન-વિરમણુ અર્થાત્ અચૈર્ય આવશ્યક છે. શ્રાવક માટે સૂક્ષ્મ અદત્તાદાનનો ત્યાગ આવશ્યક નથી,

પરંતુ તેણે સ્થૂળ અદત્તાદાનનો ત્યાગ તો કરવો જ પડે છે. અદત્તાદાનનો અર્થ છે આપેલ ન હોય તે વસ્તુ (અદત્ત)નું પ્રહણુ (આદાન). આને સામાન્ય ભાષામાં ચોરી કહે છે. શ્રાવક માટે આવી ચોરીનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે કારણ કે ચોરી કરવાથી ગુન્હાની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે, સમાજમાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રમાણિકતા નાશ પામે છે, પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લાગે છે. આ પ્રકારની ચોરીનો ત્યાગ જ જૈન આચારશાસ્ત્રમાં સ્થૂળ અદત્તાદાન-વિરમણુ વ્રતના નામથી ઝોળખાય છે. ખાતર પાકવું, તાણું તોડી લઈ જવું, કાઠને લાંટવા, કાઠનું રસ્તા પર પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, ઓછું દેવું-વધારે લેવું, કાઠના ઘટ્ટા ધનને કાઠી લેવું, કાઠની થાપણુ હડપ કરી જવી, કાઠની ચીજ ચોરી લેવી, મળેલ વસ્તુના માલિકનો પત્તો લગાવવા કાશિશ ન કરવી કે પત્તો લાગતાં તે પરત ન કરવી વગેરે ચોરીનાં ઉદાહરણો છે. શ્રાવક ચોરીનો ત્યાગ પણ સામાન્ય રીતે બે કરણુ (કરવું-કરાવવું) અને ત્રણુ યોગ (મન-વચન-કાયા) પૂર્વક જ કરે છે.

ગૃહસ્થ માટે અસ્તેય-અચોર્ય મહાવ્રતમાંથી નીચેનાં વ્રતો નિષ્પન્ન થાય છે :

૧. ચોરી કરવાના હેતુથી અન્યની માલિકીની કાઠ ચીજ વસ્તુ લેવી નહીં.
૨. ધરાદાપૂર્વક ચોરાયેલ ચીજ-વસ્તુ ખરીદવી નહીં કે ચોરને ચોરી કરવામાં સહાયભૂત થવું નહીં.
૩. કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત ચીજ-વસ્તુઓનો વ્યાપાર કરવો નહીં.
૪. વ્યાપારમાં અધમ રીતરસમ-દાવપેચનો આશ્રય લેવો નહીં.
૫. કાઠ ટ્રસ્ટ કે સંગઠનના હોદ્દેદારની રૂએ તેની માલમિલકત કે ધન ઉચાપત કરવું નહીં.

૪. સ્થૂળ મૈથુનવિરમણુ કે સ્વદાર-સંતોષ વ્રત :

પોતાની ભાર્યા સિવાય અન્ય સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે મૈથુન સેવનનો મન-વચન-કાયા-પૂર્વક ત્યાગ કરવો એ સ્વદાર-સંતોષ કહેવાય છે. આ વ્રતમાં આ રીતે પરસ્ત્રી ત્યાગની વાત છે. વેશ્યા, વિધવા અને કુમારીની સંગતિનો ત્યાગ પણ આ વ્રતમાં નિહિત છે. સ્વદાર (સ્વપત્ની)ની મર્યાદિત સંગતિ સિવાય દરેક જાતની કામ ચેષ્ટા હેય છે. મર્યાદિત સંગતિ એટલે સામાન્ય રીતે વીર્યરક્ષણનું ધ્યેય રાખીને સંતાનોત્પત્તિ જેવા ઉદ્દેશથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે થતી સંગતિ. પ્રવ્રતેત્પત્તિ સિવાય, શરીર-મન-સંકલ્પ બળ વૃદ્ધિ અર્થે શારીરિક-માનસિક-આધ્યાત્મિક-ભૌતિક ઉન્નતિ માટે પણ વીર્યનો ઉપયોગ અસાધારણપણે અપેક્ષિત છે. તેમાં

સર્જનશક્તિ અને તેના ઉપયોગ અન્ય ઉચ્ચ કાર્યો (શાસ્ત્ર, સાહિત્યગ્રંથના અભ્યાસ, નિર્માણ કે અન્ય લોભોપયોગી સેવાકાર્યો)માં શક્ય છે.

જેવી રીતે શ્રાવક માટે સ્વદાર-સંતોષનું વિધાન છે, તે જ પ્રમાણે શ્રાવિકા માટે સ્વપતિ-સંતોષનો નિયમ સમજવાનો છે. પોતાના ભરથાર (પતિ) સિવાય અન્ય સર્વ પુરુષો સાથે મન-વચન-કાયાપૂર્યક મૈથુનસેવનનો ત્યાગ કરવો એ સ્વપતિ-સંતોષ કહેવાય છે. શ્રાવક માટે સ્વદાર-સંતોષ અને શ્રાવિકા માટે સ્વપતિ-સંતોષ અનિવાર્ય છે. સાધુ-સાધ્વી માટે મૈથુનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ છે, જ્યારે શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે મૈથુનની મર્યાદા નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ છે.

ગૃહસ્થ માટે બ્રહ્મચર્યના મહાવ્રત પર આધારિત વ્રતો નીચે મુજબ છે :

૧. વ્યભિચાર કે વેશ્યાગીરી (દેહવિક્રય) કરવા નહીં.
૨. ડોઈપણ પ્રકારનો અસ્વાભાવિક જાતીય સંભોગ કરવો નહીં.
૩. વિષયભોગથી જેમ અને તેમ વધારેમાં વધારે દૂર રહેવું.
૪. વધારેમાં વધારે વયપર્યાંત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.
૫. પ્રૌઢ વય પછી લગ્ન કરવા નહીં.

૫. સ્થૂલ પરિગ્રહ (કે ઇચ્છા)વિરમણ કે અપરિગ્રહ વ્રત :

માનવ-ઈચ્છા પ્રસાર આકાશની જેમ અનંત છે. ઇચ્છા પર નિયંત્રણ ન કરીએ તો તે કદાપિ તૃપ્ત થાય નહીં. ઇચ્છા નિયંત્રણ ઇચ્છા-તૃપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં ઇચ્છાનો સદંતર ત્યાગ શક્ય નથી, પરંતુ ઇચ્છાઓની મર્યાદા અચિત બાંધી શકાય છે. આને ઇચ્છા-પરિમાણનું નામ અપાય છે અને ઇચ્છા મર્યાદિત થતાં મમત્વ, સંગ્રહ કે પરિગ્રહ વૃત્તિ પણ પરિમિત થાય છે. પરિણામે શ્રાવક જે કંઈપણ ઉપાર્જન કે સંગ્રહ કરે છે તે કેવળ જરૂરત-સંતોષ અર્થે જ હોય છે. આનાથી તે સંતોષપ્રદ રીતે પોતાની અને પોતાના આશ્રિતોની પરિમિત ઇચ્છાની પરિપૂર્તિ થાય છે. ધન, ધાન્ય, સોનું, ચાંદી, ઘર, ખેતર, જમીન, પશુ વ. આદ્ય પદાર્થોનો પરિગ્રહ દ્રવ્ય-પરિગ્રહ કહેવાય છે અને તે પદાર્થો પરનો મોહ મમત્વ ભાવ-પરિગ્રહ કહેવાય છે. દોષરૂપ અને બંધનરૂપ ભાવ-પરિગ્રહને શિથિલ કરવા માટે દ્રવ્યપરિગ્રહનું સમુચિત પરિમાણ નક્કી કરવું આવશ્યક છે. દ્રવ્ય પરિગ્રહનો અતિ સંગ્રહ પાપ છે અને તેવી ઇચ્છા ધરાવતી પણ પાપ છે. જીવનની સામાન્ય જરૂરત તથા સુખસગવડ પૂરતા દ્રવ્ય-પરિગ્રહ પરની મમતા ભાવપરિગ્રહમાં ગણાય તોપણ તેવી મમતા પાપરૂપ ગણવાપાત્ર નથી કારણ કે તે ગૃહસ્થાશ્રમની

પરિસ્થિતિ સાથે અનિવાર્ય રીતે સ્વાભાવિક રીતે સંલગ્ન છે. પરિગ્રહ-મર્યાદાથી અધિક પ્રાપ્ત થતાં તેનો દાન વગેરે સત્કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આનાથી પરિગ્રહ-પરિમાણ પ્રતની સહેલાઈથી રક્ષા થાય છે અને જનહિતના કાર્યોને પણ જરૂરી પ્રોત્સાહન મળી શકે છે.

પાંચમા અપરિગ્રહના મહાવ્રત પરથી શ્રાવક નીચેનાં વ્રતો અનુસરી શકે :

૧. પોતાના સ્વાભાવિક હિસ્સા કરતાં અધિક કંઈપણ ધરાવવું નહીં.
૨. લાંચરૂપત અને બક્ષિસો સ્વીકારવી નહીં.
૩. મત મેળવવા-આપવા પૈસાનો વ્યવહાર લેતી-દેતી કરવી નહીં.
૪. લોભવૃત્તિને વશ થઈને દર્દીની સારવાર લંબાવવી નહીં.
૫. સગાઈ અને લગ્નની બાબતોમાં ધનની માંગણી કરવી નહીં.

દેખીતી રીતે શ્રાવકોનાં આ અણુવ્રતો નિષેધાત્મક સિદ્ધાંતો લાગે છે, તો પણ તેમની સ્વીકૃતિ વિભિન્ન નૈતિક તેમજ સામાજિક સમસ્યાનું નિરસન કરે છે. તે એક બાજુએ આત્મ-શુદ્ધિ અને આત્મ-સાક્ષાત્કાર પ્રેરે છે, અને બીજી બાજુએ અહિંસા, ન્યાય અને હિંમત પર આધારિત પ્રબળ ચારિત્ર્ય નિર્માણ કરે છે. જૈન દર્શનના ઉપર નિર્દિષ્ટ નૈતિક સિદ્ધાંતો-શ્રમણાચાર અને શ્રાવકાચાર દર્શાવે છે કે આ તરવજ્ઞાન જીવન પ્રતિ આદર્શનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ વ્યક્ત કરે છે. આ વ્યવસ્થિત નૈતિક શિસ્ત વ્યક્તિને સ્વમાન્ય કક્ષાથી જાંચે ઉદાવે છે અને તેને આચરણના અત્યંત ઉચ્ચ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગ દ્વારા સત્યના જ્ઞાન અને આચરણ માટે શક્તિમાન બનાવે છે.

રત્નત્રયી :

જૈન દર્શન સમ્યગ્ (સાચું) દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર્યના ત્રણ સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે જે રત્નત્રયી તરીકે ઓળખાય છે :

(૧) ત્રિરત્નોમાં સર્વપ્રથમ સમ્યગ્ દર્શન છે, કારણ કે તે વિના સમ્યગ્ જ્ઞાન કે ચારિત્ર્ય શક્ય નથી. સમ્યગ્ દર્શન તરવાર્થમાં અડગ શ્રદ્ધા છે. આધ્યાત્મિક વિકાસ અર્થે જગતના પદાર્થોને યથાર્થ રીતે જાણવાની રુચિ સમ્યગ્ દર્શન છે.

(૨) સમ્યગ્ જ્ઞાન એટલે જૈન દર્શનના ૯ પદાર્થોનું જ્ઞાન. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોમાં કેવળજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું જ્ઞાન છે.

(૩) સમ્યગ્ ચારિત્ર્ય જીવનમાં વાસ્તવિક અને સુસંગત તરીકે સ્વીકારેલ સત્યોનું આચરણ છે. જૈન દર્શન બંધનને સ્વીકારે છે અને બંધનમાંથી મુક્ત

પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વ્રતોને માન્ય રાખે છે. તેથી જીવનમાં આ મહાવ્રતો કે અણુવ્રતોના આચરણને ચારિત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૬. તેરાપંથનો અહિંસાવિષયક ખ્યાલ :

જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો તેરાપંથ અહિંસાની વિચિત્ર વ્યાખ્યા આપે છે અને અહિંસાને જીવરક્ષાથી જુદી પાડે છે. બ્યાં સુધી સાધુ-સાધ્વીની આચાર-સંહિતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુથી અહિંસાની સમજૂતીનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી વર્જ્ય અને અવર્જ્ય હિંસા વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. આ રીતે, કોઈપણ સંજોગો હેઠળની હિંસા એ હિંસા જ છે. જો એકવાર આપણે સૂક્ષ્મ જીવોના અસ્તિત્વને સ્વીકારીએ તો પછી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા પણ (પછી ભલે તેના હેતુ માનવજીવનરક્ષણ હોય) અનૈતિક જ છે. નિરપેક્ષ અહિંસાની આવી સમજૂતી સામાન્ય માનવીની છુદ્ધિમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકે તેવી નથી. કદાચ છુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ નિરપેક્ષ અહિંસા સ્વીકારી શકે નહીં, કારણ કે તે સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા કર્યા વિના તેના પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરી શકે નહીં. પરંતુ તાર્કિક દૃષ્ટિએ આવી 'સાપેક્ષ હિંસા'ને અહિંસા કહી શકાય નહીં. તેરાપંથ મુજબ પણ, વિરક્ત સાધુજન માટે નિરપેક્ષ અહિંસાનું આચરણ અનિવાર્ય છે.

તેરાપંથ અનુસાર, જો સંજોગો હેઠળ માનવીને સાપેક્ષ હિંસા આચરવી પડે અને જો આવો માર્ગ મોક્ષ માટે સહાયભૂત મનાતો હોય તો અહીં ગંભીર ક્ષતિ થાય છે. તેમના મતે, આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક જીવન વચ્ચે ભેદ છે. માનવીએ પોતાની નિર્બંધતા સ્વીકારવી જોઈએ અને તે સર્વ કાળે આધ્યાત્મિક નૈતિકતાને અનુસરી શકે નહીં. નિરપેક્ષ અહિંસા ત્યાગીજન માટે જ આદર્શ બની શકે. તેરાપંથ મુજબ, નિરપેક્ષ અહિંસાનો ખ્યાલ સૂક્ષ્મ જીવો અને માનવવ્યક્તિઓ પ્રત્યેની દયા-અનુકંપા વચ્ચે ભેદ પાડતો નથી. તેમના મતે, જીવ-રક્ષા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ-બિંદુથી અહિંસા નથી. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જીવ-રક્ષા પ્રશંસનીય છે ખરી, પરંતુ આધ્યાત્મિક કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તેને નૈતિક ફરજ માની શકાય નહીં. તેરાપંથના અગ્રણી આચાર્ય તુલસી દયા-અનુકંપા(compassion)ની નીચે મુજબ વ્યાખ્યા આપે છે, “અનુકંપા એટલે ધાર્મિકતાથી પોતાના અને પારકાના આત્માનું રક્ષણ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી જીવ-રક્ષાને પણ અનુકંપા માની શકાય.”*

* Jaina Siddhanta Dipika, p. 107.

પરંતુ સામાન્ય અને આધ્યાત્મિક અનુકંપાની તુલના કરીએ ત્યારે સામાન્ય અનુકંપા અહિંસાનું લક્ષ્ય સાધવામાં અપૂરતી-અસમર્થ નીવડે છે. આ રીતે અનુકંપાભાવથી પરજીવ-રક્ષા કરનાર વ્યક્તિની પ્રશંસા કરી શકાય, પરંતુ મોક્ષને સ્થાને અનુકંપા લક્ષ્ય તરીકે હોય તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી આવું કાર્ય અનૈતિક છે. અનુકંપાભાવથી પ્રેરાઈને જીવરક્ષા અહિંસા સિવાયનાં અન્ય સાધનો (દા. ત. ખાટકાને પૈસા આપીને બકરીના જીવની રક્ષા) દ્વારા પણ કરી શકાય. આવી પરિસ્થિતિમાં, અનુકંપાને મોક્ષસહાયક કહી શકાય નહીં, કારણ કે ત્યાગીજન પૈસા રાખી શકે નહીં કે તે અન્યને પૈસા આપી શકે નહીં. પરંતુ ધનને બદલે અહિંસાના ઉપદેશ દ્વારા જો તે ખાટકા (કસાઈ)નું હૃદય પરિવર્તન કરી શકે તો આત્માના રક્ષણ દ્વારા પ્રેરાયેલ આવું કાર્ય જીવરક્ષા પણ પ્રેરશે. આ સિદ્ધ કરે છે કે આધ્યાત્મિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિબિંદુથી આત્મરક્ષા જીવરક્ષા કરતાં વધારે અઘિયાતી છે-ઉત્કૃષ્ટ છે.

સાધુજનના આચરણને નિરૂપત છે ત્યાં સુધી જીવરક્ષા પ્રત્યેની ઉદાસીનતાને અમુક અંશે વ્યાજબી ગણી શકાય. તેનું લક્ષ્ય મોક્ષ છે અને તેથી તેણે ઇષ્ટ-અનિષ્ટથી તેમજ જીવો પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષથી સંપૂર્ણતઃ મુક્ત થવું જોઈએ. જૈન મતે, સત્કર્મ તેમજ દુષ્ટકર્મ બંને બંધનના કારણ છે. તેરાપંથ આ ઉદાસીનતા પર વધારે ભાર મૂકે છે અને જીવરક્ષાને વ્યાવહારિક અનુકંપા જ માને છે. જીવરક્ષાને ગૌણ માનીને આપણે જૈન તાસ્ત્વિક પાસાનું સમર્થન કરી શકીએ, પરંતુ આ ફરજને ‘માત્ર’ વ્યાવહારિક કહીને અને આ જવાબદારીનું સંક્રમણ માત્ર ગૃહસ્થ પર કરીને તેરાપંથ આધ્યાત્મિક ઉદાસીનતા પર વધુ પડતો ભાર મૂકે છે. તેઓ ભૂટી જાય છે કે જીવરક્ષા કરતી વેળાએ પણ સાગીજન વિરક્ત, રાગ-રહિત રહી શકે અને આ રીતે આત્મરક્ષાની જેમ જીવરક્ષાનું પણ આધ્યાત્મિક અનુકંપામાં સંક્રમણ કરી શકાય. આ રીતે ભગવદ્ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ જૈન સાધુ જીવરક્ષા કરતી વેળાએ તટસ્થ રહી શકે અને કર્મની જાળના પ્રભાવમાંથી મુક્ત રહી શકે. વૈરાગ્ય-ઉદાસીનતા-પર વધુ પડતું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરીને તેરાપંથ એ હકીકતનું વિસ્મરણ કરે છે કે આત્મરક્ષાની જેમ જ જીવરક્ષાનું આચરણ પણ કોઈપણ ક્ષણની અપેક્ષા વિના શક્ય છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન આત્મરક્ષા તેમજ જીવરક્ષા બંનેની હિમાયત કરે છે. આત્મરક્ષા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના તાસ્ત્વિક પાસાં પર ભાર મૂકે છે, જ્યારે જીવરક્ષા નૈતિક પાસાની મહત્તાને ભવ્ય બનાવે છે. તેથી જીવરક્ષા તેમજ આત્મરક્ષા બંને ત્યાગીજન માટે સમાન મહત્ત્વ ધરાવે છે અને આ બંનેનો સમન્વય જૈન દર્શનને નૈતિક-તાસ્ત્વિક દર્શન હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. અહિંસાના અર્થમાં

પ્રાણીજીવની રક્ષા અભિપ્રેત હોવાથી જ જૈન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પશુપંખીઓને ખોરાક-ચણુ-પાણી આપે છે અને ધાયલ પશુપક્ષીઓની શુભ્રૂષા કરે છે. આ રીતે અહિંસા અને અનુકંપા-દયા-ને સમાનાર્થી માનવામાં આવે છે.

અહિંસા સર્વોપરી ફરજ-કર્તવ્ય છે અને અહિંસા નિષેધક પ્રત્યય હોવાનું જાણીય છે, પરંતુ જ્યારે આ મહાન આદર્શનું આચરણ જીવનમાં વ્યાવહારિક રીતે કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નિષેધક ધોરણથી વિશેષ કંઈક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. સંપૂર્ણ અહિંસાનું આચરણ મુશ્કેલ જ નહીં, પરંતુ અશક્ય પણ છે. આમ, અહિંસાનો માર્ગ સરળ નહીં પરંતુ અત્યંત કષ્ટપ્રદ-કઠિન અને જટિલ છે. અહિંસાનો અર્થ અન્ય જીવોને હાનિ નહીં એટલો જ નથી પરંતુ તે અન્યની સક્રિય સેવા પણ સૂચવે છે. જૈન દર્શનમાં સર્વ વ્યક્તિગત બાબતોમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતના આચરણ પર ભાર મૂકે છે તે પણ એ સ્પષ્ટ છે કે તેનું લક્ષ્ય માનવતાનું કલ્યાણ અને સામાજિક પ્રગતિ છે.

૭. કર્મના સિદ્ધાંત (Jaina Doctrine of Karma)

૧. પ્રાસ્તાવિક

વિશ્વ સુસંબદ્ધ તંત્ર છે-જીવંત વ્યવસ્થા છે, અતંત્ર-અવ્યવસ્થા નથી. તે પરસ્પર સંકલિત તત્ત્વો-વસ્તુઓ-ની વ્યવસ્થા (રચના) છે, અસંકલિત વસ્તુઓનો ઢગ નથી. તેથી જ પ્લેટો યથાર્થ રીતે કહે છે, “પ્રત્યેક વસ્તુને અન્ય વસ્તુઓથી અલગ પાડવામાં આવે, તો સર્વ વાચાનો સદંતર નાશ થાય.” વસ્તુમાત્ર વિશ્વના શેષ ભાગ સાથે એવી રીતે સંકળાયેલ છે કે જે આપણે તેનું સ્વરૂપ જાણી શકીએ તો આપણે સારાંચે વિશ્વને પણ જાણીએ. જૈન દર્શન અનુસાર, વિશ્વ કોઈ બાહ્ય આધ્યાત્મિક સત્તા દ્વારા એકત્રિત કરેલ સમૂહ નથી પરંતુ તે તેના બંધારણમાં અંતર્ગત અસુક નિશ્ચિત નિયમોને આધીન એવી વ્યવસ્થા સ્વયં છે.

વિશ્વના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિની એક રીત સાર્વત્રિક કાર્યકારણોનો નિયમ છે. આ નિયમ મુજબ, પ્રત્યેક ઘટનાને કારણ હોય છે. વસ્તુમાત્ર જેને પ્રારંભ છે તેને કારણ હોવું જોઈએ ઘટનાઓ આત્મસાત્ નહીં પરંતુ કારણવશાત્ બને છે. શન્યતામાંથી કંઈ ઉદ્ભવતું નથી. કારણવિહોણી ઘટનાઓ અશક્ય છે. આકસ્મિક ઘટનાઓ વાસ્તવમાં આપણા મર્યાદિત

જ્ઞાનને લીધે આપણાથી અજ્ઞાત એવા કોઈક નિશ્ચિત કારણનું પરિણામ છે. સર્વ ઘટનાઓ કાર્યકારણની સાર્વત્રિક શૃંખલા દ્વારા સંબંધિત છે. કાર્યકારણના સાર્વત્રિક સિદ્ધાંતના પ્રભાવ હેઠળ ભાગ્ય કે અકસ્માત માટે કોઈ અવકાશ નથી. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ ઘટનાના કારણ અને પરિસ્થિતિની શોધ કરવાનો છે. કાર્યકારણ નિયમ સર્વ નિયમોમાં અત્યંત વ્યાપક અને સર્વસંમત નિયમ છે. અમુક ઘટનાઓ અમુક પરિસ્થિતિઓમાં (અન્યમાં નહીં) નિયમિત રીતે ઉદ્ભવે છે. કાર્યકારણનો સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત વિશ્વમાં કાર્યરત છે. ઘટનામાત્ર (સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ) આ સાર્વત્રિક કાર્યકારણના નિયમ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. પ્રકૃતિનાં સર્વ પરિબળો (ભૌતિક કે મનોવૈજ્ઞાનિક) આ નિયમને અનુસરે છે. શરીર, વાણી કે મનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કોઈક પરિબળ કે શક્તિ (જે તેનું કારણ છે તે)નું કાર્ય-પરિણામ છે. કાર્ય અને કારણ સાપેક્ષ પદો છે. કોઈ એક સંદર્ભમાં કોઈક કારણનું પરિણામ હોય તેવી ઘટના અન્ય કોઈક સંદર્ભમાં અન્ય કોઈક પરિણામનું કારણ બને છે અને આ રીતે આ હારમાળા તેના ક્ષેત્રને વિસ્તારે છે.

ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં કર્મ-સિદ્ધાંત અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત છે. “વાવે તેવું લણે અને કરે તેવું પામે” એ ઉક્તિનું તાત્પર્ય આ જ છે. ચાર્વાક સિવાય અન્ય સર્વ ભારતીય દર્શનો કર્મ-સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. ભારતની આ સર્વ તાત્ત્વિક અને નૈતિક પદ્ધતિઓ માનવ-જીવનની ઘટનાઓની સમજ અર્થે કર્મના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કાર્યકારણના નિયમ તરીકે કરે છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં તે તેની અરમ સીમાએ પહોંચે છે અને અદ્વિતીય સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે. જૈન દર્શન કર્મ-સિદ્ધાંતનું સુવ્યવસ્થિત, સુસંબંધ અને સર્વાંગસંપૂર્ણ નિરૂપણ કરે છે જે અન્યત્ર દુર્લભ છે. અહીં તે આત્મનિર્ભર, સ્વયંપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. તે ઈશ્વરના નિયંત્રણ હેઠળ નથી.

જીવન અને ચેતનાની ઘટનાઓ જડતત્ત્વો કે શક્તિની ઘટનાઓ સમાન નથી. શુદ્ધ ભૌતિક પ્રવૃત્તિમાં, જડ પદાર્થોમાં ઉમેરા દ્વારા વૃદ્ધિ થાય છે જે માત્ર સાસાયણિક નિયમનું પરિણામ છે. (૧) જ્યારે ચેતનતત્ત્વ શરીરમાં હોય તેવાં તત્ત્વો સિવાયનાં બાહ્ય તત્ત્વો ગ્રહણ કરે છે અને તેમના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરે છે અને તેના પોતાના દેહ સાથે તેમને સંમિલિત કરે છે. (૨) તદુપરાંત જીવંત વ્યક્તિઓ સ્વયં તેમની સંતતિઓમાં પુનર્જીવિત થાય છે. જડતત્ત્વ (પુદ્ગલ) આ લક્ષણ ધરાવતું નથી. જૈન દર્શન મુજબ, જીવ વાસ્તવિક અને અસંખ્ય છે. પ્રત્યેક જીવ અન્ય જીવોથી ભિન્ન એવી વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતામુક્ત છે. જે સિદ્ધાંત આપણને આપણી વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓની કોઈક સમજૂતી અર્થાત્ આપણી વર્તમાન

વ્યક્તિમતાના ઘટકોનો કોઈક સંતોષપ્રદ ઉત્તર આપે છે અને જે આ ઘટકોના ઉદ્ભવની સમજૂતી કોઈક ભૂતકાલીન પરિણામના પરિણામ તરીકે દર્શાવે છે તે સિદ્ધાંત 'કર્મના સિદ્ધાંત' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. કર્મનો સિદ્ધાંત ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા (ક્રિયાની પ્રતિક્રિયા)નો નિયમ છે. તે વર્તન અને આંતરનિરિક્ષણના સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતી આપણી ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયાઓનું અર્થઘટન કરે છે. સારી ક્રિયાનું સારું અને ખરાબ ક્રિયાનું ખરાબ પરિણામ અચૂક નિષ્પન્ન થાય છે જ. વ્યક્તિએ અન્યને કરેલ અન્યાય તેને કોઈક રીતે કોઈકને કોઈક દ્વારા અચૂક પરત મળે છે જ.

(૨) કર્મ એટલે શું? કર્મના વિવિધ અર્થો અને 'કર્મ' માટેના અન્ય શબ્દપ્રયોગો

૧. કર્મનો શબ્દક અર્થ કોઈ કાર્ય, ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ એવો થાય છે. અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે (દા.ત. ખાવું-પીવું, ચાલવું-દોડવું, હસવું-રોવું વગેરે) 'કર્મ' કહેવાય છે.
૨. વ્યવહારમાં કામધંધા કે વ્યવસાયને 'કર્મ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
૩. કર્મકાંડી મીમાંસામાં યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાઓ 'કર્મ' તરીકે ઓળખાય છે.
૪. સ્મૃતિકાર વિદ્વાનો યજ્ઞો અને ય આશ્રમોનાં કર્તવ્યોને 'કર્મ' કહે છે.
૫. પુરાણ ધાર્મિક ક્રિયાઓ (વ્રત, નિયમ વગેરે)ને કર્મરૂપ માને છે.
૬. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કર્તા પોતાની ક્રિયા દ્વારા જેને પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે અર્થાત્ કર્તાની પ્રવૃત્તિનું ફળ જેના પર પડે છે તેને 'કર્મ' કહે છે.
૭. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઉત્ક્રેપણ, અપક્રેપણ, આકુચન, પ્રસરણ તથા ગમન એમ પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓને માટે 'કર્મ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે.
૮. યોગદર્શનમાં સંસ્કારને વાસના, અપૂર્વ કે કર્મ કહેવામાં આવે છે.
૯. બૌદ્ધદર્શનમાં જીવનની વિચિત્રતાના કારણને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. જે વાસનારૂપ છે.
૧૦. જૈન દર્શનમાં રાગ-દ્વેષાત્મક પરિણામ અર્થાત્ કષાયને 'ભાવકર્મ' તથા કાર્મણુ વર્ગના પુદ્ગલ જે કષાયને લીધે ચેતનતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થાય છે તેને 'દ્રવ્યકર્મ' કહેવામાં આવે છે.

જૈન દર્શન 'કર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ જે અર્થમાં કરે છે તેના જેવા અર્થમાં અન્ય દર્શનો માયા કે અવિદ્યા (વેદાંત), અપૂર્વ (મીમાંસા), વાસના અને અવિદ્યાર્પિત (બૌદ્ધ), ધર્મ-અધર્મ (ન્યાય), અદૃષ્ટ (ગૌરીષિક), આશય (સાંખ્ય-યોગ) જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે.

(૩) જૈન સાહિત્યમાં કર્મવાદ

જૈન કર્મવાદ અંગે અનેક આગમેતર સ્વતંત્ર ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે જ. ઉપલબ્ધ આગમ-સાહિત્યમાં કર્મના સિદ્ધાંતના મૂળભૂત મુદ્દાઓ પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અલબત્ત, આ ગ્રંથોમાં કર્મવિષયક અનેક બાબતો અંગે ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવી નથી. આચારાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, વ્યાખ્યાપ્રસ્તુતિ (ભગવતીસૂત્ર), પ્રજ્ઞાપના અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં આ સિદ્ધાંત અંગે વિશેષ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) કર્મ-સિદ્ધાંતના હેતુઓ

૧. દરેક ક્રિયા નિશ્ચિત રીતે ફળ-પ્રદાન કરે છે. ફળ-પ્રદાન કરતી ન હોય એવી કોઈ ક્રિયા નથી. આ કાર્યકારણ ભાવ કે કર્મ-ફળ ભાવ તરીકે ઓળખાય છે. કર્મ અને ફળ વચ્ચે અવિભાજ્ય સંબંધ છે.

૨. કોઈ ક્રિયાનું ફળ જીવને વર્તમાન જીવનમાં ન મળે તો, તેને માટે ભાવિ જીવન અનિવાર્ય બની રહે છે.

૩. આત્મા કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા બંને છે અને તે જ એક ભવ (જન્મ)માંથી અન્ય ભવમાં જાય છે. કોઈક ને કોઈક ભવના માધ્યમ દ્વારા જ તે પોતે પૂર્વે કરેલાં કર્મો ભોગવે છે અને નવાં કર્મો બાંધે છે. આ કર્મ-પરંપરા-ભંગ કરવાનું પણ તેનામાં સામર્થ્ય છે.

૪. જન્મગત વ્યક્તિભેદ કર્મજન્ય છે, વ્યક્તિના વ્યવહાર અને સુખદુઃખમાં દૃષ્ટિગોચર થતી અસમાનતા પણ કર્મજન્ય છે.

૫. જીવ સ્વયં કર્મબંધ તથા કર્મભોગનો અધિષ્ઠાતા છે. આ સિવાયના જેટલા હેતુઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વે સહકારી કે નૈમિત્તિક જ છે.*

* ડૉ. મહેતા મોહનલાલ, જૈન ધર્મદર્શન, પૃ. ૪૧૪.

(૫) જૈન દર્શનમાં કર્મનું સ્વરૂપ

સમગ્ર વિશ્વ (લોક) પુદ્ગલ-પરમાણુઓથી સભર છે. આ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-તત્ત્વો કર્મરૂપમાં પરિણમી શકે છે. કર્મરૂપમાં પરિણમતા આ પુદ્ગલ-પરમાણુઓને જૈન શાસ્ત્રકારો કર્મવર્ગણા એવું નામ આપે છે. આમ જૈન દૃષ્ટિએ, કર્મનો અર્થ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ કે કેવળ પુરુષકૃત પ્રયત્ન માત્ર નથી પરંતુ કર્મ ભૌતિક તત્ત્વોના સમૂહ છે, અર્થાત્ પુદ્ગલ-પરમાણુઓના પિંડ છે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તેથી ઇન્દ્રિયગોચર નથી. આ રીતે કર્મ એક વિરાટ વિશ્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિ છે. કર્મ બંધનું કારણ છે. અનાદિ કાળથી જીવ-સંસારીજીવ કર્મબદ્ધ છે અને તેથી પૂર્ણ નથી. કર્મ સાથેના સાહચર્યને લીધે, જીવ તેના સ્વાભાવિક ગુણો (અનંત-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય)થી વંચિત બને છે. આમ કર્મને લીધે જીવના સ્વાભાવિક ગુણો, શક્તિઓ મર્યાદિત બને છે. કર્મ સાથે જીવના સાહચર્યનો દોષ પ્રારંભ નથી પરંતુ તેનો અંત શક્ય છે ખરો. આત્મા અને કર્મ વચ્ચેના ગાઠ સંબંધને દર્શાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારો ક્ષીર-નીર સંબંધની ઉપમા આપે છે. જૈન મતે, કર્મની સત્તા અત્યંત પ્રબળ અને આબાધિત છે. કર્મરૂપતા તરીકે ઈશ્વરની દરમ્યાનગીરીની અહીં બિલકુલ આવશ્યકતા નથી. કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે અને તે સ્વયં રૂપ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. કૃત કર્મનો પરિપાક થતા તે પોતે જ સ્વસામર્થ્યથી રૂપ આપે છે. પુદ્ગલ-પરમાણુઓ જીવની પ્રવૃત્તિ દ્વારા આકર્ષાઈને જીવ સાથે સંલગ્ન થતા ‘કર્મ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આ રીતે જીવબદ્ધ કર્મણુ (કર્મરૂપે પરિણત) પુદ્ગલોને ‘કર્મ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કર્મ લંબેશાં સંસારી આત્મા સાથે સંબદ્ધ છે. કર્મના કર્તા-ભોક્તાનો સંબંધ પણ સંસારી-બદ્ધ આત્મા સાથે જ છે, મુક્તાત્મા સાથે નથી. જીવ રાગ-દ્વેષ અને મન-વચન-કાયા-ની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કર્મણુ પુદ્ગલો પ્રહણુ ન કરે ત્યાં સુધી તેને ‘કર્મ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવતી નથી.

(૬) કર્મબંધનાં કારણો

આત્મા સાથે કર્મનો ક્ષીર-નીર સમાન સંબંધ થવો એવું નામ કર્મબંધ છે. કર્મોપાજ્ઞન કે કર્મબંધના સામાન્ય રીતે બે કારણો છે : ૧. યોગ અને ૨. કષાય-કષ=સંસાર અને આય=લાભ અર્થાત્ જેનાથી સંસારનો લાભ થાય તે કષાય. જીવની મન-વચન-કાયા-ની પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચાર માનસિક આવેગો કષાય કહેવાય છે. આ બંને દ્વારા આત્મા બદ્ધ થાય છે. રાગ-દ્વેષ એ બે મુખ્ય કષાયો છે. રાગ-દ્વેષયુક્ત શારીરિક-માનસિક પ્રવૃત્તિઓ

કર્મબંધનું કારણ છે. ખીજ શબ્દોમાં યોગ અને કષાય બંને કર્મબંધના કારણો છે. યોગથી કર્મ-પુદ્ગલો આત્મા પ્રતિ ઝેંચાય છે, આત્માને સ્પર્શે છે અને કષાયના બળે તેઓ આત્માને ચોંટા છે-વળગે છે. આ બેમાં કષાય પ્રબળ કારણ છે અને તેથી કષાયજન્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા થતો કર્મબંધ સવિશેષ પ્રબળ હોય છે, જ્યારે કષાયરહિત પ્રવૃત્તિ દ્વારા થતો કર્મબંધ અત્યંત નિર્બળ અને અદ્વાય હોય છે.

(૭) કર્મબંધના હેતુઓ

આત્મા સાથે કર્મ-પુદ્ગલોને જડી દેવાનું કામ (૧) મિથ્યાત્વ (મિથ્યા-ખોટી શ્રદ્ધા) (૨) અવિરતી (વતાભાવ), (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ જેમાં રાગ-દ્વેષાદિનો સમાવેશ થાય છે), અને (૫) યોગ (મન-વચન-કાયા-ની પ્રવૃત્તિ) કરે છે. આ પાંચે આસ્રવ-દ્વારો છે. આ પાંચ બંધના હેતુઓ તરીકે ઓળખાય છે.

(૮) કર્મબંધના પ્રકારો

યોગ અને કષાયની પરિણતિ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ કાર્મણુ પુદ્ગલો ચાર વિભાગો -પ્રકારોમાં તેના ગ્રહણ કાળમાં જ પૃથકકૃત થાય છે. તે જ સમયે આ પુદ્ગલ-પરમાણુઓની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, પ્રદેશ-સંખ્યા અને શુભ-અશુભ, તીવ્ર-મંદ રસ પણ નિશ્ચિત થાય છે. જૈન પરિભાષામાં કર્મબંધના આ પ્રકારોનાં નામો નીચે મુજબ છે : (અ) પ્રકૃતિ બંધ, (બ) સ્થિતિબંધ, (ક) પ્રદેશબંધ, અને (ડ) રસ (અનુભાગ) બંધ. પુદ્ગલ-પરમાણુઓના આત્મા-પ્રવેશ બાદ તેઓ તેમનાં વિવિધ પરિણામો તુરંત જ ઉત્પન્ન કરે છે અને કર્મ બનેલા આ પુદ્ગલ પરમાણુઓના વિચાર તેમની પ્રકૃતિ સ્થિતિ, પ્રદેશ અને રસ કે અનુભાગ એમ ચાર દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરવામાં આવે છે.

(અ) પ્રકૃતિબંધ

જીવે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલ-પરમાણુઓની પ્રકૃતિ તેના ગ્રહણ-કાળે જ નિશ્ચિત થાય છે. આને પ્રકૃતિબંધ કહેવામાં આવે છે. આ પાસું કર્મના સ્વરૂપને નિર્દેશે છે. કર્મના કે મૂળ પ્રકૃતિઓના આઠ પ્રકારો છે. આ પ્રકૃતિઓ જીવને જુદા જુદા પ્રકારના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ક્ષણ પ્રદાન કરે છે. કર્મના કે મૂળ પ્રકૃતિઓના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે : ૧. જ્ઞાનાવરણ, ૨. દર્શનાવરણ, ૩. મોહનીય, ૪. અંતરાય, ૫. વેદનીય, ૬. નામ, ૭. ગોત્ર, ૮. આયુષ્ય. આમાંની પ્રથમ ચાર ઘાતી પ્રકૃતિઓ છે, કારણ કે તેનાથી આત્માના ચાર સ્વાભાવિક ગુણો (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય કે સુખ-

વીર્ય)નો ધાત થાય છે. શેષ ચાર અઘાતી પ્રકૃતિઓ છે, કારણ કે તેઓ આત્માના કોઈ ગુણોનો ધાત કરતી નથી, પરંતુ તેઓ આત્માને પૌદ્ગલિક-ભૌતિક સ્વરૂપ પ્રદાન કરે છે જે તેનું નિજી રૂપ નથી. તેઓ શરીરની વિવિધ અવસ્થાઓનું નિર્માણ કરે છે. આમ કર્મબંધના ધાતી, અઘાતી એવા બે પ્રકારો છે. આપણે પ્રત્યેક કર્મપ્રકાર કે મૂળ પ્રકૃતિ અંગે હવે પછી વિગતવાર જોઈશું.

(ખ) સ્થિતિબંધ

જીવ દ્વારા પ્રહણ કરવામાં આવેલ કર્મ-પુદ્ગલો તેને વિવિધ સમય-ગાળા પર્યાંત બંધનમાં રાખે છે. બંધની સ્થિતિ કર્મની સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. સ્થિતિબંધ આત્મા સાથે સંલગ્ન કર્મ-પુદ્ગલોની અવધિ-સ્થિતિકાળ-મુદત દર્શાવે છે. કર્મ-પુદ્ગલોએ કાળના ગમે તેટલા ગાળા માટે જીવને અસર કરેલ હોય તો પણ કર્મ-જંજીરોમાંથી જીવની મુક્તિ શક્ય છે એવું દૃઢ જૈન મંતવ્ય છે. કાળ-પરિવળ કર્મની સ્થિતિ તરીકે નિર્દેશાય છે.

(ક) પ્રદેશબંધ

કર્મ અંગેનો ભૌતિક ખ્યાલ આવેલ સમયે જીવને અસર કરતાં કર્મના પરિમાણ(જથ્થા)ને સ્વાભાવિક રીતે જ સૂચવે છે. જૈન મતાનુસાર, કર્મ-પુદ્ગલો આત્મા સાથે સંલગ્ન થાય છે અને તેથી જૈન ચિંતકો માને છે કે આત્મા તેની બહાર રહેલાં કર્મ-પુદ્ગલોને આકર્ષે છે. આકર્ષણ જીવની પ્રવૃત્તિ પર નિર્ભર છે. આત્માની પ્રવૃત્તિ જેમ વધારે સઘન તેમ તેના દ્વારા આકર્ષાયેલ કર્મ-પુદ્ગલોનું પરિમાણ (જથ્થો) પણ સવિશેષ. આથી જીલટું, આત્માની પ્રવૃત્તિ જેમ ઓછી તીવ્ર, તેમ તેના દ્વારા આકૃષ્ટ કર્મ-પુદ્ગલોનું પરિમાણ (જથ્થો) પણ ઓછું. પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જીવે કરેલ કર્મ-પરમાણુઓનો સંગ્રહ (કર્મપ્રદેશ) જુદા જુદા પ્રકારો(આયુકર્મ, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ વગેરે)માં વિભક્ત થાય છે અને આત્મા સાથે સંલગ્ન થઈને રહે છે. આમાંથી આયુ કર્મને સૌથી ઓછો હિસ્સો મળે છે, નામકર્મને તેનાથી થોડો અધિક ભાગ મળે છે અને તેનાથી થોડો વધુ ભાગ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મોમાંથી પ્રત્યેક કર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણનો હિસ્સો સમાન છે. આનાથી પણ અધિક હિસ્સો મોહનીય કર્મને મળે છે. સૌથી વધારે હિસ્સો વેદનીય કર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. જુદાં જુદાં કર્મો કે વિભિન્ન કર્મપ્રકૃતિઓના કર્મપ્રદેશો વિભિન્ન છે અને પ્રત્યેક પ્રકારની સંખ્યા પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ કર્મનું પરિમાણાત્મક પાસું દર્શાવે છે.

(૬) રસ કે અનુભાગબંધ કે અનુભાવબંધ

આત્માને અસર કરતાં કર્મોનો આધાર યોગ (મન-વાણી-શરીરની પ્રવૃત્તિઓ) અને કષાયો(ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)ની તીવ્રતા પર છે. જેમ વ્યક્તિ વધારે સંડોવાયેલી હોય, જેમ મોહ વધારે હોય તેમ કર્મના બંધનની શક્તિ પણ વધારે પ્રબળ હોય છે. એ જ પ્રમાણે, કર્મની શક્તિને આધારે, કર્મની અસરરૂપે મંદ કે તીવ્ર અનુભવ હોય છે. કર્મનું આ પાસું કર્મની તીવ્રતા તરીકે નિર્દેશવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ 'યોગ'ને આભારી છે, જ્યારે સ્થિતિબંધ અને અનુભાગ બંધ કષાય પર આશ્રિત છે.

(૯) કર્મના પ્રકારો કે મૂળ પ્રકૃતિઓ

૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

આ કર્મ આત્માના વિશુદ્ધ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરે છે-આચ્છાદિત કરે છે. આ કર્મ પ્રબળ થાય તેમ તેમ તે જ્ઞાનને વધારે ને વધારે આચ્છાદિત કરે છે. આ કર્મનો સ્વભાવ જ્ઞાન-વિકાસ કુંઠિત કરવાનો છે. તેથી આ કર્મ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરનાર કર્મ તરીકે ઓળખાય છે. આ કર્મની પકડ શિથિલ થતાં યુદ્ધિ (જ્ઞાન) વિકાસ અધિકાધિક થાય છે. જગતમાં વ્યક્તિગત બૌદ્ધિક ભિન્નતાની સમજૂતી આ કર્મની વિભિન્ન અવસ્થાઓ દ્વારા આપી શકાય. આ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં 'કેવળજ્ઞાન' (પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રકટે છે.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારો (મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યાય-કેવળ) છે અને તેથી આ કર્મના પણ પાંચ પ્રકારો (મતિજ્ઞાનાવરણ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણ-અવધિજ્ઞાનાવરણ-મન:-પર્યાયજ્ઞાનાવરણ-કેવળજ્ઞાનાવરણ) છે.

૨. દર્શનાવરણીય કર્મ

જૈન દર્શનમાં 'દર્શન' શબ્દ બે અર્થો સૂચવવા વપરાય છે: (૧) માન્યતા, અભિપ્રાય કે શ્રદ્ધા અને (૨) પદાર્થની પરિચિતતા કે પદાર્થનું તેના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જ્ઞાન. જ્ઞાનનો પ્રથમ તત્કાલે અસ્પષ્ટ જ્ઞાન તરીકે જાણીતો છે. અહીં 'દર્શન' શબ્દનો ખીજો અર્થ અભિપ્રેત છે. જ્ઞાન અને દર્શનમાં ઝાઝું અંતર નથી. પ્રારંભમાં થતું સામાન્ય આકારનું જ્ઞાન (જેમકે કોઈ માણસને દૂરથી જ્ઞેતાં તેનું સામાન્ય પ્રકારનું ભાન) 'દર્શન' કહેવાય છે અને ત્યારબાદ તેના વિશષ્ટ પ્રકારના બોધને જ્ઞાન કહેવાય છે.

આ કર્મ આત્માના અનંત દર્શનના ગુણને રૂંધે છે. આ કર્મના ઉદયથી અંધતા બહેરાશ, નિદ્રા વગેરે ઉદ્ભવે છે.

૩. મોહનીય કર્મ

આ કર્મ આત્માના સમ્યક્ત્વ કે ચારિત્ર ગુણનો ઘાત કરે છે. તે આત્મસુખ, પરમ કે શાશ્વત સુખનું ઘાતક છે. તે મોહ (સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્ર-સારી ચીજો પર મોહ) ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્મનો સ્વભાવ મિથ્યા વિષયસુખમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાનો અને વીતરાગાવપ્રધાને રોકવાનો છે. મોહાંધ વ્યક્તિને પોતાના કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય-નું ભાન રહેતું નથી અને હરણુની જેમ તૃષા છીપાવવા તે ધ્યેય વિના મૃગજળ પાછળ દોટ મૂકે છે. આવી વ્યક્તિ તત્ત્વને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સમજી શકતી નથી અને અજ્ઞાનમાં તેમજ મિથ્યા સમજમાં અટવાયા કરે છે. મોહની માયાબળ અપાર છે. આઠે કર્મોમાં આ કર્મ આત્મસ્વરૂપની ખરાબી કરવામાં અગ્રેસર છે.

આના બે ભેદો છે : ૧. દર્શન મોહ અને ૨. ચારિત્રમોહ. પ્રથમ પ્રકાર પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપની સમજ-બ્રહ્મા-માં અંતરાય ઉત્પન્ન કરે છે અને આમ તે તત્ત્વદૃષ્ટિને રૂંધનાર છે.

દ્વિતીય પ્રકાર આત્માના જન્મજાત ગુણસમા સત્ચારિત્રનો હાસ કરે છે. આ કર્મ પ્રકાર ધર્મગ્રંથો કે અધિકૃત સાધનોના સાચા આદેશો મુજબ વર્તન કરવામાં આત્માને અંતરાય નાખે છે. પ્રથમ પ્રકારના ત્રણ અને દ્વિતીય પ્રકારના ૨૫ પેટા પ્રકારો પણ પાડવામાં આવે છે.

૪. અંતરાય કર્મ

અંતરાય એટલે વિદ્ન-બાધા. જ્ઞાનોત્પત્તિના માર્ગમાં વિદ્ન એ અંતરાય છે. આ કર્મ અનંત શક્તિશાળી આત્માને શક્તિહીન-સામર્થ્યહીન બનાવે છે અને તપ, જપ, દાન, લાભ વગેરેમાં અંતરાય નાખે છે. તે આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોની સ્ફુરણામાં બાધારૂપ બને છે. આ કર્મ જીવની સ્વાધીન શક્તિમાં વિદ્ન નાખતા, સંગવડ અને ધર્મના જ્ઞાન છતાં વ્યક્તિ દાન આપી શકતી નથી. તે વ્યવસાયમાં સફળતા મેળવી શકતી નથી. આ અંતરાય કર્મના ફળ છે. તેના પાંચ પ્રકારો છે : દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, વીર્યાંતરાય.

૫. વેદનીય કર્મ

આ કર્મ જીવને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંવેદનો દ્વારા સુખ-દુઃખ અર્પે છે અને અનંત સુખને રોકે છે. તેના બે પ્રકારો છે : ૧. સાતાવેદનીય કર્મ : આ જીવને

સુખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ છે, અને ૨. અસાતાવેદનીય કર્મ: આ જીવને દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ છે.

૬. નામકર્મ

આ કર્મ અરૂપી આત્માને વિવિધ રૂપો આપી બહુરૂપી બનાવે છે. આ કર્મ જીવને વિવિધ ગતિ (દેવ, મનુષ્ય, નારકી અને તિર્થંચ), જાતિ (એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય), શરીર (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ) વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, સારુ-ખરાબ શરીર, સુરૂપતા-કુરૂપતા, સુસ્વર-દુઃસ્વર, યશ-અપયશ વગેરે અનેક બાબતો આ કર્મ પર આધારિત છે. તે પ્રાણીઓની વિવિધ દેહાકૃતિઓ રૂપાકારો, રચનાકારોનું નિર્માણ કરે છે. શુભ નામ કર્મથી સારું શરીર વગેરે મળે છે અને અશુભ નામ કર્મથી ખરાબ શરીર વગેરે મળે છે. નામ કર્મના ૯૩ કે ૧૦૩ પેટાપ્રકારો પાડવામાં આવે છે. આ પેટાપ્રકારો ૪ જૂથોમાં વિભાજિત છે. ૧ પિંડપ્રકૃતિ (૭૫ પ્રકારો), ૨. પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ (૮ પ્રકારો). ૩ ત્રસદશક (૧૦ પ્રકારો) અને ૪ સ્થાવરદશક (૧૦ પ્રકારો).

૭. ગોત્રકર્મ

આ કર્મ જીવના ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર(વંશ)માંના જન્મનું કારણ છે. ઉચ્ચ ગોત્ર એટલે મંસ્કારી અને સદાચારી કુળ અને નીચ ગોત્ર એટલે અસંસ્કારી અને આચારહીન કુળ. ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ અને નીચ ગોત્રકર્મ એ બે તેના પેટાભેદો છે. આ બે અનુસાર જે તે ગોત્રમાં જીવનો જન્મ થાય છે.

૮. આયુકર્મ

આ કર્મ અસ્તિત્વની ચાર સ્થિતિઓ (દેવ, મનુષ્ય, નારકી અને તિર્થંચ)-માંથી કોઈપણ એકમાં જીવના આયુષ્યનું નિર્માણ કરે છે. પ્રાણી આયુકર્મના અસ્તિત્વથી જીવે છે અને તેનો ક્ષય થતાં અવસ્થાન પામે છે. આ કર્મ સ્વતંત્ર એવા આત્માને ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણી પરાધીન બનાવે છે. આયુષ્ય આ કર્મને આધીન છે. તેના ૪ પેટાપ્રકારો છે : ૧. દેવાયુ, ૨. મનુષ્યાયુ, ૩. નારકાયુ અને ૪. તિર્થંચાયુ.

૧૪૮ કે ૧૫૮ પેટાભેદો

ઉપર નિર્દિષ્ટ આઠ પ્રકારોના ૧૪૮ કે ૧૫૮ પેટાભેદો છે. પ્રથમ પ્રકારના ૫, બીજાના ૯, ત્રીજાના ૨૮, ચોથાના ૫, પાંચમાંના ૨, છઠ્ઠાના ૯૩ કે ૧૦૩,

સાતમાનાં ૨, અને આઠમાનાં ૪ પેટાપ્રકારો છે. જૈન ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત પેટા-પ્રકારોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧૦) કર્મ અને પુનર્જન્મ

કર્મ અને પુનર્જન્મ વચ્ચે અવિભાજ્ય સંબંધ છે. કર્મની સત્તાનો સ્વીકાર તેના ક્ષણસ્વરૂપ સ્વર્ગ કે પરલોક કે પુનર્જન્મની સત્તાનો પણ સ્વીકાર સૂચવે છે. જે કર્મોનું ક્ષણ વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થયું ન હોય તે કર્મોના ભોગ માટે પુનર્જન્મની માન્યતા અનિવાર્ય બની રહે છે. પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મના અભાવમાં કૃત કર્મોના નિર્હેતુક વિનાશમાં અને અકૃત કર્મોના ભોગમાં માનવું પડે. આ સ્થિતિમાં કર્મ-વ્યવસ્થાનું માળખું દૂષિત બને. આ દોષથી મુક્ત રહેવા માટે, કર્મવાદ પુનર્જન્મની સત્તા સ્વીકારે છે. આથી હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાઓમાં કર્મમૂલક પુનર્જન્મની સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વજન્મના કર્મ-સંસ્કાર મુજબ વર્તમાન જીવન અને વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓનું અને વર્તમાન જીવન મુજબ ભાવિ જીવનનું નિર્માણ થાય છે.

જૈન મંતવ્ય મુજબ, આનુપૂર્વી નામકર્મ જીવને મૃત્યુ બાદ તેના નવા ઉત્પત્તિ-સ્થાન પર્યંત પહોંચાડે છે. આ સમયે જીવ સાથે તૈજસ અને કાર્મણ્ય એવા બે પ્રકારના શરીર રહે છે, જ્યારે ઔદારિક કે ગૈક્રિય પ્રકારના શરીરનું નિર્માણ તેના ઉત્પત્તિ-સ્થાને પહોંચ્યા બાદ શરૂ થાય છે.

(૧૧) જૈન કર્મવાદ

જૈન કર્મવાદ શુદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્તિવાદી છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્મા સ્વ-દેહ-પરિમાણ્યુમુક્ત છે તેમ તેના કર્મવાદમાં કર્મ સ્વ-શરીરપરિમાણ્યુમુક્ત છે અને તેથી કર્મ વ્યક્તિપર્યંત સીમિત છે. જેવી રીતે જીવ પોતાના શરીરમાં બદલ રહીને જ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેવી જ રીતે કર્મ પણ પોતાના શરીરની સીમામાં રહીને જ પોતાનું કાર્ય કરે છે. આત્માની જેમ જ, કર્મ પણ સર્વવ્યાપક નથી. આત્મા અને કર્મના કાર્ય કે ગુણ શરીરની સીમાપર્યંત જ મર્યાદિત છે. કર્મ ભૌતિક (જડ) સ્વરૂપ હોવા છતાં જીવ (ચેતના)ના દ્વિશિષ્ટ સંસર્ગથી તેનામાં શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સારાં-માઠાં પરિણામો નિયત સમયે પ્રકટ કરે છે.

જૈન કર્મવાદ આલસ્યવાદ કે નિરુદ્ધમવાદ નથી, પણ યોગ્ય ઉદ્યમ અને પ્રગતિગામી પ્રયત્નને અવકાશ આપતો ઉપયોગી સિદ્ધાંત છે. તે દર્શાવે છે કે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરી કર્મ આપરણીને ઉચ્છેદી વ્યક્તિએ આગળ પ્રગતિ કરવી ઘટે અને પ્રગતિમાં આગળ વધી મુક્તિ મેળવવી ઘટે. જેમ જીવ પોતાની પ્રવૃત્તિથી કર્મ બાંધે છે તેમ તે પોતાની પ્રવૃત્તિથી તેને તોડી પણ શકે છે. બધા પૂર્વકર્મ અભેદ નથી હોતાં. અનેકાનેક કર્મો યોગ્ય પ્રયત્નબળથી ભેદવા શક્ય છે. આથી જૈન કર્મવાદ કર્મના વિશ્વસે અકર્મણ્યવાદ ઉપદેશતો નથી. તે કર્મના ઉદ્ય થવામાં સમુચિત ઉદ્યમને અવકાશ અર્પે છે અને કર્મનો ઉદ્ય નિર્બળ ધનાવવામાં પણ યોગ્ય ઉદ્યમને આવકારે છે. તે જીવનયાત્રામાં યોગ્ય ઉદ્યમ, પ્રયાસ, પુરુષાર્થને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપે છે. પૂર્વકૃત કર્મ દ્વારા સામગ્રી મળે છે પરંતુ આ આ સામગ્રી દ્વારા ભવસાગર તરવાનો પુરુષાર્થ તો આત્માએ જ કરવો પડે છે.

જૈન મતે, કર્મ પુદ્ગલસ્વભાવ અર્થાત્ ભૌતિક સ્વરૂપનું છે. કર્મના આશ્રવથી નિશ્ચયત : શુદ્ધ અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અનાદિ બદ્ધ જીવ પુનઃ બંધાય છે. જીવ કર્મ-પુદ્ગલનું નિમિત્ત કારણ છે, ઉપાદાન કારણ નથી, છતાં રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોના આધિભાવથી આત્મામાં કર્મનો આશ્રવ સંભવે છે. તેથી વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આત્મા કર્મ-પુદ્ગલનો કર્તા છે. જૈન દૃષ્ટિએ, કર્મના અનેક ભેદો અને પેટાભેદો છે જે અંગે આપણે આગળ દર્શાવેલ છે. આ સર્વે કર્મોના મૂળ છેદાઈ બંધ ત્યારે આત્મા પોતાનો મૂળ-અસલ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ મુક્તિ મેળવે છે. આ રીતે જૈન દૃષ્ટિએ, કર્મથી જીવ લેપાય છે-ખરડાય છે-અને બદ્ધ બને છે. કર્મ જ સંસારનું મૂળ છે. કર્મ જ જીવની પ્રકૃતિ અને સાંસારિક ઘટનાઓ ઘટે છે. કર્મનો અભાવ એટલે જ મુક્તિ.

(૧૨) કર્મવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય

આગળ દર્શાવ્યા મુજબ, કર્મવાદ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો નિયમ છે. સારી ક્રિયાનું સારું અને ખરાબ ક્રિયાનું ખરાબ પરિણામ અચૂક નિષ્પન્ન થાય છે જ. કર્મની સત્તા અત્યંત પ્રબળ અને અબાધિત છે. કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે અને સ્વયં ફળ-પ્રદાનશક્તિયુક્ત હોવાથી કર્મફળનિયંત્રા તરીકે દર્શવરની કોઈ આવશ્યકતા નથી. કૃત કર્મ પરિપકવ થતાં પોતે જ સ્વબળે ફળપ્રદાન કરે છે.

જીવ અનાદિ કાળથી કર્મપરંપરામાં જકડાયેલ છે. પુરાણા કર્મોનો ભોગ અને વ્રતન કર્મબંધન અનાદિકાળથી ચાલ્યાં કરે છે. જીવ પોતાનાં કૃત કર્મો ભોગવે છે

અને નૂતન કર્મોપાર્જન કરે છે. જીવે કૃત કર્મ-ફળ કોઈક ને કોઈક સ્વરૂપે અવસ્થા ભોગવવાં પડે છે. આમાં કોઈ વિકલ્પ કે છટકાવારી નથી.

શું કર્મવાદ નિયતિવાદ કે અનિવાર્યતાવાદ છે? શું જીવ સંપૂર્ણતઃ કર્મધીન છે? શું તે તેની આત્મશક્તિનો ઉપયોગ કરવા સ્વતંત્ર નથી? ક્રિયામાત્ર કર્મમૂલક હોય તો જીવને પોતા પર કે અન્ય કોઈ પર અધિકાર હોઈ શકે ખરો? શું તેની સારી ય ક્રિયા સ્વયંસંચાલિત યંત્ર જેવી છે? જો જીવનાં પુરાણાં કર્મો સ્વયં ફળપ્રદાન કરતા રહે અને તેની તત્કાલીન નિશ્ચિત કર્મધીન પરિસ્થિતિ મુજબ નૂતન કર્મબંધ થતાં રહે અને આ નવાં કર્મો ભાવિમાં તેનું ફળપ્રદાન કરતાં રહે તો કર્મ પરંપરા યંત્રની જેમ જ બરાબર આગેદૂર કરતી રહે અને પરિણામે કર્મવાદ નિયતિવાદ કે અનિવાર્યતાવાદમાં પરિણમે અને વ્યક્તિના જીવનમાં સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વતંત્રતા માટે કોઈ અવકાશ રહે નહીં. નિયતિવાદ મુજબ, જે કાર્ય જ્યારે થવાનું હોય ત્યારે થાય છે જ, ઘટનામાત્ર નિયત-પૂર્વનિશ્ચિત છે અને ભૂતકાળની જેમ ભાવિ પણ સુનિશ્ચિત અને અફર છે. આ નિયતિ કે ભવિતવ્યતા છે. કર્મ અને ભવિતવ્યતા એક નથી, જે વચ્ચે તાર્કિક ભેદ છે જે સામાન્ય રીતે ખાસ કારણ વિના અકસ્માતે બને તે ભવિતવ્યતા-ભાવિભાવ-નિયતિ છે. આ જીવની પ્રગતિમાં રુકાવટ કરે છે.

કર્મવાદ નિયતિવાદ નથી. જીવકૃત કર્મ-ફળ ભોગની બાબતમાં પરતંત્ર છે. પરંતુ નૂતન કર્મોપાર્જનની બાબતમાં અમુક હદ પર્યંત સ્વતંત્ર છે-તે તેને રોકી શકે છે એટલું જ નહીં પરંતુ પૂર્વકૃત કર્મેનિ અમુક હદ પર્યંત જલ્દીથી કે વિલંબથી ભોગવી પણ શકે છે. આ રીતે જીવ કર્મ કરવાની બાબતમાં સંપૂર્ણતઃ પરાધીન-પરતંત્ર નથી પરંતુ તેને અમુક હદ પર્યંત સ્વાતંત્ર્ય છે ખરું. આ રીતે કર્મવાદમાં ઇચ્છા (સંકલ્પ)-સ્વાતંત્ર્ય માટે અવકાશ છે ખરો. કર્મ જીવના સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્યનો સંપૂર્ણ રીતે લોપ કરતું નથી. માનવી પોતાનાં કાર્યો દ્વારા પોતાનું ભાવિ નિર્માણ કરી શકે છે. તેનામાં પોતાના માર્ગની પસંદગી માટેનું સ્વાતંત્ર્ય છે. જેમ જેમ તેના સ્વાતંત્ર્યને આવૃત્ત કરતા અંતરાયો નિર્મૂળ થતા જાય તેમ તેમ તેના સ્વાતંત્ર્યમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

કર્મવાદ નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્યવાદ ('ઇચ્છો તે કરો' એવો સિદ્ધાંત) નથી. એક બાજુએ નિયતિવાદ અને બીજી બાજુએ નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્યવાદ એ બંને આત્યંતિક સિદ્ધાંતો છે. કર્મવાદ આ બેની વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગી સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ, વ્યક્તિ ન તો સંપૂર્ણતઃ સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર છે; તે અંશતઃ સ્વતંત્ર અને

અંશતઃ પરતંત્ર છે. અહીં અમુક અંશે માનવપ્રયાસની મહત્તા અને મૂલ્યનો સ્વીકાર છે. શ્રી જી. એલ. જૈની સમ્મુચિત રીતે દર્શાવે છે તેમ “અન્ય કોઈ કરતા જૈન દર્શન માનવીને નિરપેક્ષ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્તિ સવિશેષ બક્ષે છે. આપણે કરેલાં કર્મો અને ફળ વચ્ચે કંઈપણ આવી શકે નહીં. કર્મો એકવાર કરતાં તેઓ આપણા માલિકો બને છે. અને ફળ-પ્રદાન કરે છે જ. જેમ મારું સ્વાતંત્ર્ય મહાન છે તેમ મારી જવાબદારી તેની સાથે સમવ્યાપ્ત છે. હું ઇચ્છું તેમ જીવી શકું; પરંતુ મારી પસંદગી અફર છે અને હું તેના પરિણામોમાંથી છટકી શકું નહીં.”^૧

આમ, જૈન કર્મ-સિદ્ધાંતમાં સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્ય માટે પૂરતો અવકાશ છે. કર્મનો ખ્યાલ અને સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્યનો ખ્યાલ પરસ્પર વિરોધી નથી. કર્મ જીવાત્માનું વાતાવરણ નિશ્ચિત કરે છે. પરંતુ જીવાત્મા વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ, સંબંધ કે વાતાવરણમાં પોતે પસંદ કરેલ રીતથી પ્રતિક્રિયા કરવા સંપૂર્ણ રીતે સુક્ત-સ્વતંત્ર છે. આ જૈન કર્મ-સિદ્ધાંતનું લક્ષ્ય છે. આમ, જૈન કર્મવાદ સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્યવાદ સાથે તદ્દન સુસંગત છે.

(૧૧) કર્મવાદ અને સર્વજ્ઞતા

કર્મ-સિદ્ધાંત અને સર્વજ્ઞતા-સિદ્ધાંત વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. કર્મ કે કર્મ-ફળમાં માનનારા સર્વે સર્વજ્ઞતાના સિદ્ધાંતમાં માને છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, ‘સર્વજ્ઞ’ અને ‘સર્વજ્ઞતા’ જ્ઞ (જ્ઞાતિ) = જ્ઞણુવું એ પરથી, ઉદ્ભવેલ છે. આમ ‘સર્વજ્ઞ’નો અર્થ ‘જે સર્વ જાણે છે તે’ થાય છે. અને સર્વજ્ઞતાનો અર્થ ‘સર્વનું જ્ઞાન’ એવો થાય છે.

જૈન દર્શનમાં આત્મા કેન્દ્રિય તત્ત્વ છે અને તે જ્ઞાન, નીતિમત્તા અને આધ્યાત્મિક પ્રયાસોની ભૂમિકા છે. તે તત્ત્વનઃ જ્ઞાતા-શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા છે. અગ્નિ અને ગરમીની જેમ, આત્મા અને જ્ઞાનને એકબીજાથી અલગ પાડી શકાય નહીં. તેઓ એકબીજાની સાથે સમવ્યાપ્ત છે.^૨ પરંતુ આત્માનું આ જ્ઞાન લક્ષણ કર્મ-પુદ્ગલ સાથે તેના સાયુજ્ય-કાળ દરમિયાન અસ્પષ્ટ રહે છે, નાશ પામતું નથી. જ્ઞાનાવરણ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં તેને તેની મૂળ ભવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તદ્દન સીધું સાદું તર્કશાસ્ત્ર છે. જ્ઞણુવું-જ્ઞાન મેળવવું એ આત્માનો સ્વાભાવ છે. જ્ઞાતા(આત્મા)

૧ Jaini, J. L., Outlines of Jainism, p. 3-4,

૨ કુંદકંદાચાર્ય, પ્રવચનસાર, ૧. ૨૩-૨૫.

અને જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ અંતરાય ન હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાન સર્વાંગ સંપૂર્ણ બને છે. આની સમજૂતી અર્થે વિવિધ સાદશ્યોના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શ્રી હરિભદ્ર નીચેના લોકપ્રિય સાદશ્યોના ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે અંતરાય ન હોય ત્યારે જેમ અગ્નિ બળતણને બાળે છે તેવી રીતે જ્યારે સર્વ અંતરાયો દૂર થાય છે ત્યારે આત્મા સર્વ કંઈ જાણે છે.^૧ અકલંક આ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરવા માટે નિષેધક સાદશ્યોના ઉપયોગ કરે છે. “જેવી રીતે ધૂળથી આચ્છાદિત રત્ન તેનું સ્વાભાવિક તે જ પ્રતિબિંબિત કરતું નથી તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મ વગેરેથી આવૃત્ત આત્મા સર્વ કંઈ જાણતો નથી.”^૨

આ રીતે કર્મવાદની પરિભાષામાં સર્વજ્ઞતા આત્માના ધાતી કર્મ ક્ષય બાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વજ્ઞતાનો ખ્યાલ આત્માના સ્વરૂપના સિદ્ધાંતના આધારે પણ નિષ્પન્ન કરી શકાય. આત્મા સર્વ-બ્રહ્મણ સામર્થ્યયુક્ત છે અને તેથી, જ્યારે તેનું આવરણ દૂર થાય છે ત્યારે કંઈપણ અજ્ઞાત રહેતું નથી. પ્રત્યેક આત્મા તેની મૂળ સ્થિતિમાં સર્વજ્ઞતા કે શુદ્ધ જ્ઞાન ધરાવે છે. સર્વજ્ઞતા આત્માની મૂળ તેમજ મુક્ત બંને સ્થિતિમાં આત્માનું લક્ષણ છે. જો કે આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ (સાધન) છે, તો પણ આ બંને વચ્ચેના ભેદ આવશ્યક નથી. તેમના સંબંધ આંખ અને દૃષ્ટિ વચ્ચેના સંબંધ સમાન છે. જ્ઞાન આત્માની સ્વાભાવિક અને વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.^૩ સર્વજ્ઞતા આત્માનું સહજ સુષુપ્ત લક્ષણ છે. ધાતી કર્મ-પુદ્ગલના સંપૂર્ણ રીતે નાશ દ્વારા આવરણ દૂર થતાં આત્માનું આ સુષુપ્ત લક્ષણ મૂર્તિમંત થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનવિહોણો કોઈ આત્મા નથી અને આત્માવિહોણું કોઈ જ્ઞાન નથી. વાસ્તવમાં જ્ઞાન અને આત્મા એકરૂપ છે. આત્મા જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન આત્મામાં નિહિત છે અને સર્વજ્ઞતા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. સર્વજ્ઞતાને કેવળ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોથી સ્વતંત્ર છે અને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન છે. તે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનથી ભિન્ન છે. સર્વજ્ઞતા આત્માના જનમજન સ્વરૂપની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે. આહાં સર્વકંઈનું જ્ઞાન થાય છે અને કંઈપણ અજ્ઞાત રહેતું નથી. સર્વજ્ઞતા સર્વ-સ્થળ-કાળ માટે સર્વ પદાર્થોનું (તેમના સર્વ ગુણ તેમજ પર્યાય સમેત) સીધું પ્રત્યક્ષીકરણ છે-સાચું અને યથાર્થ જ્ઞાન છે. તે માત્ર (સુષુપ્ત) જ્ઞાન નથી, પરંતુ મૂર્તિમંત-વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. તે અનુમાન

૧ હરિભદ્ર, યોગબિંદુ, પૃ. ૪૩૧.

૨ અકલંક ન્યાય-વિનિશ્ચય, ૨૩, ૪૬૫-૪૬૬.

૩ ઉત્તરાધ્યન સૂત્ર, ૨૮, ૧૦, ૧૧.

જેવું પરોક્ષ જ્ઞાન નથી, કારણકે તે શંકાતીત અને નિશ્ચિન છે. તે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ જેવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ નથી, કારણકે તે સ્થળ-કાળની મર્યાદાઓથી પર છે. તે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ જેવું સીધું, વિશિષ્ટ અને તત્કાલીન જ્ઞાન છે, પરંતુ તે ઇન્દ્રિય-પદાર્થ સન્નિકર્ષ (સંબંધ) પર આધારિત નથી. સર્વજ્ઞ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં સર્વે દ્રવ્યો તેમના સર્વ ગુણો અને પર્યાયો સહિત પ્રત્યક્ષરીતે જાણે છે. તે ભૂત અને ભાવિને વર્તમાન તરીકે નહીં પરંતુ ભૂત અને ભાવિ તરીકે જ નિહાળે છે. તેને માટે કંઈ પણ અજ્ઞાત નથી.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સર્વજ્ઞતાના અસ્તિત્વની સાબિતી માટે નીચેની તાર્કિક દલીલ કરે છે : “જ્ઞાનના ક્રમિક વિકાસની અંતિમ પરિણતિની આવશ્યકતાની સાબિતી-માંથી સર્વજ્ઞતાની સાબિતી નિષ્પન્ન થાય છે.” આ દર્શાવે છે કે જ્ઞાનનો ક્રમિક પ્રગતિશીલ વિકાસ સર્વજ્ઞતા અસ્તિત્વનો પાયો છે. જ્ઞાનની જુદી જુદી દક્ષાઓ હોય છે અને સર્વજ્ઞતા જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા છે. જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાની દક્ષાઓના અવિ-સ્કારોની કચાંક પરિણતિ થવી ઘટે, કારણકે આ જ સર્વ પ્રગતિની રીત-તરીકો છે. તીર્થંકર મહાવીરે સાંખી તપશ્રયાના અંતે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી હતી એમ માનવામાં આવે છે.

કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞતાને જુદી રીતે સમજે છે. તેમના મતે સર્વજ્ઞતાનું અર્થઘટન જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓને અનુલક્ષીને જુદી જુદી રીતે નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :

જ્ઞાનાદિ પરસદિ સર્વં વ્યવહાર નર્ણ કેવલી મગવં ।

કેવલનાળી જ્ઞાનાદિ પરસદિ નિચ્છમ્ નર્ણ આત્તાનમ્ ॥

વ્યવહાર નયના (વ્યાવહારિક) દૃષ્ટિબિંદુથી, સર્વજ્ઞ પદાર્થ માત્રને જુએ-જાણે છે; નિશ્ચય નયના (વાસ્તવિક) દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વજ્ઞ માત્ર પોતાના આત્માને જ જુએ-જાણે છે. કુંદકુંદાચાર્ય વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુને અપર્યાપ્ત અને અવાસ્તવિક માને છે અને જ્ઞાન પ્રત્યેના આંતરિક વાસ્તવિક અભિગમને સ્વીકારે છે. અષ્ટપાહુક, સમયસાર, પંચાસિતકાય, પ્રવચનસાર જેવા જૈન ગ્રંથો પણ સર્વજ્ઞતાને આત્મજ્ઞાન કે આત્મ-સાક્ષાત્કાર સાથે એકરૂપ માને છે. અહીં જાણવું એટલે સાક્ષાત્કાર થવો. આત્મ-જ્ઞાન તરીકેનું સર્વજ્ઞતાનું આ અર્થઘટન ઉપનિષદની વિચારધારા જેવું છે.

૧ હેમચંદ્ર, પ્રમાણભાંસા, સં. સુખલાલજી સંઘવી, ૧, ૧.૧૬

૨ કુંદકુંદાચાર્ય, નિયમસાર, પ્રકરણ ૧૦, ૧૧, ગાથા ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૮.

યોગીન્દુ પણ કહે છે, “ન્યારે આત્મા જ્ઞાત થાય છે ત્યારે સર્વકંઈ જ્ઞાત થાયછે.”^૧ આત્મ-સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનના બળે થાયછે.

પંડિત સુખલાલજીના મતે પણ પ્રારંભમાં સર્વજ્ઞતાનો અર્થ “આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને સહાયભૂત સર્વકંઈનું જ્ઞાન” એવો થતો હતો.

આચારાંગસૂત્રમાં^૨ કહ્યું છે :

जे एगं जाणइ से सब्बं जाणइ ।

जे सब्बं जाणइ से एगं जाणइ ॥

“જે કોઈ એકને જાણે છે તે સર્વકંઈ જાણે છે અને જે સર્વકંઈ જાણે છે તે એકને જાણે છે.”

ગુણરત્ન^૩ એક પ્રાચીન જૈન કારિકા ટાંકે છે:

एको भावः सर्वथा येन दष्टः ।

सर्वं भावाः सर्वथा तेन दष्टाः ।

सर्वं भावाः सर्वथा येन दष्टाः ।

एको भावः सर्वथा तेन दष्टः ॥

જે કોઈ એકને સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે તે સઘળું જાણે છે; અને જે સઘળું જાણે છે તે જ સંપૂર્ણ રીતે એકને જાણે છે.

અહીં આપણે એ નોંધવું જોઈએ કે ન્યારે સર્વજ્ઞતાને એક પદાર્થના, આત્માના, આવશ્યક સિદ્ધાંતોના કે સિદ્ધાંતોના જ્ઞાન તરીકે સમજવામાં આવે છે ત્યારે ‘સર્વજ્ઞતા’ શબ્દનો વાસ્તવિક, મૂળ અર્થનો લોપ થાય છે અને તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બની રહે છે. તદુપરાંત, જ્ઞાન આંતરસંબંધિત અખિલાઈ (સમગ્ર) છે અને તેથી જ્યાં સુધી વ્યક્તિ સર્વ પદાર્થો જાણે નહીં ત્યાં સુધી તે આવશ્યક અને અનાવશ્યક વચ્ચે ભેદ પાડી શકે નહીં.

સમાપન

આગળ દર્શાવ્યા મુજબ, જૈન કર્મવાદમાં સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્યને પર્યાપ્ત અવકાશ છે, પરંતુ સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞતાનો જૈન ખ્યાલ સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલ સાથે

૧ યોગીન્દુ, પરમાત્મપ્રકાશ.

૨ આચારાંગસૂત્ર ૧, ૩, ૪, ૧૨૨.

૩ ગુણરત્ન, ૫૩૬દર્શન-સમ્મુચ્ચય ટીકા પૃ. ૮૭. અને જેકાબી જૈન સૂત્રો (સેકે યુક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટ), ભા. ૧, પૃ. ૩૪.

અંધબેસતો થતો નથી. જે માનવીના ભાવિ કાર્યો સર્વજ્ઞને પહેલેથી જ્ઞાત હોય તો સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વૈચ્છિક કાર્ય અર્થહીન બની જાય. વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના સર્વે પદાર્થોનું તેના સર્વે પર્યાયો સહિતનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞને હોય છે અને તેથી પ્રત્યેક જીવાત્મા શું કરશે તેનું જ્ઞાન પહેલેથી સર્વજ્ઞને છે. આથી અહીં પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે શું જીવ પોતાની પસંદગી (જે સર્વજ્ઞને પહેલેથી જ જ્ઞાત છે તે) માટે મુક્ત છે ખરો? જે સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ હોય તો કોઈપણ માનવ-કાર્ય કદી પણ મુક્ત કે સ્વૈચ્છિક રહે નહીં. કોઈ માનવી પાપનું આચરણ કરવાનો છે એવું પૂર્વજ્ઞાન સર્વજ્ઞને હોય તો પછી તે અનિવાર્ય રીતે તેમ કરશે જ પરંતુ આની આવશ્યકતા, પાપ કરવાની સ્વૈચ્છિક પસંદગી માટે કોઈ અવકાશ રહેવા દેતી નથી. જે પહેલેથી-અગાઉથી જ્ઞાત હોય તે આવશ્યક છે. આ નિયતિવાદ છે. આમ, સર્વજ્ઞાનો ખ્યાલ જીવાત્માના પસંદગી-સ્વાતંત્ર્ય સાથે સુસંગત નથી.

જે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે વ્યક્તિ સર્વજ્ઞના તેના કાર્ય અંગેના પૂર્વજ્ઞાનને લીધે કાર્ય કરતી નથી પરંતુ વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છા મુજબ કાર્ય કરે છે અને સર્વજ્ઞને તેનું પૂર્વજ્ઞાન (?) થાય છે; તો આ કિસ્સામાં સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન માનવ-કાર્ય દ્વારા નિયત થતા અત્યંત વિચિત્ર અને બેહૂદી પરિસ્થિતિ સર્જાશે અને આ સર્વજ્ઞની સંકલ્પનાના સંદર્ભમાં સ્વીકાર્ય બની શકશે નહીં. આથી અહીં સર્વજ્ઞની સર્વજ્ઞતા કે માનવ સંકલ્પ-સ્વાતંત્ર્ય એ બે વિકલ્પોમાંથી એકની પસંદગી અનિવાર્ય બની રહે છે.

૮. ગુણુશ્રેણી કે ગુણુસ્થાનનો સિદ્ધાંત અથવા આત્મવિકાસ કે આધ્યાત્મિક વિકાસનાં સોપાનો (Doctrine of States of Virtue or Stages of Spiritual Development)

જૈન દર્શન ગુણુસ્થાનની ચૌદ શ્રેણીઓ દર્શાવે છે. ગુણુસ્થાન એટલે ગુણુની સ્થિતિ-અવસ્થા. અહીં 'ગુણુ' (virtue) શબ્દનો અર્થ સામાન્ય નૈતિક ગુણુ થતો નથી પરંતુ તેનો અર્થ આત્મવિકાસનો અંશ થાય છે. આત્મા વિકાસનાં આ ચૌદ સોપાનો દ્વારા ક્રમશઃ આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા સિદ્ધ કરે છે-આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ કરે છે-સંપૂર્ણ કર્મબંધાવસ્થામાંથી ક્રમશઃ સંપૂર્ણ કર્મમુક્તાવસ્થા સિદ્ધ કરે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસને વ્યાવહારિક પરિભાષામાં ચારિત્ર્ય-વિકાસ પણ કહી શકાય. માનવીના આત્મિક ગુણુનું પ્રતિબિંબ તેના ચારિત્ર પર પડે છે. ચારિત્રની

વિવિધ દશાઓને આધારે આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકાઓ-અવસ્થાઓ-સોપાનોનું સહજ રીતે જ અનુમાન કરી શકાય. આત્મિક ગુણોના વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાઓ ગુણુસ્થાનો છે. રત્નત્રય-સિદ્ધાંતની પરિભાષામાં, આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા અંતે તો આત્મા-જીવાત્માના સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-ના વિકાસમાં નિહિત છે. પ્રત્યેક આત્મામાં આ 'રત્નત્રયી' સિદ્ધ કરવાની શક્તિ અંતર્નિહિત છે, પરંતુ અંતર્નિહિત (ખીજસ્વરૂપ) શક્તિ ક્રમશઃ મૂર્તિમંત થાય છે-પ્રકટ થાય છે અને તે પણ વ્યક્તિની પોતાની પહેલ દ્વારા જ થાય છે. જૈનાચારનાં ચતુર્દશ સોપાનો કે જૈન ચારિત્રની સીડી-નીસરણી-ના ચૌદ પગથિયાં કે આધ્યાત્મિક યાત્રાના વિવિધ સોપાનો નીચે મુજબ છે : ૧. મિથ્યાદષ્ટિ ગુણુસ્થાન, ૨. સાસાદન (અહપકાલીન સમ્યગ્ દષ્ટિ) ગુણુસ્થાન, ૩. મિત્ર ગુણુસ્થાન, ૪. અવિરત સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણુસ્થાન, ૫. દેશવિરતિ સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણુસ્થાન, ૬. પ્રમત્ત સંયત ગુણુસ્થાન, ૭. અપ્રમત્ત સંયત ગુણુસ્થાન, ૮. નિવૃત્તિ કે અપૂર્વકરણુ ગુણુસ્થાન, ૯. અનિવૃત્તિ કે સ્થૂળ કષાય ગુણુસ્થાન, ૧૦. સૂક્ષ્મ કષાય ગુણુસ્થાન, ૧૧. ઉપશાંત કષાય (મોહ) ગુણુસ્થાન ૧૨. ક્ષીણુ કષાય (મોહ) ગુણુસ્થાન ૧૩. સદેહ (સયોગી) કેવળી ગુણુસ્થાન, ૧૪. વિદેહ (અયોગી) કેવળી ગુણુસ્થાન. સાધકને આ સીડીઓના પગથિયા ચઢવાં-જતરવાં પડે છે.

આત્મશક્તિના જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર પ્રકારના આવરણોમાં મોહનીય આવરણુ મુખ્ય છે. આ આવરણુની તીવ્રતા-મંદતા પર અન્ય આવરણોની તીવ્રતા-મંદતા નિર્ભર છે. આથી જ ગુણુસ્થાનોની વ્યવસ્થા મોહશક્તિની તીવ્રતા-મંદતા પર સવિશેષ આધારિત છે. મોહના મુખ્ય બે સ્વરૂપો છે : ૧. દર્શન મોહનીય અને ૨. ચારિત્ર મોહનીય. પ્રથમ પ્રકાર આત્માને સમ્યકત્વ (યથાર્થતા-વિવેકશીલતા)થી દૂર રાખે છે, તેને લીધે વ્યક્તિની ભાવના, વિચાર, દષ્ટિ, ચિંતન કે શ્રદ્ધા સમ્યક્ થઈ શકતી નથી. બીજા પ્રકાર આત્માને વિવેકપૂર્ણ આચરણુ કરવા દેતો નથી. સમ્યક્ દષ્ટિની ઉપસ્થિતિમાં પણ ચારિત્ર મોહનીયને લીધે વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ સમ્યક્ અર્થાત્ નિર્દોષ થઈ શકતી નથી. આ રીતે, મોહનું આવરણુ વ્યક્તિને સમ્યક્ વિચાર પ્રાપ્ત કરવાથી તેમજ સમ્યગ્ આચાર પ્રતિ પ્રવૃત્ત થવાથી દૂર રાખે છે.

હવે આપણે એક પછી એક ચૌદ ગુણુસ્થાનો અંગે જોઈશું.

૧. મિથ્યા-દષ્ટિ ગુણુસ્થાન :

એક અર્થમાં જોઈએ તો આ આત્માની પૂર્ણતા-યાત્રામાં વાસ્તવમાં સોપાન જ નથી. તે સીડીનું સૌથી તળિયાનું પગથિયું છે. આત્મા આ તબક્કામાં

આધ્યાત્મિક અંધતાયુક્ત છે. વ્યક્તિની વિચારણા અહીં સમ્યગ્ વિચાર અને આચારથી વંચિત છે.

આ આત્માની નિકૃષ્ટતમ (અધમ) અવસ્થા છે. આમાં મોહની પ્રગળતમ સ્થિતિને લીધે વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ અત્યંત નિમ્ન કક્ષાએ છે. વ્યક્તિ મિથ્યા દૃષ્ટિ અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધાને લીધે રાગ-દ્વેષને કારણે આધ્યાત્મિક કે તાર્કિક સુખથી વંચિત રહે છે. આમ, આ ગુણનું મુખ્ય લક્ષણ મિથ્યાદર્શન કે મિથ્યા શ્રદ્ધા છે. અહીં અસમ્યગ્ જ્ઞાનમાં વિધાયક શ્રદ્ધા છે અને દર્શનાવરણ કર્મ વ્યક્તિના સત્ય-છન્દાર અને અસત્ય-સ્વીકાર માટે જવાબદાર છે. ટૂંકમાં આ મિથ્યા દૃષ્ટિનું સોપાન છે. પ્રાણીમાં આત્મ-કલ્યાણ સાધનાના માર્ગ અંગેની સાચી દૃષ્ટિનો અભાવ હોય, ખોટી સમજ કે અજ્ઞાન હોય, જનમ પ્રવર્તતા હોય ત્યારે તે આ પ્રથમ શ્રેણીમાં હોય છે. આમાં સમ્યગ્ દર્શનનું પ્રકટીકરણ ન થયું હોવાથી તે મિથ્યા દૃષ્ટિ ગુણુસ્થાન છે. આમ તે વાસ્તવમાં ગુણુસ્થાન નથી પરંતુ તે સમ્યગ્ દર્શન પ્રતિ લઈ જનારા સદ્ગુણોના પ્રાકટ્યની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. આ ગુણુ માટેનું ઉત્થાન થતું હોવાની દૃષ્ટિએ, અધમ સ્થિતિમાંથી ઉપર જઈવાની શક્યતા-સંભવિતતા-ની દૃષ્ટિએ પ્રણુ ગુણુસ્થાન છે.

૨. સાસાદન (અદ્વકાલીન સમ્યક્ દૃષ્ટિ) ગુણુસ્થાન :

આ ગુણુસ્થાન સામાન્ય રીતે પ્રથમ સોપાનની ઉત્ક્રાંતિ તરીકે નહીં પરંતુ ઉચ્ચતર સોપાન-ભૂમિકામાંથી પતન (અવનતિ)ના પરિણામ તરીકે મનાય છે. તે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ બાદ ક્રોધ વ. કષાયોનો ઉદય થતાં સમ્યક્ત્વથી અવનત થવાનો સમય આવે છે. આ ગુણુસ્થાન સમ્યગ્ દર્શનથી અજ્ઞાન મોહમાં કે મિથ્યાત્વમાં પતનરૂપ છે. આ ગુણુસ્થાન ક્ષણ માત્રનું છે અને તેથી તેને અદ્વકાલીન સમ્યગ્ દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે.

સાસાદન (સ+આસાદન) શબ્દ મદ્ (=શિથિલ થવું, ઠીલું પડવું) ધાતુ પરથી ઉદ્ભવેલ છે. સાદન મદ્ ધાતુનું પ્રેરક કૃદંતરૂપ છે. માદન એટલે શિથિલ કરનાર. 'સાદન' સાથે લાગેલો 'મા' એ જ અર્થની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. આમ આ-સાદન (પાડનાર)થી એટલે કે સમ્યક્ત્વને ગાળી નાખનાર એવા તીવ્ર ક્રોધ વ. કષાયથી યુક્ત તે માલાદન (સ+મામાદન). સાસાદન ગુણુસ્થાનભૂમિ તીવ્ર ક્રોધ વ. કષાયોરૂપ હોઈ પતન કરનાર છે-સમ્યગ્ દર્શનને રફે-દફે કરનાર છે.

આ અવસ્થામાં સમ્યક્ત્વનો અતિ અદ્વકાલીન આસ્વાદ થવાને લીધે અને આસ્વાદન (આસ્વાદનયુક્ત) સમ્યગ્ દૃષ્ટિ ગુણુસ્થાન પણ કહેવામાં આવે છે આમાં આત્માને સમ્યક્ત્વનો માત્ર સ્વાદ આપવા મળે છે, પૂરો રસ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૩. મિશ્ર (સમ્યક્-મિથ્યા દષ્ટિ) ગુણુસ્થાન :

તૃતીય ગુણુસ્થાન આત્માની સમ્યક્ દષ્ટિ (સમ્યક્ત્વ) અને મિથ્યાદષ્ટિ (મિથ્યાત્વ) બંનેના મિશ્રણરૂપ અવસ્થા છે. મિશ્રિત અવસ્થાને લીધે, આત્મામાં તત્ત્વ-અતત્ત્વના યથાર્થ વિવેક કરવાની ક્ષમતા હોતી નથી. તે તત્ત્વને તત્ત્વ સમજવાની સાથે જ અતત્ત્વને પણ તત્ત્વ સમજવા લાગે છે. આમ આ ગુણુસ્થાનમાં વ્યક્તિની વિવેકશક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ થયો હોતો નથી. આ ગુણુસ્થાનની આ ડોલાયમાન અવસ્થા દીર્ઘકાળપર્યાંત ચાલુ રહેતી નથી, પરંતુ થોડા વખત માટે જ હોય છે. આમાં સ્થિત આત્મા જલદીથી પોતાની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ મુજબ કાં તો મિથ્યાત્વ-અવસ્થા અથવા તો સમ્યક્ત્વ-અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ ગુણુસ્થાનનું નામ મિશ્ર અર્થાત્ સમ્યક્-મિથ્યા દષ્ટિ છે.

૪. અવિરત (સમ્યક્ દષ્ટિ ગુણુસ્થાન) :

આ ગુણુસ્થાન આત્મવિકાસની મૂળ આધારભૂમિ છે. આત્માની આ અવસ્થામાં મોહની શિથિલતાને લીધે સમ્યક્ શ્રદ્ધા અર્થાત્ સત્-અસતનો વિવેક તો હોય છે પરંતુ સમ્યક્ ચારિત્રનો અભાવ હોય છે. આમાં વિચાર-શુદ્ધિ વિદ્યમાન છે. પરંતુ આચારશુદ્ધિ અવિદ્યમાન છે. અહીં આત્મ-શિસ્તનું આચરણ નથી.

મિથ્યા દષ્ટિ અને સમ્યક્ દષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ અહીં જાઈ લઈએ. મિથ્યા દષ્ટિમાં ધાર્મિક ભાવના હોતી નથી, તેમાં પ્રાણીઓ સાથે એકતા કે સમાનતા અનુભવવાની સદૃષ્ટિ હોતી નથી. અન્ય સાથેનો તેનો સંબંધ સ્વાર્થનો કે બદલો લેવાનો હોય છે. મિથ્યા દષ્ટિ ધાર્મિક દષ્ટિએ પાપ ગણાતું હોય તેને પાપ સમજતો નથી; ભૌતિક સુખ પાછળ તેની દોટ હોવાથી પાપ-પુણ્ય ભેદ તેને સ્વીકાર્ય નથી. તે કાઈનું ભણું કરે તો પણ સ્વાર્થ, પક્ષપાત કે કૃતજ્ઞતાને લીધે કરતો હોય છે.

સમ્યક્ દષ્ટિ ધર્મભાવનાયુક્ત અને આત્મદષ્ટિયુક્ત હોય છે. તે આત્મકલ્યાણ દિશામાં યથાશક્તિ પ્રવર્તતો હોય છે. તે અન્યના આત્માને પોતાના આત્મા સમાન હોવાની શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ક્વચિત્ સંજોગવશાત્ ખોટું થતાં તેના અંતરાત્મા તેને માટે કંપે છે અને તે માટે તેને પશ્ચાતાપ થાય છે. તેનામાં સ્વાર્પણભાવના, અનુકંપા અને બંધુત્વભાવ પણ હોય છે.

૫. દેશવિરતિ સમ્યક્ દષ્ટિ ગુણુસ્થાન :

આ ગુણુસ્થાનમાં વ્યક્તિની આત્મ-શક્તિનો સવિશેષ વિકાસ થાય છે. તે પૂર્ણ સ્વરૂપે સમ્યક્ ચારિત્રની આરાધના કરી શકતી નથી. પરંતુ દેશતઃ અર્થાત્

અર્થાતઃ તેની આરાધના અવશ્ય કરે છે. આ અવસ્થામાંની વ્યક્તિ ઉપાસક કે શ્રાવક કહેવાય છે.

શ્રાવકની આંશિક ચારિત્ર-સાધના અણુવ્રત નામથી ઓળખાય છે. અણુવ્રતનો અર્થ સ્થૂળ, નાના કે આંશિક નિયમ કે ચારિત્ર થાય છે. અણુવ્રતી શ્રાવક સંપૂર્ણરીતે કે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક સમ્યગ્ ચારિત્રનું પાલન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ મર્યાદિત અર્થમાં ચારિત્ર-પાલન કરે છે. તે સ્થૂળ હિંસા, અસત્ય વ. નો ત્યાગ કરીને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા ચલાવતા યત્કિંચિત્ આધ્યાત્મિક સાધના કરે છે.

આ અવસ્થામાં આંશિક આત્મ-શિસ્ત વિદ્યમાન છે.

૬. પ્રમત્ત સંયત અથવા સર્વવિરતિ ગુણસ્થાન :

આ અવસ્થામાં સાધક સંપૂર્ણરીતે સમ્યગ્ ચારિત્રની આરાધનાનો પ્રારંભ કરે છે અને તેનું વ્રત મહાવ્રત કહેવાય છે અને તે શ્રમણ કહેવાય છે. આમ છતાં આ અવસ્થામાં સ્થિત સાધકનું ચારિત્ર સર્વથા વિશુદ્ધ હોતું નથી. અર્થાત્ તેમાં કોઈક પ્રકારનો દોષ હોય છે. અહીં પ્રમાદ (આળસ) વ. દોષોની થોડીઘણી સંભાવના રહે છે અને તેથી આ ગુણસ્થાનનું નામ પ્રમત્ત-સંયત રાખવામાં આવ્યું છે. સાધક પોતાની આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિ મુળ્ય આ ભૂમિકાથી નીચે પડે છે અથવા તો ઉપર પણ ચઢે છે.

મહાવ્રતી સાધુજનનું આ ગુણસ્થાન છે.

૭. અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન :

આ ગુણસ્થાનમાં સ્થિત સાધક પ્રમાદ વ. દોષરહિત યનીને આત્મ-સાધનામાં રત રહે છે અને તેથી આ અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ અવસ્થામાંના સાધકને પ્રમાદજન્ય વાસનાઓ એકદમ છોડી દેતી નથી. તેઓ તેને વચ્ચે વચ્ચે પરેશાન કરે છે. પરિણામે તે પ્રમાદવસ્થા અને અપ્રમાદવસ્થા વચ્ચે ઝેલા ખાતો રહે છે. આ રીતે સાધકની નાવ છટ્ટા અને સાતમા ગુણસ્થાન વચ્ચે ડોલતી રહે છે.

૮. નિવૃત્તિ અથવા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન :

આ ગુણસ્થાનમાં સાધકને અપૂર્વ આત્મ-પરિણામરૂપ શુદ્ધિ અર્થાત્ પહેલાં કહી પ્રાપ્ત ન થયેલ વિશિષ્ટ આત્મગુણશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય કરવાની અપૂર્વ (પહેલાં પ્રાપ્ત નહીં થયેલ) ક્રિયા (કરણ-અધ્ય-વસાય) આ ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ ગુણસ્થાન અપૂર્વકરણના નામે

ઓળખાય છે. તેનું 'ખીજું' નામ નિવૃત્તિ ગુણસ્થાન પણ છે, કારણ કે તેમાં ભાવોની અર્થાત્ અધ્યવસાયોની વિષય-અભિમુખતા-ફરીને વિષયો પ્રતિ જવાની ક્રિયા-વિદ્યમાન હોય છે. અહીં આત્મા એવી આત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે કે જે દ્વારા તે કર્મની તીવ્રતા અને ગાળો ઘટાડી શકે છે.

૯. અનિવૃત્તિકરણ અથવા સ્થૂળકષાય ગુણસ્થાન :

દૃશ્ય, શ્રુત કે ભોગ્ય વિષયોની આકાંક્ષાના અભાવમાં આ 'ગુણસ્થાનમાં અધ્યવસાયો(આત્મપરિણામો-ક્રિયાઓ)ની વિષયાભિમુખતા હોતી નથી, અર્થાત્ ભાવ પુનઃ વિષયો પ્રતિ જતા નથી. આ રીતે ભાવો-અધ્યવસાયો-ની અનિવૃત્તિને લીધે આ ગુણસ્થાનનું નામ અનિવૃત્તિકરણ રાખવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનમાં આત્મા સ્થૂળ (બાદર) કષાયોના ઉપશમન કે ક્ષયપણમાં તત્પર રહે છે તેથી તેને અનિવૃત્તિ બાદર (સ્થૂળ) સંપ્રાય (કષાય) ગુણસ્થાન પણ કહેવામાં આવે છે.

૧૦. સૂક્ષ્મ કષાય ગુણસ્થાન :

આ ગુણસ્થાનમાં માત્ર એક લોભ (રાગ)નો સૂક્ષ્મ અંશ બાકી રહે છે, બ્યારે અન્ય કષાયોનો ઉપશમ કે ક્ષય થઈ ગયો હોય છે.

૧૧. ઉપશાંત કષાય (મોહ) ગુણસ્થાન :

આ ગુણસ્થાનમાં સાધકના સર્વ કષાયો ઉપશાંત થઈ (દબાઈ) જાય છે. તેથી આ ગુણસ્થાનને ઉપશાંત કષાય કે મોહનું નામ આપવામાં આવે છે. આ શ્રેણી સુધી પહેલેલાને મોહનો ફટકો લાગવાથી એકદમ નીચે પડવાનું થાય છે અને તેથી જ જીવોને ચડતા-ચડતા જરાપણ પ્રમાદ ન કરવા ચેતવણી આપવામાં આવેલ છે.

૧૨. ક્ષીણ કષાય (મોહ) ગુણસ્થાન :

આ ગુણસ્થાનમાં દશમાં ગુણસ્થાનના અંતમાં બાકી રહેલ લોભનો અંતિમ અવશેષનો નાશ થાય છે અને સાધક મોહથી સર્વથા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ અવસ્થાનું નામ ક્ષીણકષાય (મોહ) ગુણસ્થાન છે. આ ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિનું કદી પતન થતું નથી એ આ ગુણસ્થાનની વિશેષતા છે.

૧૩. સદેહ મુક્તિ અથવા સયોગી કેવલી ગુણસ્થાન :

મોહક્ષય થતા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને મોહનીય કર્મોનો પણ નાશ થાય છે. પરિણામે આત્મામાં વિશુદ્ધ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટે છે. આ તબક્કામાં કેવળજ્ઞાન

સિદ્ધ થાય છે. આત્માની આ અવસ્થાનું નામ સયોગ કેવળી ગુણુસ્થાન છે. કેવળીનો અર્થ છે કેવળજ્ઞાન અર્થાત્ સર્વથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનથી યુક્ત. સયોગીનો અર્થ છે યોગ અર્થાત્ કાયિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી યુક્ત. જે વિશુદ્ધ જ્ઞાની હોવા છતાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓથી મુક્ત હોતા નથી તે સયોગી કેવળી કહેવાય છે. અહીં મન-વચન-કાયા-ની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે. આત્મા ચાર અઘાતી કર્મો (આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય કર્મો)થી મુક્ત નથી. આયુકર્મ પૂર્ણ થતાં અન્ય કર્મોની અસરો પણ બંધ થાય છે.

૧૪. વિદેહ મુક્તિ અથવા અયોગી કેવલી :

આ સંપૂર્ણ મુક્તિનું સોપાન છે. આ અવસ્થામાં વ્યક્તિ અપૂર્ણતાના સર્વ ચિન્હોથી મુક્ત બને છે અને ચેતનાની વિશુદ્ધિ માણે છે. આ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-ની પરિણતિ છે. વ્યક્તિ અસ્તિત્વના સત્યનો તેના પૂર્ણ સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ ભૂમિકા ગતિવિહીન મનાય છે અને તેના ગાળો અત્યંત ટૂંકા હોય છે. આ ગાળાને અંતે, વિદેહ મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

અયોગી એટલે સર્વવ્યાપાર (ક્રિયા) રહિત. કેવલી અયોગી થતાં જ તેનું શરીર છૂટી જાય છે અને તે પરમ આત્મા અમૂર્ત, અરૂપી પરમ મુક્તિ ધામને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ચારિત્ર-વિકાસ કે આત્મવિકાસની ચરમ અવસ્થા છે. અહીં આધ્યાત્મિક વિકાસ તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આનું નામ પરમાત્મપદ સ્વરૂપસિદ્ધિ, મુક્તિ, નિર્વાણ કે મોક્ષ છે. આમાં આત્માને અનંત અને અબાધિત અલૌકિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુક્તાત્મા તેની વ્યક્તિમતા ગુમાવતો નથી. તેનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ આ અવસ્થામાં પણ જરૂરી રહે છે.

*
* *

ઉપસંહાર

જૈન દર્શનનો આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ પ્રારંભમાં આપણને ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરાવતાં-કરાવતાં જૈન તીર્થંકરો, ગ્રંથો અને પંથોનો પરિચય આપે છે અને આત્મા તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઈશ્વર હોવાનું દર્શાવે છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન તત્ત્વના સ્વરૂપના નિરૂપણ ઉપરાંત તત્ત્વના તાત્ત્વિક-નૈતિક વર્ગીકરણોની ચર્ચા કરે છે, તો જૈન તકશાસ્ત્ર જૈન દર્શનની મહાન દેણુગી સમા અનેકાંતવાદ, નયવાદ અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ પ્રમાણનો પરિચય આપે છે. જૈન જ્ઞાનમીમાંસા જ્ઞાનના સ્વરૂપ, પ્રામાણ્ય અને પ્રકારોનો ખ્યાલ આપે છે, જ્યારે જૈન મનોવિજ્ઞાન મન, આત્મા અને આત્માના અમરત્વ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચાવિચારણા કરે છે. ‘જીવો અને જીવવા દો’-‘Live and let live’-ના સૂત્રને સાકાર કરતું જૈન નીતિશાસ્ત્ર જૈનાચાર, કર્મ-સિદ્ધાંત અને ગુણુસ્થાનોનો પરિચય આપે છે.

જૈન દર્શન અન્ય ભારતીય દર્શનોથી અલગ સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચારધારા છે. ભારતમાં તે એક પ્રભાવશાળી અને જીવંત પરિચળ છે અને તેથી ભારતીય વિચારધારા અને ભારતીય સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-રાજકીય-નૈતિક જીવન પર જૈન પ્રભાવ પ્રતિ દુર્લભ કરી શકાય તેમ નથી. જીવમાત્રની સમાનતા, જીવમાત્ર પ્રત્યે આદરભાવ, વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ વચ્ચે સમ-વય સમે સ્યાદાદ અને ત્યાગ-વૈરાગ્ય ઉપદેશતું જૈન નીતિશાસ્ત્ર વગેરે સમકાલીન વિશ્વ માટે બિલકુલ બિનમહત્ત્વપૂર્ણ કે અપ્રસ્તુત નથી જ. જૈન નૈતિક સિદ્ધાંતો દર્શાવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન જીવન પ્રતિ આદર્શનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ વ્યક્ત કરે છે. જૈન નીતિશાસ્ત્ર વ્યક્તિને સામાન્ય કક્ષાથી જીંચે ઉઠાવે છે અને તેને આચરણના અત્યંત ઉચ્ચ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગ દ્વારા સત્યના જ્ઞાન અને આચરણ માટે સમર્થ બનાવે છે. આપણે હંમેશાં એ યાદ રાખવું ઘટે કે સત્ય એક નહીં પરંતુ અનેક છે અથવા તો સત્ય અનેક પાસામુક્ત છે અને તેના પર કોઈનો પણ એકાધિકાર નથી તેમજ સત્યપ્રાપ્તિના અનેક વૈકલ્પિક માર્ગો શક્ય છે.

अथसूच्य (Bibliography)

1. Akalanka, Nyaya Vinischaya.
2. Bhagavati Sutra.
3. Bhargava, Dayanand, Jaina Ethics, Motilal Banarasidas, Delhi-7, 1968.
4. Bhattacharya, H., Anekantavada, Sri Jain Atmananda Sabha, Bhavnagar, 1953.
5. Bhattacharya, H. S., Reals in Jaina Metaphysics.
6. Dasgupta, S., A History of Indian Philosophy, Cambridge University Press, 1922.
7. Glasenapp, Doctrine of Karma in Jain Philosophy, Bombay, 1942.
8. Gopalan, S., Outlines of Jainism, Wiley Eastern Pvt. Ltd., New-Delhi-49, 1973.
9. Mrs. Guseva, N. R., Jainism, Sindhu Publications Pvt. Ltd, Bombay-1, 1971.
10. Hemachandra, Pramana-mimamsa, ed. Pt. Sukhalalji (Eng. Tran, S. Mookerjee and N. M. Tatia).
11. Hiriyanra, M., Outlines of Indian Philosophy. George Allen & Unwin London.
12. Jacobi, H. (Ed.), Sacred Books of the East, Jaina Sutras, Pt. I.
13. Jacobi, H., Studies in Jainisin, Ed. by Jīna Vijaya Muni, Jaina Sahitya Sanshodhak Karyalaya, Ahmedabad, 1946.
14. Jain, C. R., Fundamentals of Jainism, Veer Nirvan Bharati Meerut, (U. P.).
15. Jain, Padmanabh, The Jaina Path of Purification-Motilal Banarasidas, Delhi-7, 1979.

16. Jaini, J. L., *Outlines of Jainism*, Cambridge University Press, London, 1916.
- 17-21. Kundakunda, (i) Astapahuda (ii) Niyamasara (iii) Panchastikaya (iv) Pravachanasara (v) Samayasara.
22. Mallisena, *Syadvada Manjari*, Ed., A. B. Dhruva.
23. Malvania, D. (ed.), *Nyayavatara-vartikavrtti*
24. Manikyanandi, *Pariksamukham*.
25. Masharuwala, K. D., *Buddha and Mahavira*, (Gujarati), Navajivan, Ahmedabad, 1962.
26. Mehta, Mohanlal, *Outlines of Jaina Philosophy*, Jain Mission Society, Bangalore-2, 1954.
27. Mehta, Mohanlal, *Jaina Dharma-Darshan*, (Hindi), P. V. Research Institute, Varanasi-5.
28. Mehta, Mohanlal, *Jaina Psychology*, P. V. Research Institute, Varanasi-5.
29. Mehta, Mohanlal, *Jaina Culture*, P. V. Research Institute, Varanasi-5.
30. Nathamal Muni, *Jaina Darsana ke Maulika Tattva*, Part II, Nemichandra, Gommatasara : Jivakanda.
31. Nyayavijayji Munishri, *Jaina Darshan* (Gujarati), Shree Hemachandracharya Jaina Sabha, Patan, 1968.
32. Padmarajah, Y. J., *A Comparative Study of the Jaina Theories of Reality and Knowledge*, Jaina Sahitya Vikas Mandal, Bombay-56, 1963.
33. Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*, Vol. I, Allen and Unwin, 1956.
34. Ramjisingh, *The Jaina Concept of Omniscience*.
35. Schubring, W., *The Doctrine of the Jainas*, Motilal Banarasi-das, Delhi-7.
36. Sinha, J. N., *Indian Psychology*.
37. Srutasagarsuri, *Tattvarthavrtti* (Hindi), Com. on Tattvarthasutra) Ed. Maheshkumar Jain.

38. Stcherbatsky, Buddhist Logic.
39. Mrs. Stevenson, Sinclair, The Heart of Jainism, Munshiram Manoharlal, New Delhi-55, 1970.
40. Tatia, N. M., Studies in Jaina Philosophy, Jaina Cultural Research Society, Banaras-5, 1951.
41. Umaswami, Tattvartha Sutra.
42. The Uttaradhyana Sutra, S. B. E., XLV.
43. Warrens, H., Jainism, Ed., Nagin Shah, Vallabhsuri Smarak Nidhi Publication, Bombay-1, 1968.

લેખક પરિચય

હાલારની અતિહાસિક ભૂમિ ધ્રોળના મૂળ નિવાસી શ્રી વિક્રલદાસ કોઠારીને ત્યાં ભારતના દરિયા કાંઠે મદ્રાસમાં શ્રી ઝવેરીલાલને જન્મ થયો. શિક્ષણગંગાના પ્રથમ વહેણે તેમણે તમિલનાડુની ભૂમિમાં સાંભળ્યાં, તેમના માધ્યમિક શિક્ષણની સરવાણીએ સૌરાષ્ટ્રમાં ફૂટી અને ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રયાગસભો સંગમ મદ્રાસમાં થયો.

જૈન વણિક પરિવારમાં પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી દરબારી અમલદારી અને વ્યાપારી પરંપરાને નવો મોડ આપીને તેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. નાનપણથી ચિંતન—મનન પ્રત્યેની અભિરુચિને લીધે, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટાભ્યાસ કરવા પ્રેરાયા. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક તરીકેની કારકિર્દીનો પ્રારંભ ડી. કે. વી. કોલેજ—ભ્રમનગરમાં કર્યા બાદ, છેલ્લા ૨૮ વર્ષોથી વિવિધ સરકારી કોલેજો (એમ. એન. કોલેજ—વિસનગર, ગુજરાત કોલેજ—અમદાવાદ અને બહાઉદ્દીન કોલેજ—જૂનાગઢ)માં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક અને વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે સેવા આપવા ઉપરાંત યુ. યુ. તેમજ સૌ યુ.ની તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસ સમિતિના અધ્યક્ષ અને વિનયન વિદ્યાશાળાના સભ્ય તરીકે પણ સેવા આપેલ છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રકાશિત ‘આધુનિક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન’ (૧૯૭૩) અને ‘વ્યવહારવાદ’ (૧૯૭૪) અને યુ.યુ. દ્વારા પ્રકાશિત ‘નીતિશાસ્ત્ર’ (૧૯૮૧) નામક તેમનાં પુસ્તકો અને યુ.યુ. જર્નલ ‘વિદ્યા’માં અને અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ તેમના સંખ્યાબંધ અભ્યાસલેખો અને ઓલ ઈન્ડિયા ફિલોસોફિકલ કોન્ફરન્સના ભિન્ન ભિન્ન સેશનમાં વાંચેલ તેમના ‘પેપર્સ’માં તેમના વિચાર અને વ્યવહારમાંની મૌલિક ધારણાઓ પ્રતિબિંબિત થતી જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત પણ તેમણે ‘માનવીના ધર્મો’ ‘તર્કશાસ્ત્ર’ અને મનોવિજ્ઞાનનાં ચાર પુસ્તકો અન્ય લેખકોના સાથમાં લખ્યા છે. તેમનાં સર્વ પુસ્તકો અને લેખોને સાંપડેલો સહકર્મી વાંચકોનો આવકાર પ્રસ્તુત ગ્રંથને પણ સાંપડશે જ એવી શ્રદ્ધા છે.

પુસ્તક પરિચય

પ્રો. શ્રી ઝ. વિ. ડોહારીકૃત 'જૈનદર્શન' જૈન ઇતિહાસ-તત્ત્વવિજ્ઞાન-તર્ક-શાસ્ત્ર-જ્ઞાનમીમાંસા-મનોવિજ્ઞાન-નીતિશાસ્ત્ર-નું પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત આલેખન છે. ગ્રંથની ભાષા સરળ છતાં રોચક છે અને તેની શૈલી રસપ્રદ અને પ્રવાહી છે. આ ગ્રંથ અન્ય ભારતીય દર્શનોના પરિપ્રેક્ષમાં જૈનદર્શનના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની ચર્ચાવિચારણા પ્રમાણભૂત જૈન ગ્રંથો અને અન્ય પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોના આધારે કરે છે અને તેથી તે સ્નાતક-અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકમિત્રો ઉપરાંત જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ એવા જૈન-જૈનેતર અભ્યાસીજનોને પણ ઉપયોગી અને સહાયભૂત થશે એવી અપેક્ષા છે.

પરામર્શકનો અભિપ્રાય

ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને પ્રો. ઝવેરીલાલ વિ. ડોહારીએ તૈયાર કરેલ 'જૈનદર્શન' ગ્રંથમાં જૈન પરંપરાના ઇતિહાસ, તીર્થંકરો, સાહિત્ય, સંપ્રદાયોના તલસ્પર્શી પરિચય ઉપરાંત જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન-તર્કશાસ્ત્ર-પ્રમાણમીમાંસા-જ્ઞાનમીમાંસા-મનોવિજ્ઞાન-કર્મમીમાંસા-નીતિશાસ્ત્ર-ની પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત ચર્ચાવિચારણા જેવા મળે છે. પ્રો. શ્રી ડોહારીની વિષયની માવજત, તેમની સરળ છતાં વેધક ભાષા, તેમની રસપ્રદ શૈલી અને સાવિશેષ તે તેમના વિચારની પારદર્શક સ્પષ્ટતા નિઃશકપણે દાદ માગી લે છે. તેઓશ્રીએ આ ગ્રંથ-આલેખનમાં જૈન મૂળ ગ્રંથો ઉપરાંત અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના લીધેલ આધાર તેમની આ વિષયમાંની અભિરુચિ અને અભ્યાસશીલતા, પરિશ્રમ અને પરિશીલનની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ગ્રંથ સ્નાતક-અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને માટે તે ઉપયોગી અને સહાયરૂપ થશે જ એટલું જ નહીં પરંતુ તે જૈનદર્શનના જૈન અને જૈનેતર જિજ્ઞાસુ જનોને તેમજ વિદ્વાનોને પણ નિઃશકપણે લાભપ્રદ થશે એવી મને આશા છે—શ્રદ્ધા છે. અન્ય ભારતીય દર્શનોના પરિપ્રેક્ષમાં જૈનદર્શનના વિષયોને યથોચિત ન્યાય આપવા માટે પ્રો. શ્રી ડોહારીએ કરેલ સ્તુત્ય પ્રયાસ અને ઉઠાવેલ જહેમત બદલ તેઓશ્રી મારા હાર્દિક ધન્યવાદના અધિકારી છે. અંતમાં, તેમના પ્રતિ મારી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી હું અહીં વિરમું છું.

—મોહનલાલ મેહતા
પ્રોફેસર, જૈનદર્શન
પૂના યુનિવર્સિટી